

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192552

UNIVERSAL
LIBRARY

जीवन

[कादंबरी]

लेखिका:—

रजनी गुढागर एम्. ए

रत्नाकर प्रकाशन संस्था, सांगली.

मुद्रक व प्रकाशक:—

रतनलाल डी. शहा एम्. ए.

रत्नाकर छापखाना, सागली.

मुद्रण तपासनीस:—

श्री. मुजुमदार [कवि-साधुदास]

श्री प्र. ह खाडीलकर

CHECKED 1980

प्रमुख विक्रेतः—

महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार

मुखपृष्ठावरील दोन रंगी चित्र.

सुप्रसिद्ध चित्रकार दलाल मुंबई

प्रथमावृत्ति

ऑगस्ट १९४१

किंमत २ रुपये

त्रिय मैत्रीणः—

कु. मृणाल हिला

वा कादंबरीतील सर्व पात्रे व घटना काल्पनिक आहेत कोणत्याही नावाचे अगर स्वभाव चित्राचे एकाद्या विद्यमान किंवा मृत व्यक्तीच्या नावाशी किंवा स्वभावाशी साम्य दिसून आल्यास तो केवळ काकतालीय न्याय आहे असे समजावे. बुध्दिपुरस्कर तसे करण्याचा लेखिकेचा मुर्तीच हेतु नाही

विलिंग्डन कॉलेजच्या आवारात घडलेले झेडा प्रकरण, काल्पनिक सायन्स इन्स्टिट्यूटच्या आवारात घडलेले गाळीवार प्रकरण व आरभी नि शवटी आलली म० गावी याची भाषणे सारी काल्पनिक आहेत

विस्तृत व उद्बोधक प्रस्तावना लिहिल्या-
 वदल श्री० गार्डालकर यांचे, मुद्रण तपासल्या-
 वदल राजकवि भावुदास व श्री अ वा मराठे
 यांचे व कादंबरीच्या वावर्तात वेळोवेळी मदत
 केल्याबद्दल श्री अनंत अन्तरकर, प्रो लक्ष्मणराव
 सरदसाई, सौ काता शहा कवि कुलकर्णी,
 श्री गुरव मास्तर व चित्रकार दलाल यांचे
 जितके आभार मानावेत तवढे याडचे आहेत.

‘ जीवना ’ ची भूमिका

आज कालच्या महाराष्ट्रांतील कॉलेजातील तरुण--तरुणींचें जीवन हें या कादंबरीचें वैशिष्ट्य म्हणून सागता येण्यासारखें असलें तरी तें खरें वैशिष्ट्य नव्हे. ह्या कादंबरीचा नायक ‘ जीवन ’ याच्या अहिंसात्मक राजकारणाच्या मनोभूमिकेवरून आजकालचें कॉलेज जीवन कसें दिसतें हें या कादंबरीत लेखिकेनें सहृदयतेनें चित्रित केलें आहे. कादंबरीचा नायक ‘ जीवन ’ आणि त्याच्या आयुष्याचा दुःखात करणारी आई, बाप, बायको आणि मित्र-मदळी यांचें चित्रण कसें साधले आहे याचा निर्णय रसिक वाचकांनीं घ्यावयाचा आहे. हा निर्णय देण्यास त्यांना मदत व्हावी म्हणून ‘ जीवना ’ च्या भूमिकेसंबंधानें दोन शब्द लिहितो

लो. टिळकाच्या राष्ट्रीय चळवळीनें मराठी वाडमयात एक जोमदार प्रवाह सुरू झाला ह्या प्रवाहामुळे क्षात्रधर्मावरील मालिन्य दूर होऊन वीरवृत्ती अकुरित झाली. १९२०—३० सालातील म. गार्धीच्या असहकारितेच्या चळवळीमुळे मराठी वाडमयात सत्याग्रहाचा विचार-प्रवाह सुरू झाला. गेल्या दहा वर्षांत समाजसत्तावादाच्या विचारसरणीनें लेखकांचीं मनें भारलेलीं दिसून येतात; पण चालू जगदव्याळ महायुद्धामुळे ‘ बळी तो कान पिळी ’ कीं ‘ जिकडे धर्म तिकडे जय ’ यापैकीं खरें काय ? असा प्रश्न विचारवंतांच्या पुढें उभा

राहिला आहे. ' धर्मो रक्षति रक्षक ' असे म. गाधींचें मत आहे तर ' बळाच्या मदतीशिवाय नुसत्या धर्माचा जय होत नाही, ' असे इंग्लंड आणि अमेरिका ही राष्ट्रे आपल्या उदाहरणाने जाहीर करीत आहेत. अशा स्थितीत जीवनाची भूमिका काय? याचा निर्णय लावणे चांगल्या विचारवंतानाही कठीण होऊन बसले आहे.

धर्म विरुद्ध बळ या सनातन लढ्याला हिंदुस्थानच्या राजकारणात हिंसा अहिंसेचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे राजकीय प्रश्न सोडवण्यामाठी अहिंसेचा उपयोग म. गाधी करत आहेत असा प्रश्न पूर्वाच्या काळी उत्पन्न झाला नव्हता आणि त्याचे उत्तराहि मुचविले गेलें नव्हते लोकशाही राज्यपद्धतीमुळे राजकारणात अहिंसा आली आणि ती स्थीर होऊ पहात आहे ज्याच्या पाठीशी शस्त्रबळ त्याने आपल्या राष्ट्रातील किंवा अन्य राष्ट्रातील लोकांचें भवितव्य न ठरवता लोकांच्या बहुमतानें ते ठरवले जावे हें तत्व आज जर्मनी, इटली आणि जपान या त्रिकुटाखेरीज सर्व राष्ट्रे मान्य करीत आहेत या पूर्वीचा इतिहास शस्त्रबळाच्या कामि-अधिकरणामुळे झालेला राजक्रात्याचा इतिहास आहे. त्या दृष्टीने जुना इतिहास आणि दाखले, लोकशाही मान्य केली असता उत्पन्न होणारे प्रश्न सोडविण्यास, उपयोगी पडत नाहीत. म. गाधी ह्यापेक्षा निराळे काहीं सागत नाहीत.

लोकशाहीमध्ये शस्त्राला मान नाही, मताला मान आहे. दुसऱ्याचें मत मानायचें म्हणजे जबरदस्तीचा प्रश्नच उपास्थित

होत नाही. हे सर्वांना मान्य आहे, पण लोकांचे मत धाड्यावर बसविणारा हिटलरसारखा जबरदस्त शस्त्रास्त्राच्या जोरावर धिंगाणा घालू लागला तर त्याचा बंदोबस्त कसा करावयाचा? ह्या प्रश्नाचे उत्तर एकेरी नाही पक्षाद्याने अचानकपणे हल्ला केला किंवा दरोडा घातला तर त्यावेळी काय करावयाचे? याचे उत्तर धाड्यापणाने नितका प्रतिकार करता येत असेल तितका प्रतिकार करावा, पण प्राणभयाने लाचारी पत्करू नये असे कोणीहि उत्तर देईल. म गांधीही असेच उत्तर देतात- शस्त्राचा उपयोग करावा म्हणणाऱ्यालाही विनतयारीच्या स्थितीत कामे वागावयाचे याला यापेक्षा निराळे उत्तर देता येण्यासारखे नाही तथापि समाजात किंवा राष्ट्रात जबरदस्त किंवा आततायी उत्पन्न होतात त्याचा बंदोबस्त कसा करावा याचे उत्तर निराळे आहे. ' माझ्या मनगटात तावड आहे, माझ्या पाठीशी शस्त्रांम्र बळ आहे म्हणून मी राज्य चालविणार राज्याचा आणि समाजव्यवस्थेचा आधार संघटीत शस्त्रबळ आहे, ' हा सिद्धांत मान्य केला तर जबरदस्त व आततायींचे पारिपत्य संघटीत शस्त्रबळाने करावे असे म्हणणे क्रमप्राप्त आहे, पण लोकशाही राज्य पद्धतीत जुग्या संघटीत शस्त्रबळाची जागा संघटीत मतबळाने घेतली आहे हे संघटीत मतबळ जबरदस्त किंवा आततायी याचे पारिपत्य करण्यास पुरेसे होईल असे म. गांधींचे म्हणणे आहे. कारण, एकतर सर्व लोकांना आपापला

संसार स्वतंत्रपणे करता येत असल्यामुळे जबरदस्तपणा किंवा आत-
तार्यपणा समाजात फारसा उत्पन्न होत नाही आणि एखाद्याच्या
मनात तो उत्पन्न झालाच तरी तो संघटीत लोकमतापुढे नागी
टाकल्यावाचून रहात नाही.

‘ अहिंसाप्रतिष्ठाया वैरत्याग ’ असें पातजलीचें योगसूत्र
आहे मनात वैराची भावना नसली म्हणजे बळाचा वा शस्त्राचा
उपयोग करण्याची जरूरीच पडत नाही शिवाय लोकशाही राज्य-
पद्धती ही अर्थप्रधान संघटना आहे. लेनिनच्या ज्या लाल सैन्यानें
कोलॅक आणि डेनिकिल यांच्या सैन्याचा समाचार घेतला ते सैन्य
पाठीशी असतानाहि रशियन शेतकऱ्यांनीं संघटीतपणानें ‘ आपल्या
पोटाला लागते त्यापेक्षा अधिक धान्य पेणार नाही ’ असें नुसते न
म्हणता वागवयास सुखात केल्याबरोबर त्याला त्याच्यापुढें नमावे
लागले. रशियन शेतकरी शस्त्रबळाला जर नमवूं शकला तर तसें करणें
अन्य देशातील लोकाना का कठीण आहे? छातीवर बंदूक रोखली
असतांना नकार देणें आणि असा नकार देण्याची शक्ति लोकांमध्ये
संघटीत स्वरूपात उत्पन्न करणें हे क्षात्रधर्माच्या शिकवणुकीइतकेच
परिणामकारक आहे. लोकांच्या संघटनेचा हा मूलभूत प्रश्न आहे.
नवे घर बांधताना किंवा जुने घर दुरुस्त करताना पायाची आंखणी
कशी करावी याचा विचार करणें निराळे आणि अंगावर पडूं लाग-
लेल्या घराला ठेपे कुठें आणि कसें द्यावे हा तात्पुरता विचार

निराळा. हिंसा अहिंसेचा विचार करताना ह्याची नेहमी गळत करण्यांत येत असते.

आपल्या महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनाची भूमिका अहिंसा-प्रधान असावी असें लेखिकेला वाटते. एकदा हा मूलभूत सिद्धांत मान्य केल्यावर तात्कालीन अडचणीचा विचार न करता आपल्या ठरवून घेतलेल्या धर्माप्रमाणे वागणारे करारी पुरुषच अशा धर्माची स्थापना करू शकतात. ह्या कादंबरीतील नायक 'जीवन' हाहि असाच करारी बाण्याचा दागवला आहे.

कादंबरीला सत्याचा जास्ततजास्त आभास उत्पन्न करण्यासाठी काहीं स्थळाचा व नावाचा लेखिकेनें उपयोग केला आहे. तथापि तो 'खडे माडून शिकवावा । ओनामा जेवी ॥' ह्या रामदासांच्या उक्तीप्रमाणे विषयप्रतिपादनाच्या सोयीकरितां केला आहे. यापेक्षा त्या निर्देशाना स्वतंत्र असें महत्त्व नाही. अहिंसात्मक राजकारण महाराष्ट्रालाहि बुद्धीग्राह्य वाटते ही गोष्ट या कादंबरीच्या रूपाने लेखिकेनें माडली याबद्दल तिला धन्यवाद द्यावेत तेवढे थोडेच आहेत.

गोकुळाष्टमी
सांगली, ता. १४।८।४१.

}

प्र. इ. खाडिलकर

ता. क. : प्रस्तुत कादंबरी प्रसिद्ध व्हावयाच्या सुमारासच अहिंसात्मक राजकारणाच्या दृष्टीनें चिरस्मरणीय घटना घडून आली आहे. जगाच्या स्वामित्वासाठीं इंग्लंड, अमेरिका राशियाविरुद्ध जर्मनी

इटली आणि जपान यांचा तंत्र लढा चालू आहे शस्त्र सवयणेच्या जोरावर जर्मनी जग पादाक्रांत करूंगे पहात आहे आणि त्याला नेस्तनाबूत करण्यासाठी अमेरिका बद्धपरिकर झाली आहे. कामधेनूच्या प्राप्तिसंबंधाने वसिष्ठ आणि विश्वामित्र यांच्यामध्ये झालेल्या मगड्याची कथा महाभारतात दिली आहे विश्वामित्राचे सैनिक कामधेनूला जबरदस्तीने घेऊन जाऊ लागले, तेव्हा तिच्या देहातून सैनिक निर्माण होऊन त्यांनी विश्वामित्राच्या सैनिकांना हतबल केलें आपली जबरदस्ती फुकट गेली असे पाहिल्यावर ' धिग् क्षत्रिय बल ब्रह्मतेजो बल बलम् ' असे उद्गार विश्वामित्रानें काढले आज जर्मनीचा नक्षा उतरविण्यासाठी नाईलाज झणून शस्त्रबलाचाच उपयोग करावा लागला असल्या तरी जगाचा लोकव्यवहार हा ' बळी तो कान पिळी ' या न्यायाने चालता कामा नये आणि तसा तो ह्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर चालणार नाही अशी लोकव्यवहाराची घडी बसविण्यात येईल असे इंग्लंड आणि अमेरिकेचे नेते मि चर्चिल आणि मि. रुझवेल्ट यांनी इंग्लंड आणि अमेरिकेचे अधिकृत धोरण जाहीर केलें आहे लोकराज्याची सनद झणून ह्या घोषणेचा जय-जयकार इंग्लंड -अमेरिकेची पत्रे करीत आहेत प्रेसिडेंट विल्सन याचे स्वयनिर्णयाचे तत्व ह्या घोषणेत समाविष्ट आहे, पण ह्या घोषणेचे महत्व लोकव्यवहार या पुढें शस्त्रप्रधान राहणार नाही मतप्रधान राहिल ह्या मान्यतेत आहे. महात्माजींचे अहिंसात्मक राजकारण यापेक्षां निराळे नाही. महायुद्धानंतर जगाची घडी बस-

विण्याकरितां जें तत्व इंग्लंड आणि अमेरिका व्यवहारांत आणावयास तयार आहेत, तेच तत्व त्यांनीं आताच व्यवहारात आणावे असें म. गांधींचें क्षणें आहे. व्यवहार आड येतो असें त्याला उत्तर देण्यात येते. आज अहिंसेच्या राजकारणाच्या आड व्यवहार येत आहे तसाच तो महायुद्धानंतरहि कशावरून येणार नाही? इंग्लंड अमेरिकेची परपरागत जबाबदारी लोकराज्याची सनद क्षणून गाजावजा होत असलेल्या ह्या घोषणेंत चचूप्रवेश करून बसली आहे. तथापि तत्व मान्य आणि तपशील अमान्य हा झगडा सनातन आहे दोन तत्वा-मधील कोणते तत्व चांगले ह्या वादापुरता राजकारणाचा पाया हिंसाबल नसावें, मतबल उर्फ अहिंसा हे असावें हा म. गांधींचा सिद्धांत इंग्लंड, अमेरिकेनें तत्वतः मान्य केला ही गोष्ट विचाराचा गोंधळ काढून टाकण्याच्या दृष्टीनें महत्वाची आहे. विचारांचा गोंधळ काढून टाकून अहिंसात्मक राजकारणाचा पुरस्कार करण्या-करिता लिहिण्यात आलेली ही कादंबरी प्रसिद्ध होत असतानाच त्याला पोषक अशी घडलेली ही घटना प्रसादचिन्ह वाटली क्षणून तिचा ताजा कलम घालून मुद्दाम उल्लेख केला आहे

प्र. इ. सा.

रत्नाकर प्रकाशन

जीवन

‘ ळाला लजपतराय यानी स्वातंत्र्यासाठी राष्ट्रान आरभिलेल्या यशांत स्वतःची आहुति दिली. आणि राष्ट्रच हित साधत असेल, लोकाच कल्याण होत असेल, दारिद्र्यात खितपत पडलेले आपले कोंट्यावधी देशबाधव सुखी होत असतील, तर आपल्या एकट्याच्या जीविताची काय पर्वा ? अस्तच त्यानी आपल्या कृतीन जगाला दाखवून दिलं आहे

प्रत्येकास थोडा फार त्याग हा करावाच लागतो. ज्याला—ज्याला म्हणून आपल्या कुटुंबाची, आपल्या समाजाची, आपल्या राष्ट्राची उन्नति व्हावी अस वाटत असेल, त्याला त्याग हा केलाच पाहिजे !

बधु — भगिनीनो, आज आपल्यापुढ आपल्या राष्ट्राचा प्रश्न आहे. पूर्वी जगाला स्वातंत्र्याचे धडे देणारा हा भारतवर्ष, आज पारतंत्र्यात खितपत पडला आहे. लाखो लोक अन्नवस्त्रावाचून तडफडत आहेत, आणि याच वर्गांच्या उन्नतीसाठी काँग्रेस आज नेटान प्रयत्न करित आहे, दलित किंवा पीडित वर्गांच्या सुखाची काळजी घेण, त्यांना ळागेल ती मदत करण आणि वेळप्रसंगी स्वतःच्या सुखाची, घनाची, फार काय प्राणाची पण आहुति देऊन, त्यांना सुखी करण्यातच आपल, आपल्या बाधवा-विपरीत्या कर्तव्याच सार साठविलेले आहे. लोकांच्या कल्याणाकरिता अहर्निश झटण, हाच यज्ञ होय. हा यज्ञ, म्हणजे त्याग करण्याची प्रवृत्ति, हीच आपणास मोठ्या योग्यतेस नेऊ शकते.

पण परोपकार करताना कुणी स्वार्थ पाहू नये. यज्ञ करताना आपल्या स्वतःचा त्यापासून काही फायदा होतो का, ते आपण पाहू नये.

यज्ञाची कल्पना मोठी व्यापक आहे. जो पाऊस पडतो ता देखील यज्ञच होय. जी भूमि आपणास धान्य देते, ती देखील यज्ञच करीत असते. काँग्रेस ही खऱ्याखुऱ्या यज्ञाच्या तत्वावर उभारलेली असून, ती पीडित, भुकेकमाल व त्रस्त अशा जनतेकरिता सतत कार्य करीत असते.

बोला, काँग्रेसन आरंभिलेल्या या यज्ञात भाग घेण्याची तुमच्यापैकी किती जणाची तयारी आहे? आज आम्हास महातान्याबरोबरच अशा उसळत्या रक्तांचे तरुण इत्रे आहेत की, जे काँग्रेसचा डका सर्व जगभर पिटवितील, सत्य व अहिंसेची महती सर्वांना पटवून देतील. स्वतः खादी परिधान करतीलच, पण त्याबरोबरच दुसऱ्यांना पण वापरण्यास सांगतील, विनावतील, तेव्हाच आपला समाज उर्जितावस्थेस पोहोचेल आणि आपला राष्ट्र पारतन्व्याची बेडी तडातड तोडून टाकण्यास समर्थ हाईल.

टाळ्याच्या प्रचंड कडकडाटात महात्मार्जिनीं आपलें भाषण संपविलें आणि दोन्ही हातांची ओंजळ करून, तिथें जमलेल्या, अलोट जनसमुदायास स्मित मुद्देन अभिवादन करून ते खाली बसले

‘ महात्मा गांधी की जय, ’ ‘ लाला लजपतराय की जय ’ अशा आरोळ्या ठोकित लोक सभागृहातून बाहेर पडू लागले. ज्याच्या त्याच्या कानी महात्मार्जिनीच्या प्रभावी भाषणाचा ज्वनि सारखा उमटत होता.

जीवन तेवढा त्या गोष्टीला कसा अपवाद असू शकणार ! ‘ ज्याला म्हणून आपल्या कुटुंबाची, आपल्या समाजाची, आपल्या राष्ट्राची, उन्नति व्हावी असं वाटत असेल, त्याला त्याग हा केलाच पाहिजे ! ’ हे महात्मार्जिनींचे वाक्य त्याच्या कानात सारखे घुमत होते. त्या वाक्याने त्याच्या अंतरंगाचा ठाव घेतला होता.

आज त्याने पहिल्यादाच महात्मार्जिनींचे भाषण ऐकले होते. ते बापूंची ऐकण्याचा योगच मुळी आला नव्हता त्याला. त्याचे आत्मपर्यंतचे

सारं शिक्षण सांगलीस झालेलं, आणि तंही त्याच्या वडिलाच्या—आबाच्या करड्या देखरेखीखाली. पिंजऱ्यातल्या पोपटाचें जिणे कठावे लागत होतें त्याला. आबा घालतील त्या शाळेंत जायाचें, तें देतील ते कपडे घालायचें, ते सांगतील त्या मुलाशीं खेळायचें, हिंडायचें.

आबा हे तेथील पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेट असल्यानें—आणि म्हणूनच राजनिष्ठ असल्यानें, त्यांना आपला मुलगाही पण आपल्याच प्रमाणे राजनिष्ठ व्हावा, असे वाटत होतें कॉंग्रेसने मा—त्राप सरकाराविरुद्ध बंड पुकारल्यानें त्याचा तिच्यावर भयकर रोष होता. आणि जीवनाची विचारसरणी आपल्याप्रमाणेंच बनावी, म्हणून तेतां लहान असल्यापासूनच त्याला इंग्रजांच्या शौर्याचें, ब्रिटिश सरकाराच्या मुत्सद्देगिरीचें, त्यांचें हिंदुस्थानात राज्य सुरू झाल्यापासून हिंदुस्थानच्या झालेल्या फायद्याचें (?) रसभरीत वर्णन करून सागत, आणि म्हणूनच ते त्याला ज्ञान-प्रकाश अगर टाईम्स खेरीज इतर वर्तमानपत्रे वाचू देत नसत. पुस्तकेंहि पण ते देतील तींच त्यानें वाचावीं, हा त्याचा आग्रह असं, आणि आपल्या नावाला, इज्जाला, साजेलंस वर्तन ठेवण्याबद्दल ते त्याला नेहमी बजावत.

आणि म्हणूनच जीवन जात असलेल्या शाळेत एकही मुलगा, फार काय एकही मास्तर सूट वापरत नसता, ते त्याला सूट धालणेंस लावीत. अंतिम उरश हाच कीं, पुढें तो साहबी वळणावर जावा आणि त्याबरोबर शाळेंतील मुलांवर व मास्तरांवर त्याचा पगडा बसावा. तो एक बऱ्या अधिकाऱ्याचा मुलगा असल्याची गोष्ट सदांदि त त्याच्या नजरेपुढें उभी राहावी.

प्रथम प्रथम आबाच्या सांगण्याप्रमाणे वागण्यास जीवनला बरें वाट. तां शाळेंतील मुलाबरोबर अतिशय फटकून वागे. मास्तराबरोबरचें त्याचें वर्तन देखील उद्धरणेचेंच असें.

पण पुढे जसजसा तो मोठा होऊ लागला, शाळेतल्या शाळेत का हाईना, बांहर रागट्यात स्वातंत्र्याप्रित्यर्थ चाललल्या चळवळी विपरीतीची हकीकत त्याच्या वाचनात येऊ लागली, मोठमोठाले पुढारी कॉंग्रेसने आरभिलेत्या लढ्यात भाग घेत असल्याचें त्याला कळू लागलें, नेहरू पितापुत्रासारखें श्रीमान् लोक, विपुल ऐश्वर्यावर लाथ मारून देशासाठीं कंगाल बनल्याच्या गोष्टी त्याच्या कानावर येऊ लागल्या, तेव्हा त्याला त्याची चूक कळून चुकली. त्याच्या डोळ्यावर आलेली श्रीमतीची झांपड नाहीशी झाली.

आता ता विद्यार्थ्यांशीं मिळून मिसळून वागू लागला. त्याच्याशीं पुष्कळ विषयावर खल करू लागला. घरीं मिळत नसताही आणि आबानीं बंदी केली असताही, तो चोरून शाळेत व लायब्ररींत यग इडिया, नवाकाळ, केसरी, नवजीवन इत्यादि राष्ट्रीय वृत्तीचीं व राष्ट्रीय बाजूने लिहिणारी वर्तमानपत्रे वाचू लागला. महात्माजीचें आत्मचरित्र, नामदार गोखल्याची माषणें, शि. म. पराजपे याच काळमधील लेख, इत्यादि पुस्तकेंही पण त्याने वाचलीं आणि त्याची मनोभूमिका अगदीं निगळ्या रीतीने तयार हाऊ लागली.

आजरयत आपण जें करित आला, तें बरोबर नसल्याचे त्याचें मन त्याला सागू लागलें, त्याच्या वडिलाच्या सागण्याप्रमाणें वागल्यानें कदाचित् त्याचा आर्थिक फायदा झाला असता, त्याच्या वडिलाप्रमाणेंच तो एखाद्या अधिकाराच्या जागेवर गेला असता, पण त्यामुळें त्याला अध्यात्मिक उच्चतेला पोहोचता आले नसतें. राष्ट्राचा एक घटक या नात्याने त्याच्यावर असलेली जबाबदारी तो पार झुगारून देत असल्याचें त्याला वाटू लागले आणि त्याच्या मनाला सारखी चूटपुट लागून राहिली.

राष्ट्रासाठी आपण काही तरी करावे असे त्याला वाटे, पण तसे करण्यास त्याचे मन धजत नसे. त्याला त्याच्या वडिलाची मोठी भीति वाटत होती, त्याच्या इच्छेविरुद्ध जाणे म्हणजे ..

चार महिन्यापूर्वीचा एक प्रसंग आठवला त्याला . . .

पहिल्या वर्षाच्या षणमासिक परिक्षेचा निकाल लागला होता आणि जीवन तीनही तुकड्यांत पहिला आला होता.

आनाना अतिशय आनंद झाला होता त्यानी त्याची पाठ थोपटली होती आणि प्रेमाने त्याला जवळ घेऊन ते म्हणाले होते, 'बेटा, असाच नेहमी पहिला नंबर पटकावीत जा आणि एकदाचा आय. सी. एस. हो ! तुला एका माझ्या सरकारी हुद्याच्या जागेवर असल्याच पाहिजे, म्हणजे माझ्या साऱ्या प्रयत्नाच चीज होईल

'मला नाहीं करायची आवा सरकारी नोकरी' आबाच्या गोड वागणुकीने निर्भय बनलेला जीवन एकदम बोलून गेला होता 'त्यापेक्षा मी राष्ट्रोद्धाराच कार्य हार्तां घेईन. सुभाषबाबुनी नाहीं का आय. सी. एस. होऊन देखील देशासाठी स्वतःस वाहून घेतलं ? तसच मी माझ्या उच्च शिक्षणाचा उपयोग हाजरो अधिक्षित देशबाधवाच्या उन्नतीसाठी, त्यांना त्याच्या कर्तव्याची जाणीव करून देण्यासाठी करीन. महात्मा गांधीनी देखील '

'गाण् व्रैस मूर्खा !' सतापलेले आबा ओरडले होते, 'माझ्यापुढे असल माघण करायला लाज नाही वाटत ? म्हणे गांधी आणि महात्मा ! कुठ वाचलस तूं त्याच्या नावामाग महात्मा हे विशेषण लावलेलं ? टाईम्स काही लावत नाहीं. दुसरी वर्तमानपत्र खात्रीन वाचत असला पाहिजेस तूं. तस नसत तर, तू अशा रीतिन मुळीच बोलला नसतास. तरी मी तुला बेळोवेळीं बजावीत आलो आहे कीं.....'

‘बर राहू दे त’ इतना वळ काहीही न बोलता गाण बसलेल्या करुणाबाई—जीवनच्या आई—चे प्रकरण तथेच भाटोपते न घेतल्यास तें मलतीकड वहावत जाईल आणि मग त्याला पायबंद घालणे कठीण जाईल, ही गाष्ट जाणून मध्येच म्हणाव्या होत्या ‘किती झाल तरी जीवन अजून पोर आई, त्याच थाडसं चुकलं म्हणून’

‘पण’

‘राहूदे म्हणतं ना मी !’ करुणाबाई किंचित् स्वर चढवून पण अत्यंत काकुळतीने म्हणाल्या होत्या आणि आवा गात होताच विषयांतर करण्याच्या उद्देशाने त्यांनी जावनला विचारले होत, कायरे जीवन, तुझ्यात ना दुसरा नम्वर आलल्या मुलात किती मार्कच अंतर पडल !’

‘बाबास मार्कच

‘अस्म !’ करुणाबाई डाळ्याच्या कोपण्यातून आवाकड पहात म्हणाल्या हात्या ‘आहेच मुळी माझा वाळ हुशार ! आत चल प्रिन्सिपाल-कडून आलेल अभिनदनपत्र दाखविते तुला मी.’

जीवन काहीही न बोलता करुणाबाईंच्या मागामाग त्याच्या शोपण्याच्या खोलीत आला हाता आणि दावेही डाळ्याबाचुच्या भितीलगत असलेल्या कॉटवर शेजारी शेजारी बसताच, त्याच्याकड निश्चल नजरेने पहात करुणाबाई म्हणाल्या होत्या, ‘बेटा जीवन, आज तू माझ्या डोळ्याच पारण फडलस !’

‘ते कस आई ? मी परिक्षेत पाहिला आला म्हणून ?’

‘तू पहिला आल्य.मुळ मला आनंद झाला खरा ! पण मला जो हर्ष झाला आहे, तो तू त्यांना मगा दिलेल्या खणखणीत उत्तरामुळ.’

‘म्हणजे आई.....!’

‘ बरोबर आहे तुझा तर्क. जीवन, तुझ्या त्या उत्तरान त्याच्या पायाची तिडीक मस्तकास जाऊन भिडली, पण त्याच तुझ्या उत्तरान माझ हृदय आनदातिशयान भरून निघाल. मी निराश होऊन, साडून देण्याचा बेताला आलेल आशा—बीज अकुरल. अन् ते जर का त्यावेळीं तिथ नसते तर आनदान बेहोप झालली मी, तुला घेऊन भ्रमिष्टासारखी सर्व घरभर नाचले देखील असते. ’

‘ पण तें का ? ’

‘ ते का ? ’ करुणावाई आपल्या भिवया वरचढवीत म्हणाऱ्या होत्या. ‘ जीवन, तिकडच्या सागण्याप्रमाणे प्रत्येक गाष्ट करणाऱा तू, त्याच्या वळणावर जाशील, आपल्या जीवना—हेतू सरकारी नाकरी करून पैसा मिळविण्यात आहे, अशी स्वतःची ठाम समजूत करून वशील त्यावरहुकूम तू पुढे वागशील, अस मला वाटे, नी म्हणूनच माझ मन नेहमी उदास असे. कित्येकदा मी तासन् तास रडतही पण अस. अन् तू माझा मुलगा नसून, त्याचा मुलगा असल्याची गाष्ट मी माझ्या मनावर विंबविण्याचा प्रयत्न करीत अस

पण आज मला कळल की, तू माझाच मुलगा आहेस, मला ध्वा असंलला स्वाभिमान तुझ्यात आहे देशप्रेमही पण आहे नी तुल्या तुझ्या कर्तव्याची जाणीवही आहे अन् मी प्रयत्न केल्यास अजूनही तुझी मना-भूमिका मी हवी तशी बनवू शकेन . ’

‘ अशा भिन्न मनोवृत्तीच्या माणसाशी तू लग्न कसं वेलस आई ? नी केलस ते कलस, पण आता दान्वित असलेला मार्ग चुकीचा असल्याच माझ्या निदर्शनास आणून दऊन, योग्य तो मार्ग यापूर्वीच मला का तू दाखविला नाहीस ? ’

‘ अन्न पोर आहेस तू जीवन ! आजच्या तरुणांच्या गाडी दृष्टीसमोर ठेऊन, तू बोलतो आहेस अन् इथ तर चुकत तुम्हा इल्लींच्या मुलाच. माझ लग्न झालं, त्यावेळच्या नि आजच्या स्त्रियांची गोष्ट अगदीच निराळी आहे. इल्लींची वधू छी असते, आमच्यावेळीं ती मुलगी असे, नुकतच परकर सोडून देऊन लुगड नेसलेली पोर भसे. तिला तिच्या आवडी निवडीची, बऱ्यावाईटाची, जाणीव होण्यापूर्वीच तिच्या पालकानी स्वतःच्या आवडीनिवडी बरतुकुम निवडलेल्या वराशी लग्न करून, तिला सकाराचा गाडा हाकावा लागत असे.

पती पत्नी हे संसार--शकट हाकणारे दोन बैल अस आजचे तरुण मानतात. हीच उपमा जर का आमच्या पीढीला लावायची झाल्यास पत्नीला बैल तर पतीला गाडीवान कल्पावं लागेल. अन् तू जाणतोसच की, गाडीला जुपलेल्या बैलाच्या इच्छेप्रमाण काही गाडीवान गाडी हाकीत नसतो. माझ्या गाडीबानाच्या इच्छेप्रमाण मी आजपर्यंत माझ्या संसाराचा गाडा ओढीत आले आहे. कित्येकदा माझा स्वामिमान उचल खाई, माझा मूळ स्वभाव जागृत होई, पण त्यामुळ ओढवणाऱ्या सकटावर दृष्टि ठेऊन, मी तो आतल्या आत दाबून टाकून, ते नेहमी विनोदान म्हणतात तस एक मुक भेटू असल्याच मी फिरफिरून माझ्या बनावर बिम्ब-विण्याचा प्रयत्न करीत असे.

तू माझ्या पोंटचा गोळा असून, तुझ्यावर माझा हक्क नसावा, सत्ता नसावी, तुला लहानाच थोर करण्यासाठी. तुझ पालन पात्रण करण्यासाठी ठेवलेल्या एखाद्या विनपगारी दाईहून माझी किंमत अधिक नसावी, ही गोष्ट माझ्या हृदयाचा दाह करीत होती.

पण आज मात्र तादाह थाडा का होईना, शांत झाला. तुला तुझ

क वियाची जे पिव जाण्याच, मी न शि झिरता जाणीव झाल्याच पाहून मला अत्यानंद झाला. '

' पण त आपले विचार आजपर्यंत माझ्याजवळ का बोलून दाखविले नाहींस हा प्रश्न तसाच राहिला आहे ' '

ता मा टाळण्याचा प्रयत्न करते आहे अस समजून नकोस तू जीवने यादामा इत दृष्टीने विचार करू न लहान असता, तुझ बर वाईट कळण्याइतकी तज्ज्ञ बुद्धि प्राप्त झाली नसता, मी जर का विकट-सा विचित्र तुला मी मागू लागले असते, तर तू तुझ्या बाल बुद्धिच्या पाच न राहून, त तसा साजराच वाटून गेया असतास नि अकारण घात कुहा माजला असता कुहा कमली म्हणा ' मलाच नमत त्याच लागल असल. चुकले म्हणून त्याचा जमा मागावी लागली असती ! अन् मागल गेया अन्, मग गिळून म्यम्य वसाव लागल असतं, तरीही त्याच मजीवण्या कळुपित झालं मन निवळल नसत, उलट त्याची सारखी करडी नजर राहिली असती माझ्यावर.

पण आज, तू त्याच्या तोंडावर आपले प्राजल विचार बेधडकपणे बोलून दाखविण्याच धैर्य दाखविताच, तला तुझ बर वाईट कळण्याच ज्ञान उत्पन्न झाल्याची तू मला जाणीव करून दिलीस. म्हणूनच मी इतके दिवस माझ्या मनात साठवून ठेवलेले विचार आज तुजपुढे मांडले, अन् वेळ पण किती छान जमून आली आहे, तुझ्या वाढदिवसा दिवशी .. '

' अन् महात्माजीच्या पण

' म्हर ? ' कळणावाईच्या चेहऱ्यावर आश्चर्याबरोबर आनंदाचीही छटा उमटली होती.

‘ इतकच नव्हे, तर आज गांधी जयंतीनिमित्त गांधी मैदानावर मोठी सभा भरणार असून, मोठमोठ्या पुढाऱ्यांचा महात्मार्जीच्या गुण-बर्णनपर भाषण होणार आहेत. ’

‘ मग तू राहणार आहेस का सभला रजर ? ’

‘ हो ! पण आचाना कळल तर ? ’

‘ ते थोडच तू कुठ गेला आहेस म्हणून चौकर्गी करणार आहेत ? ’

‘ ठीक. मग मी जातोच सभला. ’

बरील प्रसगाची आठवण करित जीवन समामडपात उभा असता, लोकांच्या झुडीच्या झुडी व्यासपीठाकड लोटत अमन्याचे त्याने पाहिले. सहज कुतूहलतेने तो तिकडे जाऊन पाहतो, तो महात्माजी लोकानी पुढे केलेल्या बह्यावर स्वाक्षरी देत होत

जीबनालाही पण त्याची स्वाक्षरी घेण्याची इच्छा झाली. त्याने आपली रोजनिशी उघडून महात्मार्जीच्या पुढे केली

तेव्हा त्याच्या शेजारी बसलेल्या आणि नग्नशिखात खादी वेप परिधान केलेल्या गृहस्थाने पैशाकारिता हात पुढे केला.

‘ पैसे कशासाठी ? ’ जीवनने विचारले.

‘ महात्माजी पैसे घेतल्यावाचून स्वाक्षरी देत नाहीत. ’ तो गृहस्थ उचरला.

‘ हा पैसा काणत्या कार्यासाठी खर्चिला जातो ? ’

‘ राष्ट्रकार्यासाठी काँग्रेसन आगमिलेल्या स्वातंत्र्य यज्ञासाठी ’

‘ स्वातंत्र्य यज्ञासाठी ? जीवन आनंदान म्हणाला, ‘ मग ध्या तर हे बाब दपये ’

जीवनेने खिशातून झटकन पाच रुपयाची नोट बाहेर काढली आणि ती त्या गृहस्थाच्या हातावर ठवली.

हा सर्व प्रकार घडत असता, महात्मार्जा वारकार्दन नव्वशिखात परदेशी गरम सूट परिवान केल्ल्या जीवनेकडे पाहात होते.

जीवनेने आपली गजनिशी उघडून त्याच्यापुढे धरताच ते म्हणाले, ' कशाकृति हवी तुम्हाला माझी स्वाक्षरी ? '

जीवनेला ता प्रश्न अनपक्षित वाटला आणि त्याला काय उत्तर द्यावे हे न मुचल्ल्यामुळ ता म्हणाला, ' मला नाही कळला तुमच्या प्रश्नाचा आशय '

' माझ्या प्रश्नाचा आशय हाच की, हे सर्वजण माझी स्वाक्षरी घेता हेत म्हणूनच का तुम्हीही घेताहात ? '

' मुळीच नाही. '

' मग कशासाठी ? '

' मला ता मनापासून प्याविशी वाटते म्हणून '

' पण ती का ? महात्मार्जीनी आपली तीक्ष्ण नजर जीवनेच्या चहऱ्यावर भिडविली होती.

' तुमच्याबद्दल माझ्या मनात अतिशय आदर वसत असून, तुमच्या लिखाणाचा मी शुभमतेन अभ्यास करीत आहे. '

' मग माझ्या सांगण्याप्रमाणे वागण्याची तुमची तयारी असेल ? '

' शक्य असल्यास '

' शक्य असल्याशिवाय का मी तुम्हाला कोणती गोष्ट करण्यास सांगणार आहे ? ' महात्मार्जीच्या चहऱ्यावर स्मित झळकले,

' मग सागा तर ' खर्जील झालेला जीवन म्हणाला,

‘तुसतं सांगतच नाही तर स्वाक्षरी बराबर तुमच्या रोजनिर्गीत लिहून देता पण तुम्ही त्याप्रमाण वागळ पाहिज ह’

जीवनने हाकारार्थी मान हालवताच, महात्माजीच्या चहऱ्यावर समाधानाचे हास्य झळकले स्निग्ध नजरन त्याच्याकडे पाहून त लिहू लागले--‘ प्रत्येकान, आपल्या राष्ट्रासाठी, समाजसाठी, फार काय आपल्या प्रिय व्यक्तीसाठी थोडा फार त्याग हा कलाच पाहिजे वळ प्रगती पाणावत पण देण्यास तयार झाल पाहिजे, आणि याचा सुरुवात त्याने पद्धत्यादा वापरण्यापासून केली पाहिजे’

लिहून होताच रोजनिशी वाचनला देऊन महात्मा जी म्हणाले ‘सगळ्या काय, वापरणाऱ्या ना त्यादा’

जीवनने हाकारार्थी मान हालवताच ‘वाचास’ म्हणून महात्मा जींनी प्रमाण त्याच्या पाठीवर थाप मारली, आणि त्याला आशिर्वाद दिल्या.

जीवनच्या अगात नव्य चेतन्य रक्त लागले त्यास फक्त का नव्या दृष्टि लाभली त्याच्या नसऱ्यातून अननुभूत जगा आनंद लहर उसळू लागल्या मुद्दाला त्यास उत्पन्न झालेगवळा तितका आनंद झाला नसेल, तितका त्वावेली आनंद त्यास झाला

तो तडक त्यादावळ माडारकडे वळला त्याने एक घातरजाडी, नहरू-शर्ट, व गांधी टोपी खरेदी केली, आणि ती तेथेच अगावर चढवून ता आनदाने घराकडे निघाला.

पक्षी मजुळ गीत गात हेत. वारा त्याना साथ करीत हाता, आणि तन्मयतेने ऐकणारी सृष्टी मान डोलवीत होती.

जीवनला वाटलें, जिकडे तिकडे आनंदी आनंद आहे !

वैफिकीरूपे गस्ता चालणारा जावन बगत्याच्या फाटकापुढे यताच थक्कला त्याला त्याच्या गटिलाच्या आठवण झाली त्याची ती करारी व उग्र मुद्रा, कर्प्रेमच आणि विश्वास गार्गीचे नाव काढताच बक होणाऱ्या त्याच्या मुत्रा आणि क्रुद्ध वनणार त्याच टाळे त्याच्या मनःचक्षुपुढे उभे गेलिले, आणि त्याचा मारा आनंद ओसण, त्याची जागा स्वदमिषित भातान घेता.

पण अणभर पावलेले आपले मन लगच गावरून ता स्वतःचीच पुटपुटला, ' एकदा निरीर कला ता कला, तो कालत्रयीही ढळणार नाही. '

त्याच्या मनाचा टास निश्चय जात्यासारग्या दिसला मनगटावरिल बड्याळाकडे पहातच त्यान फाटक उचडले, आणि पाठमारा होऊन, ता ते बंद करीत असता, कुर्णातरी फाटक उचडत्याचा आवाज एकून, वाहेर आलल्या करणावाडीना त्याला पाहिले पण त्यानी काही त्याला आळखले नाही आज लजपतराय दिन असत्याने तत्सवयी काही कामासाठी कुर्णातरी काँग्रेस कार्यकर्ता आवाऱ्याकडे आला असले, या समजतीने त्यानी तेथूनच विचारले. ' कोण पाहिजे आपणास? '

आणि जव्हा का जीवनेने मागे वळून त्याच्याकडे पाहिले, तेव्हा त्या दचकून मागे सगल्या. आणि महदाश्चर्याने उदगारल्या, ' कोण तू...? जीवन , '

' हाय आहे ! '

जीवन आत आला आणि तडक जिना चढून वर गेला. विस्मय-
चकित झालेल्या करुणाबाई त्याच्या मागमाग वर येऊन म्हणाल्या,
' काय केलस तू हे ? '

' त्यात इतक आश्चर्यचकित हाण्याजाग काय आढळलं तुला
आई ? आजपर्यंत मी मनातल्या मनात करीत असलेले निश्चय, आज
प्रत्यक्षात उतरविले इतकच काय ते '

' पण जीवन, तू मागचा पुढचा विचार कला आहंम का ? '

सर्वांग थरथर कापणाऱ्या करुणाबाईंना आपला ताल साभाळणे
कठीण झाल्याने त्या कोपण्यातल्या काँटवर जाऊन बसल्या जीवनही पण
चटकन पुढे होऊन त्याच्या शेजारी बसत म्हणाला, ' तुला कशाची
मीती वाटते आई ? मी केलेली गोष्ट तुला आवडली ना ? '

' ती मला आवडून काय उपयाग ? त्यांना आवडली पाहिजे ना ?
महात्मार्जाचं नाव काढनाच, ज्याच्या पायाची तिडीक मस्तकास जाऊन
भिडते, त्याचा प्रत्यक्ष मुलगा तू त्याची शिकवण स्वतःत उतरविल्याच
पाहताच, त्यांना काय वाटेल ? ते तुझ्यावर किती सतापतील याची काही
आहे का तुला कल्पना ? '

' पण आई, तूच नाही का मला वेळोवेळा उत्तेजन देत गेलीस ? '
गोंघळलेल्या मनःस्थितीतच जीवनने विचारले.

' मी तुला तसा धडा देत आले खरी, पण ता तू इतक्या लवकर
कृतीत उतरवावास अस मात्र मला केव्हाही वाटल नव्हत. त्यामुळ त्याची
तुझ्यावर अवकृपा होईल, तू त्याच्या मर्जीतून उतरशील.

जीवन, जोपर्यंत तुझ शिधण पुर झाल नाही, जोपर्यंत स्वतःच्या
पायावर उभ राहण्याची ताकद तुझ्या अगात आली नाही, तोपर्यंत तुला

तिकडच्या इच्छेविरुद्ध जाऊन इच्छिलेल कार्य नेटान करता यायच नाही. तुला या कपड्यात पाहून त्याच्या तुट्यावर रोप होईल. वेळप्रसर्गी ते तुला घराबाहेर काढण्यास देखील माग पुढ पाहणार नाहीत, अन् अशा स्थितीत, अर्धवट शिक्षण संपादन केलेला तू जर वा घराबाहेर पडलास, तर तुझ्या पोटापाण्याचा प्रश्न तुझ्यापुढ दत्त म्हणून उभा राहील. मग देशकार्य तर बाजलाच राहो '

‘ मग मी काय करावस वाटत तुला ? ’ प्रश्न विचारीत असता जीवनचें अन्तःकरण पिळवटून निघाल्या सारग्वे झाले होते.

‘ तू आधी शिक्षण घ्यावस अन् ते घेत घेत राजकारणाचा अभ्यास करावस शिक्षण पुर झाल्यानंतर काय करायच, कोणत्या मार्गाने जायच, इच्छिलेले वेत कसे तडीस न्यायच याची पद्धतशीर आखणी करावीस, पण प्रत्यक्ष असं काही करू नय. तुझ शिक्षण पुर झाल्यावर, स्वतःच्या पायावर उभं राहण्याची ताकद तुझ्या अगात आल्यावर, तू विचारावर-हुकूम आपला आचार बनविण्यास हरकत नाही, त्यावेळीं तू त्याच्या रोपाची जरी पर्वा केली नाहीस, तरा त्यामुळ तुझ फारस नुकसान हाणार नाही. ’

‘ ती वेळ आता टळन गेली आहे आई खादी वापरण्याची प्रतिज्ञा आजच मी महात्माजीपुढ करून चुकलो आहे ! ’

‘ काय महात्माजीपुढ ? ’

‘ होय. त्याच्या भाषणानंतर स्वाक्षरी घेण्यासाठी मी त्याज्याकड गेलों असता, त्यानीं मला खादी वापरण्यास सांगितल. अन् मी ते कबूल करताच, त्यानीं आपली स्वाक्षरी दिली. ही पहा ती. ’ म्हणून जीवनें झटकन् खिशातून आपली राजनिर्शा बाहेर काढली आणि ती उघडून करुणाबाईंच्या पुढे धरीत तो म्हणाला, ‘ तूच सांग आई, आता मी जर का हे खादीचे कपडे फेंकून देऊन, तो पुर्बीचा परदेशी सूट

चढविला तर, ते बर दिग्गज का ? माग आटे याज्यावेळापूर्वी निर्धार केलेल्या मनुष्यान, तासांगचा काळ लाटता न लाटता तोच, तो झुगारून दिल्यास, त्याच्या हातन पुढे काही कार्य घडेल का ? अशा मनुष्याच्या शब्दावर काण विश्वास ठेवायला का ?

करुणावाई काही बाल्ल्या नाहींत, जमिनीकडे दृष्टि मिडवून त्या विचारमग्न झाल्या हात्या

त्याच्या खाद्यावर हात ठऊन, जीवन म्हणाला, 'तुला माझा राग आला आई ?'

'वड्या, तुझ्यावर मी कधी तरी रागावर शक्य आहकार?' आपल्या विचार तदीतून जाग्या झाल्ल्या करुणावाई, निश्चल नचंगने जीवनकडे पहात म्हणाल्या, 'मी जी एकाणकी स्वब्ध झाले, ते माझ मन गोषळल्यामुळे, काय कराव हे न सुचल्यामुळे तू महात्माजीपुढे केलेला निर्धार कळण्यापूर्वी, तू आताच स्वार्दी पापरून नवस, अस मज वाटत हात पग आता तू खादा वापरण्याच महात्माजींना अभिवचन दिल्यावर, विदेशी वस्त्र परिधान करण म्हणजे, माणुसकीला न जागण्यासारख आहे अस मला वाटत . '

'खर ! अगदी खर ?' जीवनचा चहरा फुलला.

'पण त्याबरोबर त्याचा तुझ्यावर जो रोप होईल, त्याच काय करायच हा माझ्यापुढे प्रश्न होता, नि म्हणूनच मी चिंताग्रस्त झाले. '

'माझ्या आईचा जग का माझ्यावर अखंड वरदहस्त असेल, तर सार जग जरी माझ्यावर उलटल, तरी त्याची मी कदर बाळगणार नाही.'

'तरी तुला तुझ्या वडिलाची कदर ही बाळगलीच पाहिजे. '

तोंच मोटरीचा हॉर्न वाजला. आबा आल्याची वर्दीच होती ती.

‘ लवकर येण झाल आज ! ’ म्हणत करुणाबाई ताडकन् उठून उभ्या राहिल्या आणि भीतीने सर्वांग धरधर कापत त्या म्हणाल्या, ‘ गेलच पाहिजे आता मला खाली अन बग का जीवन, मी हाक मार-त्यानतरच तं खाली ये नि मी विचारीन तेवढ्याच प्रश्नाची उत्तर दे. अन् त काहीही नालल तरी तोंडानून शब्द म्हणून बोधेर काढू नकोस .. ’

‘ पण ... ’

‘ माझ्या गळ्याची शपथ आहे तुला ’ घाई घाईनेच जिन्याकडे वळत करुणाबाई म्हणाल्या, ‘ मी सांगितलेलं विसरू नकोस ह ! ’

जीवम काहीही न बोलता मुन्न मनाने कॉटवर पडून राहिला.

* * *

जिना उतरून खाली यताच, करुणाबाईनी डाळ्यात तरगणारे अन्न पुसलं आणि आपल्या तोंडापुढे ज्ञानप्रकाश धरून, त्या दाराजवळच्या कोच्चावर बसल्या.

त्यानी तोंडापुढे ज्ञानप्रकाश धरला होता खरा, पण त्यांची नजर होती बाहेरून रागारागाने आत प्रवेश करणाऱ्या आवाऱ्याकडे.

करुणाबाईना पाहताच, आबा क्रोधातिशयाने ओरडले, ‘ कुठं आहे तो कारटा ? ’

‘ का ? ’

‘ का ? ’ आबा आश्चर्याने उद्गारले, ‘ जी गोष्ट आतां सर्वांना कळून चुकली आहे, ज्या गोष्टीचा बभ्ना सर्व गांबभर झाला आहे, ती गोष्ट तुला कळू नये ? आश्चर्य आहे ! ’

‘ पण ‘ ती गोष्ट ’ ‘ ती गोष्ट ’ म्हटल्यान काय बोध होणार मला ? ’

‘ अन् बोध झाला नाही म्हणूनच तू इतक्या शातबणानं गोष्टी करले आहेस. काळ्यांनी माझ्या बोंडाळा डावर कासल. मी आजपर्यंत दिलेले

बहुमोल शिक्षण मातीशीं मिळविल, कोर्टांत वेव्हा का चपराशापासून तों
खीनियार वक्रिऊ पर्यंत सारजग माझ्याकडे पाहून फिदफिदा हसत व कुज-
बुजत, तेव्हा मी शरमेन मान खाळीं घालीत असें, मला अधिक वेळ तिथ न
बसवल्यान मी मज्येंच उठून आलों. . '

‘ पण एवढ वैतागायला काय झालं ? ’ करुणाबाईंनीं खोंगाखीं
बतावणी मात्र खूप केली होती.

‘ वैतागायला काय झालं ? ’ आचा अधिकच वैतागून म्हणाले,
‘ अग, कारटा आज गांधीच्या सभेला हजर राहिला, इतकच नव्हे तर
त्याच्या बुवाबाजीला भाडून त्यान खादी वापरण्याची शपथ घेतली. ’

‘ अस्त ! ’

‘ आता तूच साग, मी सतापतो आहे ते बरोबर करतो आहे कीं
नाहीं ते ? कारट्याचा मला इतका राग आला आहे कीं ’

‘ कीं, ’ वरच राहूदेत गोष्टी ’ करुणाबाईं मध्येच म्हणाल्या,
‘ मला ही गोष्ट केव्हाच कळली आहे, तरीही मी नी शांत आहे, ती
का मला ही गोष्ट आबडली म्हणून ? ’

‘ मुळींच नाही. ’ आचा ठासून उत्तरले.

‘ झालं तर मग, मला जेव्हा का जीवनम आपण होऊनच ही
गोष्ट सांगितली, तेव्हा तुमच्याप्रमाणच मी त्याच्यावर भयंकर सतापके,
त्याची खूप निर्भत्सना केली, पण जेव्हा का त्याचा अनिष्ट परिणाम
हीत असल्याच मला दिसल, तेव्हा मी गप्प झालें. ’

‘ अनिष्ट परिणाम ? ’

‘ हा ! हीं मुळं किती भावनाप्रधान असताव, याची तुम्हाला
कल्पना नाही. त्याला एखादी गोष्ट मनापसून कसकीट्टी वाटली कीं,

तीं मागचा पुढचा बिस्वार न करता ती करण्यास तयार होतात. अशा वेळीं जर का कुणी घाक दडपणान त्यांना त्या गोष्टीपासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला, तर खात्रीन त्यांच्या हाताला अपयश आलंच म्हणून समजाव. प्रकरण अधिक चिबळण्याचाच संभव अधिक. तेंच जर कां काहीं काळ जाऊ दिला, नि त्याच डाक शांत झाल्यावर, चढलेला पारा उतरल्यावर, त्यांना चार समजुतीच्या गोष्टी सांगून, त्याची चूक त्यांच्या निदर्शनास आणून दिली कीं, त्यांना पटते. कृतकृत्याबद्दल त्यांना पश्चात्ताप वाटूं लागता अन् जितक्या विसाडघाईनें ते ती अगिकारतात तितक्याच घाईनें ते ती सोडून देतात. '

' मग मी काय करावस वाटतं तुला ? ' करुणाबाईंच्या भाषणानें आवाचा चढलेला पारा उतरला खरा ! पण त्याचा जीवन्विषयीचा सताप अस्तनीतील निखान्याप्रमाणे आतल्या आत घुमसत होताच.

करुणाबाईं उठल्या आणि आवा बसलेल्या कोचाच्या दाड्याला रलून उभ्या रहात म्हणाल्या, ' जीवन तुम्हाला भेटताच, मध्यतरी काहींच न घडल्यासारख त्याच्याशी वागा. त्याला शान्तपणे चार उपदेशाच्या गोष्टी सागा. मी ज्याप्रमाण माझ्या हृदयात पेटलेल्या क्रोधाग्नीची छाया माझ्या चेहऱ्यावर मुळीच उमटवूं न देण्याची खबरदारी घेतली आहे, तशीच तुम्ही घ्या, नि त्याला समजावण्याचा प्रयत्न करा. तुमच झणण त्याला आता पटणार नाही, पण काहीं दिवसानी आपोआप पटल. अन् असा एक दिवस उजाडल कीं, ज्या दिवशी तो तुमच्याजवळ येईल नि कृतकृत्याबद्दल आपणास पश्चात्ताप वाटत असल्याच सांगून, तुमची मनापासून भना मागेल.....'

' असं तुला वाटतं ? '

‘वाटत इतकच नव्हे तर, मला त्याची खात्री आहे!’ आपला फासा बरोबर पडत असल्याचे पाहून, उल्हसित झालेल्या करुणाबाई ठासून उत्तरल्या, ‘अन् मीही पण त्याचा मार्ग चुकला असल्याची गाष्ट वेळा-वळी त्याच्या मनावर विभवविण्याचा प्रयत्न करीनच.’

‘टाक’

आवानी गूढ उतरला, आणि वातर नमून, त काचावर बसल आणि टाईम्स चाळू लागले.

‘कॉफी आणू का ?’ करुणाबाईंनी विचारल.

आवानी हुकार दताच, त्या आत गेल्या, आणि थाड्या वळाने एका ट्रेम मून कॉफीचे तीन कप घऊन आल्या आणि आव्याच्यापुढे ट्रीपॉथ आडून त्यावर ट्रे ठऊन, त्यांनी हाक मारला ‘जीवन’

आवानी टाईम्स खाली टवला.

‘काय आहे ?’ जीवनने वरूनच विचारले

‘कॉफी व्यायची आहे ना ?’

‘हो !’

‘मग ये तर खाली. रुपात आतली दखील आहे.’

जीवन सावकाश जिना उतरून खाली आला, आणि आव्याच्या शेजारच्या काचावर बसला.

त्याच्या नखशिखात खादीवप्रावरून दृष्टि फिरवात असता, आव्याच्या कपाळावर लगेच आठ्या पडल्या.

जीवनला ही गोष्ट कळली, पण मुद्दामच तिकडे दुर्लक्ष करून, त्यान कॉफीचा कप उचलला, आणि काही तरी विचारायच म्हणून विचारले, ‘आज कोर्टातून लौकर परतलात तुम्ही आवा ?’

‘ हा ! काम संपल. आलो झाल. ’ उसळणारा राग आतल्या आत दाबण्याचा प्रयत्न करीत आवा म्हणाल. तरीही त्याची छाया त्याच्या चेहऱ्यावर पडल्यावाचून राहिली नाही.

जीवनला वाटले यावेळी अधिक न बालललच वरें. नाहीतर आतल्या आत घुमसणाऱ्या ज्वाळचा स्फाट व्हायचा !

ता मुकाट्याने कांफा पिऊ लागला

पण आवांनीच त्याला विचारलं, ‘ काय सांगितल गाधीनीं आज ! ’

जीवन थाडासा चपापलाच. आवाच्या प्रश्नाचा रोख कुणीकडे आहे हे चटकन् त्याच्या व्यानीं आल्याने, तो म्हणाला ‘ त्यानी स्वदेशीच महत्त्व पटवून दिलं. ’

‘ म्हणजे खादी वापरल्यान स्वराज्य मिळत, असा जो त्यानी शोध लावला आहे, तांचे ठासून सांगितला असल त्यानी. त्याबद्दल नावल प्राईझ द्यायला हवे वेष्ट्याला ’

जीवन यावर चागलच उत्तर देणार होता, पण करुणाबाईनीं डोंळ्याच्या अभिनयान गप्प राहण्यास मुचवित्याने, तो मूग गिळून स्वस्थ बसला.

जीवनला आपण निरुत्तर केले असे कल्पून आवा म्हणाले, ‘ खादी वापरल्यान जर का स्वराज्य मिळाल असत, तर आज जी कित्येक राष्ट्रपारतंत्र्यात खितपत पडलीं आहेत ती पडलीच नसतीं. ’

‘ खादी वापरल्यान स्वराज्य मिळत किंवा नाही हे जरी मला ठाऊक नसल तरी, त्यान देशाची बेकारी थोड्या अधिक प्रमाणात नाहीशी होते एवढे मात्र खरे ’ जीवनला शेवटीं बोलल्यावाचून राहवलं नाहीच.

‘ अरे पण ती बेकारी नाहीशी करायला याहून कितीतरी चानळे

मार्ग आहेत की. राजमार्गांनी जाण्याचें सोडून देऊन, या आडमार्गांचा अवलंब करण शुद्ध रानटपिणाच आहे. '

' असेल ! पण त्यान इच्छित स्थळी जाता येत ना ! झाल तर मग. माझ्या सारख्याना आपला उद्योग सभाळून, अन्नपाण्याबाचून तडफडणाऱ्या आपल्या देशबांधवाना, साधी खादी वापरल्यान थोडी फार मदत करता येते हा काय थोडा फायदा झाला ? काहीच न करण्यापेक्षा हे काही नाईट नव्हे. '

' पण यामुळ तुझ स्वतःच नुकसान होईल, याची काय वाट ? '

' माझ नुकसान ! नी ते कस ?

' तें कस ? ' आवा नीट उठून बसत म्हणाले, ' जीवन, वेळ्या ' नू अशा या सोंगात कॉलेजला जाऊ लागलास, मांठमोठ्या लोकांच्या गाठी भेटी घेऊ लागलास, तर प्रतिष्ठित समाजात असलेल तुझ वजन कमी होईल, समाजात हल्ली तुला मिळत असलेला मान मरातब नाहीसा होऊन लोक तुला क्षुल्लक लेखू लागतील, मग तूं नावलौकिक कमाविण्याची, प्रतिष्ठितेला चढण्याची गोष्ट बाजूलाच राहां. '

' अह ! मला नाही अस वाटत ' आवांचा युक्तिवाद न पटल्यानें जीवन म्हणाला ' कपड्यावरून मोटेपणा ठरविण्याचे दिवस गेले आता. तस नसत तर साध्या लुगीत असणाऱ्या महात्मा गांधींच्या शब्दाला आज इतक महत्व प्राप्त झाल नसत. किंवा पूर्वायुष्यात कपड्यापायी हजारो रुपयांची खेरात केलेले नेहरू पितापुत्र आज जाडी भरपी खादी परिधान कां करू लागले असते ? त्यामुळे त्यांची योग्यता तर कमी झाली नाहीच उलट ती इतकी वाढली आहे की, हिंदुस्थानभरच नव्हे तर सर्व जगमर त्यांचं नांव द्रुमद्रुमत आहे, त्यांचा,.....!'

‘जीवन, कॉफी निवून चालली. झटदिशीं ती बेऊन टाक पाडू.’ म्हणून करुणाबाईंनीं जीवनच्या भलतीकडे वहात चाललेल्या माषणाला वेळी आळा घातल्याने तो भानावर आला. त्याने आपलें भाषण अर्धवट सोडलें. अधिक न बोलण्याचा त्याच्या आर्देने दिलेला कानमंत्र बोलण्याच्या भरात विसरल्याबद्दल त्याला वाईट वाटलें. आणि एकदम गाप होऊन त्याने कॉफीचा कप तोंडाला लावला.

जीवन प्लॅटफॉर्मवर यायला आणि गाडी सुटायला एकच गाठ पडली, तसाच तो एका उघड्या असलेल्या डब्याच्या दाड्याला धरून कसाबसा वर चढला आणि एकदाचा डब्यात गिरला.

त्याला हायसे वाटले, मुखावर तरळणोर विरळ धर्मविदु त्याने पुसल आणि डब्याचे दार बंद करून घऊन त्याने सहज आत वळन पाहिले तों काय आश्चर्य ! सवध डवा रिकामा होता. नाही म्हणायला डावी-कडच्या कोपन्यातल्या बाकावर तोंडापुढे कसलसे पुस्तक धरून एक स्त्री बसली होती.

लगच त्याला त्याची चूक कळून चुकली. घाईने तो बायकांच्या डब्यात चढला होता पण याहूनही त्याला जर का कशाचे आश्चर्य वाटले असेल तर ते त्या स्त्रीचे. त्याच्या अस्तित्वाची जाणीव नसल्या-प्रमाणेच तिने पुस्तकात खुपसलेली आपली मान वर काढून रागाने त्याच्याकडे पाहिले नव्हते की, 'अग्या ! तुम्ही कसे या बायकांच्या डब्यात !' असे नाकपुडी उडवीत फणकन्याने म्हटले नव्हते. 'अशीच विचारी आणखी थोडा वेळ पुस्तकात तोंड खुपसून बसूदे ' अशी जीनने मनातल्या तनात आशा व्यक्त केली आणि ता तसाच दाराशीं गेलून उभा राहून बाहेर पाहू लागला.

पण ती स्त्री कोण हे जाणण्याची इच्छा काही केल्या त्याला आवरता येईना. त्याला वाटल 'इतकी वाचनाची शोकीन ही बाई कोण आहे हे पहाव तर खर '.

पावलाचा मुळीच आवाज न करता तो थोडासा पुढे झाला आणि हळूच मान वळवून त्याने चोरट्या नजरने त्या स्त्रीकडे पाहिले. तों... तो विस्मयाने मागे सरला. ती स्त्री म्हणजे दुसरी तिसरी कुणी नसून त्याची प्रिय मैत्रीण उपमा होती.

‘ बरीच वाचणारी झाली आहेस की ग ! ’ म्हणून तिच्याजवळ जाण्याचा विचार त्याच्या मनात आला आणि त्या हेतूने तो तिच्यापुढे जाऊन उभा राहिलाही. तरीही जेव्हा का वाचण्यात गर्भ झालेल्या उपमेला त्याची दाद ना फिकीर दिसली, तेव्हा मात्र त्याला तिची थोडीशी गंमट करायची वाटली. तो हळूच ती बसलेल्या बाकावर पण तिच्याकडे पाठ करून बसला आणि मोठ्यादा खाकरला.

आता मात्र त्याच्या अपेक्षेप्रमाणे वाचन -तर्काने जाग्या झालेल्या उपमेने चमकून मागे वळून पाहिले, आणि नखशिखात खादी बळ परिधान केलेल्या गृहस्थाला आपल्या शेजारी बसल्याचे पाहताच, हातातीळ पुस्तक जोराने बाकावर आपटून ती झणाली, ‘ काय आडदाड असतात तरी हे लोक! कपडे तर दिसतात सभ्यगृहस्थाचे, अन् वागण तर दिसत अगदी मवाल्याच. ’ तरीही तो काही न बोलता गप्प बसल्याचे पाहून, ती सतापली आणि थोडासा स्वर चढवून म्हणाली, ‘ अहो देशभक्त, हा डबा बायकाचा आहे म्हटल ! ’

‘ काय म्हटलत ? ’ म्हणून जीवनेने मागे वळून पाहताच, महदा-श्वराने उपमा उद्गारली. ‘ अगबाई तुम्ही.. ! ’

‘ का ? एवढ्यांतच ओळख विसरलीस वाटतं ? ’

‘ भी तुमची ओळख विसरण शक्य आहे का ? ’ उपमा असे बोलून गेली स्त्री. पण लगेच बोलू नये ते बोलून गेल्यामुळे की काय ती एकदम

गोरीमोरी झाली, तिचा चेहरा गभीर बनला, पण आपल्या वृत्तीतील हा फरक जीवनच्या लक्षात येऊ नये म्हणून, विषयांतर करण्याच्या हेतूने ती म्हणाली, ' खरच जीवन, तुम्ही एकदम इतके कसेहो बदललात ? '

' तुला हा फरक एकदम दिसतो उपमा पण कितीतरी दिवसांपासून याची तयारी चालली होती माझी. काल माझा ठाम निश्चय झाला. अन् लगेच मी तो कृतीत उतरविला इतकच काय तें. '

' अस्स ! '

उपमा एकाएकी गप्प झाल्याचें बाहून जीवन म्हणाला, ' पण तू इतकी शान्त का ? मी खादी वापरू लागल्याच पाहून, तुला आश्चर्य तर वाटल नाहीं ना ! '

' का वाटू नये ? माग कित्येकदां आपला या विषयावर वाद-विवाद झाल्याच आठवत का तुम्हाला ? मी स्वदेशीच्या बाजून बोलू लागताच, तुम्हीं नेहमीं विरुद्ध बाजू घेऊन भाडत हांता, तेच तुम्ही आता खादी वापरू लागल्याच पाहून मला का आश्चर्य वाटू नये ? '

' तुला तसें वाटण साहजिक आहे, ' जीवन मन्द हास्य करित म्हणाला, ' फार काय, त्यावेळीं मलाच जर का कुणी पुढ माझ्यात हा फरक घडून येणार असल्याच सांगितल असत, तर मी खात्रीन उपहासान हसलो असतो, पण गेल्या सहा महिन्यात माझ्या वृत्तीत असा कांहीं फरक पडत गेला की .. '

' पण हा फरक तरी कायम टिकणारा आहे का ? ' उपमा खब-चटपणें म्हणाली.

' माझ गभीर बोलण अस थट्टेवारी नेऊ नकोस तू उपमा ' जीवन गभीर चेहरा करून म्हणाला, ' मी आजन्म खादी वापरण्याची प्रतिज्ञा कालस महात्माजीपुढ केली आहे. हे पहा ! '

त्याने झटकन् आपली रोजनिशी उघडून उपमेपुढे धरली. महा-
त्माजींच्या संदेशावरून नजर फिरवीत, पण मधून मधून डोळ्यांच्या
कापऱ्यातून जीवनकडे पहात उपमा म्हणाली, 'अस्स ! अगदी बोल-
ल्याप्रमाणे चालणार तर ! '

'हो !' जीवन ठासून म्हणाला, 'पण उपमा, तुझ्यात मात्र
बालप्यात नि चालण्यात तफावत दिसते खरा. '

'ती कशी काय ?'

'तू मला नेहमी खादीच महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न करीत
होतीस, पण तुझ्या अगावर मात्र कधीच खादी दिसली नाही. . '

'हो ! अस आहे खर' उपमा एक दीर्घ निःश्वास सोडून हसणाली.

'पण तें का ?'

'मी एक दुबळी स्त्री पडले हणून. '

'एखादा प्रश्न उडवून लावायचा झाला तर तुझ्या बायकाना हा
चागला तोडगा आहे. '

'कांही तरीच '

'मग सारं कांही स्पष्टपणे साग तर !'

उपमा गप्प झाली. थोडीशी गभीरही पण वनली, तेव्हा जीवन
हसणाला, 'मला सांगण्यासारख नसल्यास माझा काही आग्रह नाही. '

उपमेने वर मान करून, त्याच्याकडे पाहिले. 'मी आजपर्यंत
कोणती गोष्ट तुमच्यापासून चोरून ठेविली आहे का ? मग काय बर अस
वेड्यासारख बोलण ?' असेच जणू काय तिला त्यायोग दर्शवायचे होतें.

मनाचा द्विधा करून, ती म्हणाली, 'जीवन, माझ्या कपड्याची तर
गोष्ट बाजूलाच राहो, पण इकडची काडी तिकड हालवायची झाली तर
मला माझ्या घरच्या मडळींची परवानगी घ्यावी लागत,..... '

‘ पण हा प्रकार पूर्वी नव्हता. ’

‘ त्यावळी माझी आई जिवत व्हाती, आज तिची जागा माईन घतली आहे. ’

‘ कळल ! ’

जिं वन एकाएकी गर्भार झाला

‘ अन् म्हणूनच माझी खादी वापरण्याची इच्छा असताही, मला ती आतल्या आत दाबून ठेवावी लागत आहे. तस करताना माझ्या मनाला यानना होतात, पण त्याचा मला आता सराव करायलाच हवा. माईच्या तंत्रान चालणारे बाबा, मला कुणाच्या गळ्यात बाधतील हे कुणी सागाव ? कदाचित् .. . ’

‘ मग तू तुला मनपसत असा पति का निवडत नाहीस ? ’

उपमेने चमकून जीवनकडे पाहिले आपली तीक्ष्ण नजर त्याच्या चेहऱ्यावर भिडवून, ती त्याच्या अन्तरगाचा ठाव घेत होती. पण त्याच्या निर्विकार चेहऱ्यावरून काही बोध न झाल्याने, आपले टोपरे डोळे विस्फारून ती म्हणाली, ‘ अज्ञान जगाविषयीच आपल अज्ञान प्रकट करता आहात तुम्ही जीवन ! समाजात स्त्रियांना ’

‘ पण ते कोणत्या काळव्या ? ’ जीवन मध्येच म्हणाला. ‘ तू ह्मणतस तशा प्रकारची स्थिती पूर्वी असल, पण आज ? अन् त्यात तू काही परकरी पार नाहीस. परकरात असतानाच ज्या मुलींची लग्न होत असत, त्यांना ऋगू पडणारा नियम, तुला, कॉलेजात जाणाऱ्या एका प्रौढ कुमारिकेला लागू करणं.... . छे ! ही कल्पनाच मला कशीशी वाटते उपमा. तुझ वडील तुझ्या माईच्या तंत्रान वागत असतील, पण ते तुझ लग्न तुझ्या इच्छाविरुद्ध एखाद्याशी लावून देतील, हे शक्यच नाही मुळी. अन् एखादे वेळेस ते तसं करू लागत, तर तू त्याचा प्रतिकार करायला नका का ? ’

‘ पण ते कशाच्या आधारावर ? ’ फिरून आपली तीक्ष्ण नजर जीवनच्या मुखावर भिडवीत उपमा म्हणाली. ‘ मला मनपसन्त नसलेल्या वराशी मी लग्न करण्याचं नाकारताच, बाबांनी जर का मला घराबाहेर पडण्यास सांगितल, तर मी कुणाचा आश्रय घ्यायचा ? ’

जीवन चमकला. उपमेचा तो प्रश्न सहेतुक वाटल्याने तो गोधळला. त्याची वृत्ति बावरली. त्याचा उमललला अधरोष्ठ थरारला. काय उत्तर द्यावं या घोर विवचनेत तो असतानाच, गाडी विश्रामबाग स्टेशनवर येऊन उभी राहिली.

त्याला हायसे वाटलं. तो झटकन् दार उघडून खाली उतरला, आणि झपाझप पावलं टाकीत रस्ता चालू लागला.

त्याचे पाय रस्ता चालत होत, पण त्याचे मन ! ‘लॅट-नॉर्मवर इतर मुर्तीवरोबर बोलत, उभी राहिलेल्या, उपमेजवळ रेंगाळत होते.

त्याच्या डोळ्यापुढे तिची ती करुणार्द्र मूर्ति उभी राहिली होती, आणि त्याच्या कानात तिचा ता प्रश्न घुमत होता, ‘ बाबांनी जर का मला घराबाहेर पडण्यास सांगितल, तर मी कुणाचा आश्रय घ्यायचा ? ’

आपल्याच तर्तीत रस्ता चालत असताना, त्याला आजूबाजूला जमलेला विद्यार्थ्यांचा घाळका दिसला नाही, की त्याच्यात चाललेली त्याज-विषयीची कुजबूजहि ऐकू गेली नाही.

तो वर्गात प्रवेश करताच, विद्यार्थी—विद्यार्थिनींनी टाळ्याच्या कडक-डाटात त्याचे स्वागत केले. प्रोफेसरानी पण त्याच्याकडे पाहून स्मित हास्य केलं.

तो लाजला पण खजील झाला नाही. त्याला वाटलं, एखादी अन-पेक्षित गोष्ट घडली की, लोकात अशा प्रकारचे कुतूहल उत्पन्न होणं साह-

जिक आहे, पण त्यातील नाविन्य नाहीसे होताच ते तिकडे दुकून देखील पाहणार नाहीत. जगाचाच न्याय आहे हा !

त्या दिवशी त्याचे काही अभ्यासाकडे लक्ष लागलें नाहीं. विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नाचा भडिमार, आणि प्रत्येकाला द्यावे लागत असलेले ठराविक साच्याचे उत्तर, यामुळे कंटाळून, तो त्यांना चुकविण्यासाठी मधली सुट्टी होताच लायब्ररीत जाऊन बसला.

त्यामुळे त्याला विद्यार्थ्यांचा त्रास चुकविता आला खरा ! पण परीकडे लेडीज रूममध्ये चाललेला विद्यार्थिनींमधील सवाद काही ऐकण्याचा टाळता आला नाही.

परिचयाच्या चार मुली एकत्र जमल्या की, त्याच्या तोंडाची सरबत्ती सुरू झालीच म्हणून समजावे. त्यावेळी त्यांना आजूबाजूचा, फार काय त्यांच्या स्वतःचा देखील विसर पडतो. त्यात जर का त्या कॉलेजच्या मुली असल्या, आणि त्यातल्यात्यात जर का त्या आपल्या इकाच्या जागी, मुलीकरिता म्हणून राखून ठेवलेल्या स्वतंत्र खोलीत असल्या, आणि शिवाय जर का त्याचा खल त्यांच्या आवडीच्या विषयावर चाललेला असला म्हणजे, त्या जो गोंधळ माजवितात तो काहीं पुसू नये.

आणि आजचा प्रसंग तशातलाच होता. वरील सर्व गाष्टी एकदम जमून आल्या होत्या. त्या मुली होत्या कॉलेजच्या मुली होत्या, आपल्या खोलीत होत्या, आणि आवडीच्या विषयावर खल करित होत्या. तो विषय म्हणजे जीवन.

समोरच्या खिडकीतून पहात जीवन त्यांचे संभाषण एकू लागला.

‘जीवन खादी वापरू लागले, हे बर झाल वाई विमल.’ गुलाब आपल्या लुगड्याचा पदर साफ करित म्हणाली, ‘कारण ते अधिक सुंदर दिसू लागले आहेत.’

‘ पण त्यामुळ एक गोष्ट वार्टट झाली बाई ’ विमलने म्हटले.
‘ ते पूर्वी जे अल्लड नी खेळाडू दिमत, त आता बरेच पोक्त नी गर्भार
दिसतात, नाही का ग किशोरी ! ’

‘ अग पण, दे म. व्हायच म्हटयावर पोक्त हें दिसायलाच हव ! ’
तोच समोरच्या आरशात पाहून तोडाला पावडर लावणाऱ्या प्रभेने
म्हटले, ‘ बरं पण, त्याच्यात हा फरक एकाएकी घडून आला कसा ? ’

‘ माझाही तोच प्रश्न आहे, ’ कोपण्यात कॅरम खेळणारी मालती
म्हणाली, ‘ कालपर्यंत स्वारी अगदी सुटसुट घाऱत असायची. त्याच नेहरू-
शर्ट नि गांधी-टापीत रूपातर व्हावं हें आश्चर्य आहे ! ’

‘ अग कसल आश्चर्य आल आहे त्यात ? ’ कापण्यात क्रॉनिकल
वाचणाऱ्या उपमेकडे पाहून विमल हासत हासत म्हणाली, ‘ असाच
एखादा गुरु भेटला असेल नी दिला असेल त्यानं कानमत्र. ’

‘ त्यान का तिन ? ’ प्रभेने खवचटपणाने म्हटले, आणि एकदम
दृशा पिकला तेथे.

क्रॉनिकल तोडापुढे धरून उपमा सारखी दात ओठ खात होती
आपला आणि जीवनचा सवध जोडून, कपोलकल्पित गोष्टी रचणाऱ्या
त्या मुलीना काय करावे आणि काय नाही असे होऊन गेले होते तिला.

हास्याचा भर ओसरतो न ओसरतो तोच गुलाब म्हणाली, ‘ पण हा
गुरु मोठा दाभिक दिसतोय बाई स्वतःच्या इच्छेप्रमाण आपल्या शिष्याला
वागायला लावतो, पण स्वतः काही तस वागत नाही. ’

‘ अग पण ही शिष्य-परीक्षा असेल. ’ तोडाला पावडर लावून
झाल्याने पफ् आपल्या हँडबॅगमध्ये ठेवीत प्रभा म्हणाली. आणि आपण
भोठा विनोद केला असे कल्पून भोळ्यादा हसू लागली.

उपमेला वाटलें, चटकन् पुढें व्हावे, आणि तिच्या कानफडात चागलीशी ठेवून द्यावी, ह्मणजे तिचा फाजिलपणा आपोआप थांबेल, आणि बाकीच्या मुली पण गाप बसतील. पण तिनें आपले मन माझ्या कष्टानें आवरले, आणि ती पूर्ववत् क्रानिकल वाचण्याचा बहाणा करू लागली.

‘ शिष्य-परीक्षा ? ’ विमल आश्चर्यानें म्हणाली, ‘ हा परीक्षेचा प्रकार अगदींच नवीन दिसतोय बाई मला ! मला वधू-परीक्षा माहित आहे, अलीकड रूढ हात चाळलेली, वर-परीक्षाही माहित आहे, पण ही शिष्य-परीक्षा काही आपल्या ऐक्यात नाही बाई ! ’

‘ तुला शिष्य-परीक्षा माहित नाही ? ’ साळसूदपणाचा आव आणून प्रभा म्हणाली, ‘ शिष्य-परीक्षा माहित नाही तुला ! काय म्हणाव तरी काय तुझ्या या अज्ञानाळा ! अग, तो एक आधुनिक वर-परीक्षेचा भाग आहे. ’

हंशाच हशा पिकला तेथे. तरीही उपमा शात होती. काही न बोलता स्वस्थ बसणेंच बरे असे वाटले तिला.

आपल्या इतक्या टोंचून बोलण्यानें देखील उपमंचें मौनव्रत दळत नाहीसें पाहून, प्रभा समोर बसलेल्या विमलकडे पाहून, डोळा मिचकावीत हळूच उठली, आणि उपमेजवळ जाऊन म्हणाली, ‘ काय ग उपमा, तूं का आज सुकी ? का तुझा महात्मागाधीप्रमाण आज मौनादिवस आहे ? ’

‘ हो, आहे वर ! ’ भयंकर सतापलेली उपमा हातातील अक जोरानें खाली आपटून म्हणाली, ‘ असली खवचट बोलणी बोलायला तुम्हाला लाज कशी वाटत नाही ? ’

‘ आम्हाला काय म्हणून लाज वाटावी बाई ? ’ प्रभा अज्ञानाचें सोंग आणून म्हणाली ‘ आम्ही लाजाव अशा कोणत्या विषयावर बोलण निघालं नव्हत. ’

‘ नव्हत ना ! मग करा तर आतां सुरू. ’

रागाने फणफणत उपमा उठली, आणि झपाझप पावले टाकीत खोलीबाहेर पडली, आणि लायब्ररीकडे वळली.

तेव्हा प्रभा म्हणाली, ‘ शेवटीं मिरची झोबली नाकाला. काय पण साळसूदपणाचा आव आणीत होती. तिला वाटत की, आपण जे काहीं करतो ते दुसऱ्याला कळतच नाही ! ’

त्याला विमलने पुष्टि जोडली, ‘ बाकीची वेळ पुरत नाही म्हणून की काय, कॉलेजला यताना देखील बायकांच्या डब्यात बसाव लागतं. ’

तोच घटा झाल्याने ऐन रगात आलेले भाषण अर्धवट सोडून वर्गात जाण्यासाठी मुली खोलीबाहेर पडल्या

उपमा आज वर्गात जाण्याच्या मनःस्थितीत नव्हतीच मुळी पण घरी जावे म्हटल्यास गाडीला अद्यापि अर्धा तास अवकाश होता. लायब्ररीत निवातपणे बसण्याचे ठरवून, ती तिकडे वळली. तोच जीवन लायब्ररीतूनच बाहेर येत असल्याचे तिला दिसले, आणि तिचे पाय जागच्या जागाच थबकले.

उपमेला लायब्ररीकडे येत असल्याचे पाहून, जीवनला वाटले की, तिला तास नसावा. परीक्षा अगदी नजीक येऊन ठेपल्याने, एखादा तास नसताच, तो बाया न घालविता ती लायब्ररीत वाचत बसत असल्याचे तो जाणत होता, म्हणून त्याने तिला विचारले, ‘ तास नाही वाटत ! ’

‘ हो ! ’ उपमेने धडधडीत खोटे सांगितले.

‘ परीक्षेत पहिला नम्बर पटकवायचा बेत दिसतोय. ’

‘ स्कॉलर्सना नेहमी आपल्या सारखच सारं जग दिसत. जीवन, स्वतःच्या दृष्टीन जगाकडे पाहायच मोडून दळून, थोडस जगाच्या दृष्टीन पाहायला शिका. ’

आणि ती तडक आत निघून गेली

उपमेच्या त्या अनपेक्षित उत्तराने जीवन अतिशय बुचकळ्यात पडला. आपले चेष्टेचे ब्रॉलणे ती इतके मनावर घेते काय, आणि एकदम चिडून निघून जाते काय, याचे त्याला राहून राहून आश्चर्य वाटत होते.

जीवनची आणि उपमची आज इतक्या दिवसाची दाट मैत्री होती, पण ती कधी त्याच्यावर चिडल्याचे, रागावल्याचे त्याला आठवत नव्हते. तो तिला कित्यकदा चिडविण्याचा प्रयत्न करी, पण ती ते सार हांसण्यावारी नेई. गत इतिहास असा असताही, आज तिने त्याच्यावर इतके चिडावे असे काही तो तिला ब्रॉलला नसताही, ती त्याच्यावर चिडल्याचे पाहून, तो बुचकळ्यात पडला. त्याला तिचे जातेवेळचे वाक्य आठवले, ' स्वतःच्या दृष्टीन जगाकडे पाहायच सोडून देऊन थोडस जगाच्या दृष्टीने पाहायला शिका. '

त्याला वाटले, ' आपणास तिन तस सागण्याची काय जरूरी ? '

त्याला लडीजरूममवील सभाषण आठवले.

तो विचार करू लागला, ' बहुतेक सर्व मुलींनी आमच्या पवित्र मैत्रीला गलिच्छ स्वरूप देऊन तिला चिडविल्यान तिला अतिशय वाईट वाटल असल पाहिजे. अशा प्रकारचा अनुभव तिला या पूर्वी पण कित्येकदा आला असला पाहिजे अशा रीतीन तिला सारखा मुका मार सहन करावा लागत असता, मी मात्र आमच्याबद्दल लोक काय बोलतात, हे जाणण्याचा प्रयत्न न करता, पूर्ववत् तिच्याशी सलगान वागू लागल्याच पाहून, ती चिडली असली पाहिजे.

खरच ! काय खोट होत तिच म्हणण ? मी आजपर्यंत तिच्याकडे स्वतःच्याच दृष्टीन पाहात नव्हतो का ? लोक आमच्याविषयी काय ब्रॉलतात, इकडे कधी मी लक्ष दिल आहे का ?

४

उपमेला त्याचे आश्चर्य तर वाटलेच, पण वाईटही वाटले.

विचारार्ती तिचे असे ठाम मत बनले की, लायब्ररीसमोरील आपल्या तुसड वर्तनाचाच त्याला राग आला असावा, आणि त्यामुळेच तो आपल्यावर इतका चिडला असावा.

त्याला टाकून बोलल्याबद्दल तिला स्वतःचाच राग आला. तिला वाटले, कॉलेजच्या मुलीवरचा आपला राग आपण त्याच्यावर काय म्हणून काढावा ?

पण लगेच तिचे दुसरे मन तिला म्हणाल, मुलींवरचा राग आपण त्याच्यावर काढायचा नाही तर कुणावर ? मुर्लीच्या फार्जाल चर्चचा विषय तोच नव्हता का ? त्याच्यान् तिच्याविषयी त्या भलतेसळते बोट लागल्या मुळेच ती चिडली नव्हती का ?

मुळीच न चिडता त्या मुलींच समापण शांत चित्ताने तिन एकून घेतले असते, फार काय त्यापामन तिला दुःख हाण्याएत्रजी आनंदच झाला असता. तिच्या हृदयपटलावर हर्षाच्या ऊर्मा येथे नाचू लागल्या असत्या तिच्या गुलाबी गालावर आणखी दान गुलाब फुलले असते. पण हे सारे कव्हा ? तिला त्याच्या प्रमाची खात्री असती तर !

तिचे त्याच्यावर निरतिशय प्रेम होते, आणि त्याचेही तिच्यावर असावे असे तिला वाटत होते, पण तिला त्याची खात्री वाटत नव्हती. फिरून फिरून तिला वाटे, 'मी स्वतःवरून तर त्याची परीक्षा करित

नाही? माझ्या प्रेमी मनाला त्यांच्या मजबरोबरच्या निहेतुक बागण्याच्या बुडार्शी प्रेम दडी धरून बसल्याचा खोटा भास तर होत नाहीना ? '

जीवनचें आपल्याबरोबरचें वर्तन ती आता बारकाईनें अवलोकन करू लागली. तो तिच्याशी बोलत असता, हासत असता, त्याच्या डोळ्यात उमटणाऱ्या विविध छटाकडं चौकस दृष्टीन ती पाहूं लागली, पण त्यात तिला हवी असलेली छटा मुळीच आढळली नाही

शेवटचा उपाय म्हणून तिने आपले प्रम त्याच्या निदर्शनास आणून दण्याचें ठरविले.

पूर्वी ती त्याचा पत्र लिहिंतेवळी साध्या 'जीवन' पासून सुरुवात करित अंस, ती आता त्याच्या मागे 'प्रिय' हे विशेषण लावू लागली. पूर्वी ती पत्राचा शेवट 'आपली उपमा' म्हणून करित असे, ती आता 'तुमची उपमा' असे करू लागली.

एक ना दान ! पण सारच मुसळ करात !

आपल्या वर्तनावरून आपलें तिच्यावर प्रम भसल्याचे तिला दाखविण्याचे तर बाजूचाच राहा, पण तिचें आपल्यावर प्रम असल्याचे आपल्या निदर्शनास आण्याचे दंग्याल जीवन दाखवात नव्हता

आणि म्हणूनच ती भयकर उद्विग्न बनली. त्यात लेडीजरूममधील मुलांच्या अचकट विचकट बालण्याची भर पडली. ती चिडली, सापलीही. तशात तो तिची चेष्टा करू लागताच, तिच्या रागाचा पारा भयकर चढला, आणि ती त्याला टोंचून बोलून, लायब्ररीत निघून गेली, आणि दुःखभार असह्य झाल्याने डेस्कवर डोकें टेकून मनसोक्त अश्रूटाळू लागली.

बराचवेळ अश्रू टाळल्यानंतर तिला बरें वाटले. चढलेला पारा उतरला, आणि तिला आपली चूक कळून आली, म्हणूनच प्लॅटफॉर्मवर

जीवनला पाहताच, आनंदित होऊन तिने आपल्याकड यण्यासाठी त्याला फिरफिरून हाका मारल्या.

पण तो न आल्याने, मुद्दाम न आल्याने, तिला अनिश्चय वाईट वाटले. ती आपल्यावर रागावल्या आह, आणि म्हणूनच आपण फिरफिरून बालावत असताही तो आला नाही, हा एकच गाष्ट तिला बचैन करण्यास पुरेशी होती.

तिने ती सारी रात्र जागून, तसेच रडून काढली. सकाळी जीवनला भेटून, ' काल आपण बिडलो का? ' पाहून सभाषणास सुरवात करून, ' आपला विना कव्हा? ' वर अपठकतानाच जाणून बिडवायच, याची मनाशी तिला तयारी त्यावर तिला थोडस समाधान वाटले

आणि ती मनाशी ठरवल्याप्रमाणे मजली आठ राजताच ती जीवनच्या बघण्यावर गला

फाटकातून आत येताच व्हराड्यात उभ्या असलल्या गड्याला तिने विचारलें ' जीवन आहेत का रे? '

' आहेत बाईसाहेब ! '

' मग त्यांना मी आले आह, म्हणून साग '

' काण आल आहे म्हणून सागू ? '

' उपमा. '

' वर म्हणून गडी वर निघून जाताच उपमा व्दगळ्यान टाकल्या वेताच्या खर्चीवर बसली, आणि अवगतन जीवनाची मधीप्रतीक्षा करू लागला.

आणि दिवाणखान्यात बसण्या कळण्यावाट्टे निव्याकड बारकाने जाऊ लागल्या.

वरून जीवन एवजी गडी येताच उपमेने अधीरतेने विचारले,
' काय सांगितल त्यानी ? '

प्रश्न विचारीत असता तिची छाती सारखी वडघडत होती, तिचा स्वर कापरा झाला हाता, तिची दृष्टि कातर बनली होती.

करुणाबाईचे तिच्या प्रत्येक हालचालीवर लक्ष होतेच.

' आपण अतिशय अभ्यासात गढून गेलो आहोत. ' गडी सांगू लागला, ' परीक्षा दान चार दिवसावर यऊन ठेपल्यामुळ, आणि आपणास पहिला नम्बर पटकावयाचा असल्यामुळ, ही अमृत्य वेळ.. '

' कळल ! ' म्हणून उपमा उठली, आणि अश्रूच्या रूपाने बाहेर पडणारे आपले दुःख त्या गड्यास रिमू नये, म्हणून ती चटकन बाहेर पडली.

करुणाबाई तडक जिना चढून वर गेल्या, तव्हा गंलरीत उभा असलेला जीवन बगल्यापुढून जाणाऱ्या उपमेकडे निश्चल नजरने पाहात होता.

उपमा दृष्टिआड हाताच जीवनने एक दीर्घ निःश्वास सोडला, आणि आत जाण्यासाठी तो मागे वळताच, त्याला तेथे उभ्या असलेल्या करुणाबाई दिसल्या.

त्याचा चेहरा एकदम गारा मोरा झाला.

' जीवन, कोणरे ही उपमा ! ' निश्चल नजरने त्याच्याकडे पहात करुणा बाईनी विचारले, पण काही उत्तर न देता, तो खाली मान घालून उभा राहिल्याचे पाहून, त्यानी फिरून विचारले, ' साग ना कोण ती ? '

' भाई बाल—मैत्रीण. '

' तुझ्या वर्गात आहे का ती ? '

‘ हो ! ’

‘ आपल्या जातीची दिसत नाही ती. ’

जीवनने चमकून करुणाबाईच्याकडे पहाताच, त्या स्मित हास्य करीत म्हणाल्या, ‘ काही काम हात वाटतं तिच तुझ्याकडे ? ’

‘ असेल कदाचित्. ’

‘ मग का तू तिला भेटला नाहीस ? अभ्यासाची सवब उगीचच का पुढ केलीस ? ’

‘ तिला टाळण्यासाठी. ’

‘ तिला टाळण्यासाठी ! तिला तू आपली बाल-मैत्रीण म्हणवितोस. अन ती तुला भेटण्यासाठी मुद्दाम रथ आली असता, तिच्याशी अशा-प्रकारच बपवाईच वतन ठवतास ? हेच का तुझ मित्र-प्रेम ? ’

‘ त्याच प्रेमासुळ भी तस केल आई. ’

जीवन तेथून झटकला, आणि आपल्या खोलीत प्रवेश करताच त्याने दार आतून बन्द करून घेतले, आणि कॉटवर अग टाकून तो विषण्ण मनाने पडून राहिला.

आणि त्या दिवशी महत्वाचे तास असताही ता कॉलेजला गेला नाही. अभ्यासाची सवब होतीच की पुढे करायला !

करुणाबाईचें आज हे दुसरें आश्चर्य हातें.

अर्थात् त्याना ते खरे वाटले नाही. कारण आजपर्यंत असा एकही दिवस त्याना आठवत नव्हता की, जेव्हा जीवनने अभ्यासासाठी कॉलेजला बुट्टी दिली होती. आणि परीक्षा एकदोन दिवसावर येऊन ठेपल्यान त्याला खरोखरच अभ्यास करायचा होता म्हणावें, तर तसेंही नव्हतें. कारण त्याची परीक्षेची तयारी इतकी चांगली झाली होती की, तो परीक्षेत

अगदी वरचा नम्बर पटकावणार असे भाकित सर्वांनी केन्हाच केले होते. खुद्द जीवनला देखील त्याची खात्री वाटत होती; आणि तसे त्याने आपल्या आईजवळ दोन चार दिवसापूर्वी बोलूनही दाखविले होते. असे असताही आज कॉलेजला न जाण्याचे कारण आपला अभ्यास असल्याचे जेव्हा का त्याने करुणाबाईंना सांगितले, तेव्हा त्यांनी त्यापासून जो निष्कर्ष काढायचा तो काढला.

तरीही त्या काहीही न बोलता गप्प होत्या.

* * *

तीन साड्डीतचचा समय असेल. जीवन वर आपल्या खोलीत बाचीत बसला होता, करुणाबाई दिवाणखान्यात रुमाल विणीत होत्या.

तोंच कुणीतरी फाटव उघडून आत आल्याचा आवाज झाल्याने, रुमाल खाली ठेऊन, त्या उठल्या, आणि बाहेर आल्या.

तो एक गृहस्थ त्याच्याजवळ येऊन म्हणाला, 'जीवनसाहेब आहेत का ?'

'आहे, पण झोपला आहे तो,' करुणाबाईंनी थडथडीत खोटे सांगितले. 'पण काय काम होत त्याच्याकडे ?'

'त्यांना देण्यासाठी एक पत्र दिल्या.'

'कुणी? उपमेन का?'

त्या गृहस्थाने होकारार्थी मान हालविली.

'या तर इकडे. जीवन उठताच देईन मी ते त्यांना.'

'पण.....'

तो गृहस्थ बुटमळू लागल्याचे पाहून, करुणाबाई म्हणाल्या, 'जीवमन्वाच हाती बावला सांगितलंय का ?'

‘ हो ! ’

‘ अहो, मी त्याची आई आहे, ’ करुणाबाई हासत म्हणाऱ्या,
‘ मी काही तें पत्र मभल्यामध्येच गडप करणार नाही. ’

‘ तस नव्हे ! ’ खजील झालेला तो गृहस्थ खिशातून पत्र बाहेर काढून, करुणाबाईच्या हाती देत म्हणाला, ‘ त्याच्याच हाती देण्यास बाईंनी निघून सांगितल्यान .. ’

‘ मग सागताच कशाला तिला तुम्ही हे पत्र माझ्या हाती दिले म्हणून ? ’

तो गृहस्थ हासला, आणि निघून गेला.

करुणाबाईंनी पत्र फोडले, आणि शेजारच्या कोचावर वसून, त्या तें वाचू लागल्या.

प्रिय जीवन,

तुम्ही माझ्यावर खूप रागावल्यासारखे दिसता जीवन, वैयागाच्या भरात माझ्या तोंडून अधिक उणा शब्द निघून गेला म्हणून, आपल्या माणसावर का कुर्णा इतकं रागावत असत ? वर हा अवाला ! . . .

जीवन, नकाहो नका असा रसवा घरूं !

तुम्ही माझ्यावर रागावल्यावर, मला न भेटण्याच ठरविल्यावर, आधीच पिडलेली मी काय करू ? खूप रडण्यापलीकडे मला काय करता येणार आहे ?

कालची सवध रात्र मी रडून काढली. तुम्हाला भेटण्याची, भेटून सर्व गोष्टींचा खुलासा करण्याची, मनाला अतिशय ओढ लागल्यान, माझा डोक्याला डोळा क्षणून लागला नाही.

आज सकाळी मी तुमच्याकडे आले, तो तुम्ही मला न भेटताच धुडकावून लावले. माझ्याच शब्दात माझी बोलचान केल्याच पाहून,

तुम्हाला आनन्द झाला असेल, पण त्यामुळ माझ्या हृदयाच्या ठिकच्या ठिकच्या उडाल्या. मेलेल्याला मारण्यात काय अर्थ आहे ?

आज तुम्ही कॉलेजला देखील आला नाहीत. चातकपक्षाप्रमाणे वाट पहात होते मी तुमची तुम्ही जरी मला घरी भेटला नाहीत तरी कॉलेजात भेटाल, अन् तुम्ही मजवर कितीही सतापला असला, तरी मी तुमची पदर पसरून क्षमा मागताच, तुम्ही पूर्ववत् मजबरोबर गोडी गुलाबीन वागू लागाल, म्हणून माझे खात मी कितीतरी वेळ लयबरोबर असून होते. तोंडापुढे पुस्तक धरून, वाचण्याचा बहाणा करित होते खरी, पण एक आळ वाचली असल तर शपथ, डोळ्यापुढे तुमची मूर्ती उभी राहिली होती, अन् डाक्यात पण तुमच्याविषयीचे विचार चालले होते.

शेवटी आला नाहीत तुम्ही. किती निराशा केलीत हो माझी? माझ्या भावनाची तुम्हाला काहीच का किमत वाटत नाही ? इतके कसेही निष्ठुर झालात तुम्ही !

सारी लाज, मर्यादा बाजूला सारून, मी तुम्हाला विनविते की, तुम्हाला मी माझ्या हृदयाच्या कादणात कायमच कोरून बसवला आहे, ते केव्हाही अन् कोणीही काढू शकणार नाही.

जीवन, माझ्या प्रेमा, तुम्हाला न मागता दिलेल्या माझ्या हृदयाच्या दणगीचा स्वीकार करा, एवढीच तुम्हाला माझी कळकळीची विनती आहे. हृदयाच दान एकदाच करता येत नाही का ?

अजिक लीहण्याच्या मनःस्थितीत मी नसल्यान एवढच सांगते की, पंचप्राण डोळ्यात साठवून मी तुमच्या वाटेकडे दृष्टि भिडवून बसले आहे.

जीवन, याला ना लवकर ! माझ्यावरचा बारा राग माझ्यापुढे
बोळून दाखवायला का होईना, मला खूप शिन्हा बायला कां होईना, बा
खान् मला भेटा.

याहुन अधिक तें मी काय लिहिणार !

तुमची उपमा.

करुणावाईचा चेहरा गभीर बनला. पत्र बाचून होताच त्यानीं तें
बंद केले, आणि आपल्या टुकंत ठेऊन दिलें, आणि कॉटवर पडल्या
पडल्या त्या विचार करू लागल्या

टाईम्सचा अक चाळता चाळता आवा एकाएकी गभीर बनले.
त्याच्या डोळ्यात खेद—मिश्रित निराशची छटा उमटली

आणि त्याच्या चेहऱ्यावर आपली तीक्ष्ण नजर भिडविलेल्या करुणा
बाईच्या नजरेस ही गाष्ट येताच, त्या उठल्या आणि आवाच्याजवळ जाऊन
म्हणाल्या, ' आज विशेष काही आहे का टाईम्सात ? '

' आय. सी. एम चा निकाल आलाय '

' अस्स ! '

' माझ्या सागण्याप्रमाणे वागला असता, तर उद्या जीवनही आय- सी.
एस्. झाला असता आणि.. '

' आणि ' वरच आपले भाषण थाववून आवांनी एक दीर्घ निःश्वास
सोडला. तेव्हा करुणाबाई म्हणाल्या

' इतक निराग व्हायला नको काही. अजूनही होईल तो आय.सी.एस्. '

' हं ! ' म्हणून आवांनी उपदासात्मक हास्य केले.

' ग्वरंच, जीवनच्या डोक्यातून हे स्वदेशीच वेड निघून जाण अजून
काही कठीण नाही

' मला वर वाटाव म्हणून तू अस बोलते आहेस झाल..... '

' नाही ह ! अगदी मनापासून मला तस वाटत. '

तेव्हा आवा करुणाबाईच्याकडे प्रश्नार्थक चेहरा करून पाहू लाग-
तांच त्या म्हणाल्या, ' एकदा कां त्याच लम झालं..... '

' झम ! '

‘ हो लग्न ! ’

‘ भलत्या गोष्टीत लक्ष घातलेल्या भावनयुक्त तरुणाचं मन फिरून आपल्या ससाराकडे वळवण्याला लग्नासारखा जालीम उपाय नाही ! ’

पण आवा काहीं न बोलता विचारमग्न बनल्याचें पाहून करुणाबाई म्हणाल्या, ‘ त्या सोनटक्याच्या गणूचच पहाणा! पूर्वी किती उनाडक्या करीत होता तो. चार चार दिवस घरी परतत नसे स्वारी तेच आता त्याच लग्न झाल्यावर ता कसा वागतो पहा, सदानूकदा बायको भोवती रेंगाळत असते स्वारी, तसंच जीवन. ’

‘ समजल ! ’ आवा समाधानान म्हणाल. ‘ उपाय नामा आहे खरा ! ’

‘ मला जसा सुचला तसा तुमच्यापुढे माडला. त्यात काहीं घेण्या-जोग असल्यास

‘ अग घेण्याजोग म्हणून काय विचारतेस ? ’ खूप झालेले आवा नटि उठून बसत म्हणाले, ‘ ठरलं ! जीवनच लग्न या सुट्टीतच करून टाकायच ! ’

‘ पण त्याची आधीं सम्मति घ्यायला नका का ? ’

‘ त्याची कशाला घ्यायला पाहिज सम्मति ? ’ आवा आढ्यतेने म्हणाले.

‘ तस नको. ’ करुणाबाई कोचाच्या दाड्यावर बसत म्हणाल्या. ‘ आपण समजावून सांगितल्यास तो नाही म्हणायचा नाही, फार तर आतांच लग्न नको म्हणेल, तस झाल्यास आपण नुसता त्याचा बाड्निश्चय करून टाकू, तरी काहीं फारस विचडणार नाही. ’

‘ बर ! ’

‘ मग बोलावू कां मी त्याला खाली ? ’

‘ नको. काढ्याच तोंड देखील पाहण्याची माशी इच्छा नाही ! ’

बोलत असता आवाच्या कपाळावर आठ्याच्या जाळ्या पसरल्या. 'तूच बर जा नि त्याच मन वळविण्याचा प्रयत्न कर. '

'बर!'

करुणाबाई जिना चढून बर आल्या, पण जीवनाच्या खोलीचे दार आतून बंद असल्याने, त्यांनी हाक मारली 'जीवन '

जावनने चटकन् दार उघडून विचारले, 'काय आई?'

करुणाबाई काहीही न बोलता सरळ आत गेल्या, आणि कोपन्यातल्या कॉटवर जाऊन बसल्या. जावनही त्याच्याजवळ जाऊन बसताच त्या म्हणाल्या, 'जीवन, तू हे खादाचे व्रत स्वीकारल्यापासून मला त्याना किती जपाव लागत आहे. त्याची तुझावर अवकृपा हाऊ नये म्हणून, किती काळजी घ्यावी लागत आहे, याची तुला कल्पना दिसील करता यायची नाही. '

'अस कस म्हणतेस तू आई?'

'असेल! नाही अस मी म्हणत नाही. आज ते कोर्टातून घरी परतले ते जमदग्नीचा अवतार धारण करून! त्यावेळीं जर का तू त्याना भेटला असतास तर ! नकोच ती कल्पना. तू बाहेर गेल्याच सागून त्याना मी थोपवून धरल, अन् त्याचा राग शात करतोपर्यंत माझ्या नाकी नळ आले. त मला नाही नाहीत बोलल. तुझ्याकरिता मी ते एकून घेतल. तरीही त्याचा प्रखर कोप मात हाण्याच चिन्ह दिसेना.....'

'आई... .'

'शेवटीं मला एक उपाय सुचला ' आपल्याच नादांत असलेल्या करुणाबाई पुढे म्हणाल्या 'अन् तो त्याच्यापुढे माडताच त्याना पटलाही.'

'कोणता तो?'

'तुझ लग्न करण्याचा... .'

जिवन चमकला, त्याच्या तोडातून न कळत उद्गार बाहेर पडला
' लग्न ! '

' लग्न म्हणताच तू इतक का विचकून जावस, हेच मला कळत
नाही जीवन ! आता फक्त तुझा वाङ्निश्चय करायचा, लग्न नंतर केल
तरी चालेल. '

' म्हणजे काय होईल ? '

' जीवन, तुझ हे राष्ट्रकार्याच वेड, तुझ लग्न होताच तुझ्या मना-
तून निघून जाईल अन् तुझं लक्ष ससाराकड वळेल अस सागून, त्याची
समजूत पटविली मी. त्याकरिता मला किती प्रयत्न करावा लागला, हे
सार मी तुला भाता सागत बसत नाही आहेच तुला त्याच्या स्वभावाची
कल्पना मग काय, सागू का मी त्यांना तुझी वाङ्निश्चयाला सम्मति
असल्याच ? '

जीवन विचारात पडला. सारे शिक्षण पुरे झाल्यावर आपले लग्न
व्हावे असे वाटत होते त्याला. त्याने आपली ही मनापा करुणावाईजवळ
एक दोनदा बालूनही दाखविली होती, आणि त्यानी पण आपली इच्छा
तशीच असल्याचे त्याला सांगितले होते. असे असता त्याच आज त्याच
वाङ्निश्चय करण्यास सागत हात्या.

पण त्यात त्याचा स्वार्थ का होता ? त्याचे शिक्षण पुरे व्हावे, त्याच्या
बडिशाची त्याच्यावर अबकृपा होऊ नये, म्हणूनच ना त्याचा सारा प्रयत्न
चालला होता ?

शिवाय त्याचा आता फक्त वाङ्निश्चय व्हायचा होता. वाङ्निश्चय
म्हणजे काही लग्न नव्हे.

आपण वाङ्निश्चयास तयार असल्याचे त्याने सांगितले, तसे करण्यात
आणली एक उद्देश होता त्याचा !

त्याच्या व उपमेच्या मैत्रीबद्दल लोक जे भलते सलते बोलत होते त्यालाही त्याचा वाङ्मिश्रण झाल्याचे त्यांना कळून चुकताच, आळा बसला असता, आणि त्यामुळे उपमा सुखी झाली असती

जीवनच्या अनुमती मिळताच, प्रेमभराने त्याच्या पाठीवरून हात फिरवीत करुणाबाई म्हणाल्या, 'खूप अभ्यास करा, इतर कोणत्याही गाष्टींना मनात थारा देऊ नकोस, अन परीक्षेत पहिल्या नंबर पटकाव, '

'तुझा आशीर्वाद असल्यावर तस का होणार नाही आई !'

जीवनकड स्निग्ध दृष्टीने पहात करुणाबाई जिण्याकडे वळल्या,

त्या जिना उतरून खाली यताच, खाशेत इकडून तिकडे येरझार्या घालणाऱ्या आवाजी अधीरतेने विचारल, 'काय झाल ?'

'मी पूर्वी कल्पना केली होती तच ' करुणाबाई हासत हासत उत्तरल्या '

* * *

जाण आज याब्धांचा खुशीतच जाणोस गेल पण करुणाबाई माचि व वाचना गर्भीर तनाच उदास वाण्या

त्यानी दिवाणखान्यातील काचावर अग टाकल आणि समाख्या भिती-वर टागलेल्या जीवनच्या फाटाकड त्या अनिमिष नत्रानी पाहू लागल्या.

त्याचे हृदय भयकर विदीर्ण बनले त्यानी आपल डोळे घट्ट मिटूच घेतले. तो त्याच्या मनश्चक्षुसमोर उपमेची करुणाद्र मूर्ती उभी राहिली.

जावनला भेटण्यासाठी आल्यानेळी दिसणारा तिचा तो उदास चेहरा, तिची ती कावरी बावरी नजर, आणि जावनने तिला भेटण्याचें नाकारताच, तिच्या डोळ्यां चटकन् उभ राहिलेले अश्रू ...

त्या विचार करू लागल्या, 'जाणून बुजून आज मी तिला दुःख देत आहे. तिच मन मला कळत, तिच्या दुःखाची मला जाणीव आहे, पण

मी तर काय करणार ? तिच्या दुःखावर दृष्टि ठऊनच नाही का मी ही गोष्ट केली ?

मृगजलाच्या मार्गं लागलेल्या हरिणीला ती चूक करित असल्याची जाणीव नसते. ती जाणीव असलेल्यानीच तिला वेळी सावध करायच नसतं का ?'

तोच दारावर कुणीतरी टिचकी लगावल्याने करुणाबाई आपल्या विचारतर्दीनून जाग्या झाल्या. आणि झटकन् उठून त्यानी दार उघडलें. दारात उपमा उभी होती.

तिचा चेहरा बराचसा म्लान तसाच उदास दिसत होता. करुणाबाईना पाहताच तिने आधीरतेने विचारले, 'जीवन घरी आहेत का ?'

'हो ! का ?'

'त्यांना मला भेटायचय्'

'अगदीच का जरूरीच काम आहे ?'

'का ? आताशा ते फार अभ्यास करतात वाटत ?'

'हा ! तेही आहेच.' करुणाबाई मद हास्य करित म्हणाल्या, 'परीक्षेत त्याला अगदी घरचा नवर पटकावयाचा आहे की नाही? अशा-तच त्याच्या वाड्निश्चयाच घाटत आहे. घाटत आहे कसलं म्हणा, जवळ जवळ ठरलच आहे.' करुणाबाईनी ठाकून दिले.

'काय वाड्निश्चय !' उपमेच्या छार्तीत धस् झाले. तिला वाटलें सर्व घरच आपल्यावर कोसळून पडतें आहे.

करुणाबाईच्या तीक्ष्ण नजरेंतून काहीं ही गोष्ट झांकून राहू शकली नाही पण ते न दर्शविता त्या म्हणाल्या, 'हो ! त्यामुळ तो काल नि आज कॉलेजला देखील गेला नाही...'

उपमेला तेथे थाववेना. दुःखभार असह्य झाल्याने व तो अश्रूंभ्या रूपाने बाहेर पडेल असें वाटल्याने, ती जाऊ लागताच करुणाबाईंनीं मुद्दामच खोचून विचारलें, ' काहो ! चाललात ? जीवनला भेटायच आहे ना तुम्हाला ? मग थावा की, बोलावतेंच त्याला मी वरून ..' आणि खरख बोलल्याप्रमाणे करुणाबाई जिऱ्याकडे वळण्याचा बहाणा करताच, आलेला हुदका आतल्या आत दावण्याचा प्रयत्न करित, उपमा म्हणाली, ' नको, एक महत्वाच काम असल्यान मला आता गेलच पाहिजे. भेटेन त्याना मी फिरून केव्हातरी . '

' वर तस करा, ' करुणाबाई शान्तपणे म्हणाल्या, ' पण तुमचा जीवनला काहीं निरोप सागायचा आहे का ? '

उपमेच्या डोळ्यातून ज्वाला बाहेर पडू लागल्या. तिचे सर्वांग थरथर कापू लागले आणि तिनें चिडून म्हटलें, ' हो ! आहे एक. वाड्-निश्चय ठरल्याच ऐकून मला अतिशय आनन्द झाल्याचं सागा त्यांना. '

' ठीक ! वर पण काण आल हेत म्हणून सागू ? ' करुणाबाईंभों सांगाची वतावणी मात्र खूप केली होती.

आता मात्र उपमेच्या मनाचा तोंड गेला, आणि भान न राहून ती उत्तरली, ' त्याची काही जरूरी नाही '

आणि लगेच ती फाटकाकड वळली.

' मग जीवनला तुमचा निरोप सागायचा कसा ? ' करुणाबाई ओरडल्या.

' त्याचीही पण जरूरी नाही. ' असें म्हणून उपमा फाटकाबाहेर पडली, आणि झपाझप पावले टाकीत, रस्ता चालू लागली.

करुणाई नेत्रांनी तिच्याकडे पहात करुणाबाई पुटपुटल्या. ' गरीब विचारी ! '

६

कॉटवर पडल्या पडल्या जीवन कितीतरी वेळ कल्पनच्या फाटोकड पहात होता

आणि कल्पना दिसत होतीच मुळी तितकी सुंदर. तिचे त नाचरे डोळ आणि हासंर मुग्व, इसताना तिच्या गालावर पडलेली खळां, किचिन् एकमकापासन विलग झालेल आऽ, आणि अतिशय प्रियगारी घवळु टंत-पत्ति.

पण जीवनेची नजर म फिरत द्या ता तिच्या फक्षनबल ब्लाऊझवरून, तिच्या कसाला दिलेल्या नागमाडी वळणावरून, कानात घातलेल्या लालचक डुलावरून आणि दातात धरलेल्या सिनमा नटीच्या आलवमवरून.

त्याला त्याच्या आईचे थोड्यावेळा—पुत्रीचे उदगार आठवेल, 'कल्पना सुंदर आहे म्हणूनच मी तिची निवड केली अस नव्ह. राफ्टाद्वाराचे कार्य हा मी घेऊ इच्छिणाऱ्या तुला ती याग्य सदचारिणी दईल किवा नाई यावर मार्झी नजर हातीच !

कल्पनेचे वडील टाण्याचे प्रसिद्ध कॉग्रेस कार्यकर्ते असल्याचे तू जाणतोसच बापाच सरकार मुर्शेवर झाल अमलच पाईजेत. अन दृष्ट्या-साग्गुमा राष्ट्रीय बाण्याच्या तरुणाला असलीच सहधर्मचारिणी आवडेल, म्हणून मी तिला प्रसत केली तरीही तुला मुलगी पहायची असल्यास पाहून ये !'

त्याच्या लाडक्या आईनेच बरील उद्गार काडले होते, म्हणून जीवून काहीही न बोलता गप्प बसला होता.

कारण नुसत्या मुली पाहून, किंवा परभारं त्याची चौकशी करून मिळविलेल्या तुटपुज्या माहितीवर त्याचे कल्पना-चित्र उभारणे, आणि त्यात आपणास हवे ते रंग भरित जाणे, त्याला मुलींच आवडत नसे, एखाद्या मुलीच्या स्वभावाची खरी खुरी कल्पना यायला तिचा थोडातरी परिचय घडला पाहजे, दोघाची मन, आवडी निवडी एक असल्याची परस्पराना खात्री झाली पाहिजे, तरच त्याचे वैवाहिक जीवन सुखदायक व्हाईल, अशी त्याची ठाम समजूत होती. सर्व रामान्य स्त्री-पुरुषाना, त्यासाठी लगेच करणाऱ्या लोकांना जग हा नियम संपूर्णपणे लागू पडला नाही, तरी त्याच्या मारण्या राष्ट्रकार्य करू इच्छितांच्या तरुणाला, आपली पत्नी समविचाराची असार्थी असे वाटत होते.

पण आजपर्यंत त्याला त्याच्या जातीतील एकाही प्रौढ कुमारिकेचा सहवास लाभला नव्हता, की परिचय घडला नव्हता भिन्न जातीतील मुली तरी कुठ त्याच्या विशेष परिचयाच्या हात्या ?

नाही म्हणायला एका मुलीचा त्याला परिचय घडला हाता, आणि ती म्हणजे उपमा !

दोघानाही एकमेकांची मने कळली होती, दोघांच्या आवडी निवडी एक होत्या, विचार एक होते पण जाती भिन्न होत्या.

त्याच मन द्विधा झाले

‘ किती निर्दय आहे परमेश्वर ! त्याला जर का आमच लग्न जुळवून आणायच नव्हत, तर कशाला आम्हाला एकत्र आणलन् त्यान ? कशाला दोघांच्या मनोवृत्ति सारख्या बनविल्या, आवडी निवडी सम ठेवल्या ! ’
पहिले मन,

‘ परमेश्वरान कुठ तुमच्या लग्नाला आडकाठी केली आहे ? त्याच्या दरबारीं स्त्री व पुरुष हे दोनच भेद आहेत. जातीच थोटाड तुमचच आहे, तुम्ही होऊन स्वतःवर बधनं लादून घेतली आहेत, त्याला तोंड परमेश्वर काय करणार ? ’ दुसरे मन.

‘ आपल्या सारख्या उसळत्या रक्ताच्या उमद्या तरुणांनीच हीं बधन तडातड तोडून टाकायला नकांत का ? ’ पहिल्याने इच्छा प्रकट केली.

‘ मला हीं बधन तोडता येण्यासारखीं आहेत, पण त्यामुळ होईल काय ठाऊक आहे ? माझ्यावर माझ्या घरच्या सनातन मनोवृत्तीच्या मंडळींची अवकृपा होईल ना याहूनही पारतंत्र्याची ब्रेडी तडातड ताडण्याच मोठ काम माझ्या हातून पार पडणार नाही दुसऱ्या मनान स्पर्ष्टीकरण केले.

आणि जीवनला त पटल्याने त्याने कल्पनेबराबरच्या वाड्निश्चयाला अनुमति दिली.

×

×

×

घरात वाड्निश्चयासाठी आलल्या पाहुण्याच आदरातिथ्य ठवण्याकड इतकेसे लक्ष नव्हतं जीवनच, त्याचे सार लक्ष थोड्या वेळाने लागणाऱ्या परीक्षेच्या निकालाकड लागून राहिल होते. आपल्या निकालाच्या दिवशीच आपला वाड्निश्चय ठवल्याबद्दल तो खूप तडफडला होता घरच्या मंडळींवर. पण त्याला ते तरी काय करणार ? त्याच्या सासऱ्यांनीच ठाण्याहून मुहूर्त काढून पाठविला होता, आणि त्यांना उलट पत्र लिहून मुहूर्त बदलण्यास सांगण्याला त्याची आई व वडील तयार नव्हते, उलट ते म्हणत ‘ काय बिघडल यात ? आम्ही तर म्हणतो की, हा इष्टच योगायोग जमून आला. निकाल काय लागणार, हे आम्हाला पूर्णपणे ठाऊक आहे; पहिला वर्ग हा ठरलेलाच आहे; पण नम्बर कितीवा तेबद्दल

पहायच आहे; अन् म्हणूनच पाण्णे मट्टळा इथ असताना परिक्षेचा निकाल लागला, तर दुधात साखर पडल्या सारख होणार नाही का ? '

जीवनलाही तसेच वाटत होते, पण ते पयत नव्हते त्याचे पेपर्स चागले गेले होते, अपेक्षप्रमाणे त्याला पहिला वर्ग मिळणार असल्याची त्याला खात्री वाटत होती, पण त्याला धीर निघत नव्हता

म्हणून निकाल लागण्यास थाडा अवकाश असतानाच त्याने सर्वांची नजर चुकवून आवा आज कोर्टात जाणार नसल्यामुळे, मोकळी अमळेची मोटर घेतली आणि कॉलेज गाठले

कॉलेजच्या पोर्चमध्ये बरचसे विद्यार्थी जमले हात आणि त्याची धावपळ सारखी चालू होती

जीवनला वाटले की, निकाल ऐकण्यासाठी आलेल्या विद्यार्थ्यांचा तो घोळका असावा, आणि निकाल लागण्यास अद्यापि थोडा अवकाश असल्याने, ते आपल्या नेहमीच्या सरावाप्रमाणे पोर्चमध्ये गोघळ घालीत उभे राहिले असावेत.

पण जेव्हा का तो विद्यार्थ्यांचा ताडा त्याच्या मोटरी भोवती गोळा झाला, तेव्हा सर्वांग खादी वस्त्र परिधान केलेल्या एका विद्यार्थ्यास त्याने विचारले, ' काय हो सारगपाणी, काय भानगड आहे ही ? '

'अगदी वेळेवर आलात बुवा तुम्ही' सारगपाणी समाधानाने हसणाला.

' वेळेवर ? म्हणजे काही बेत आखलाय वाटत तुम्ही ? '

' अहो पण मोटरीतून उतराल तर की नाही ? '

जीवन चटकन् मोटरीतून खाली उतरताच सारगपाणी म्हणाला, ' आम्ही आज कॉलेजवर तिरगी झेंडा उभारण्याच ठरविलय. दान चार दिवस तुम्ही कॉलेजकडे फिरकलाच नाही, नाहीतर ही गोष्ट तुम्हाला

केव्हांच कळली असती, पण तुम्हाला बगल्यावर येऊन तुम्हाला वर्दी घायची म्हणजे. . . '

' वर ! वर ! पुढे काय झाले ? ' सारंगपाणीच्या घुटमळण्याचें कारण चटकन् जाणल्याने जीवन मूळ विषयावर येत म्हणाला. पण त्याच वेळीं त्याच्या मनात सहज विचार येऊन गेला, ' आपल्या वडिलांचा केवढा हा दरारा ! '

' विशेष वार्दी नाही ' सारंगपाणी सांगू लागला, ' काल आम्ही प्रिन्सिपलकडे विद्यार्थ्यांचें डेप्युटेशन घेऊन गेलों होतो. सरकारी शाळा कॉलेजावर देखील आता झेडे उभारल जात असल्यामुळे, आमच्या कॉलेजवरही झेडा उभारण्यास आम्हास परवानगी घ्यावी, म्हणून आम्ही त्यांना खूप सांगून पाहिल, पण शेवटपर्यंत ते नन्नाचा पाटा गिरवीत होते

भाता सारजण निकालावर खल करीत बसले आहेत आत. तोपर्यंत हें झेडा उभारण्याचें काम उरकून घ्यायचें ठरविच आहे आम्ही अन् तुम्ही वर झेडा उभारणा अशी सवार्ची देऊ आहे. '

' मी तुम्हा सर्वांना सोडून का आहे ' जीवन हातात झेडा घेत म्हणाला, आणि वर जाण्यासाठीं ता वळणार ताच एक विद्यार्थी म्हणाला, ' थोडे थांबा ! ती पहा गाडा आलीच '

' काय हो तुटपुज, कुणी येणार आहे वाटत ? ' जिवनने स्टेशनकडे पहात वरील विद्यार्थ्यांला विचारले.

' हो ! मुली येणार आहेत, ' तुटपुजे हासत हांसत उत्तरला, ' हा सामुदायिक कार्यक्रम आहे हटल ! '

लवकरच पाचसहा मुली झपाझप पावले टाकीत तेंपे येऊन पोहोचल्या. त्यांच्या भ्रमभागीं उपमेळा पाहताच जीवनिस्मयाने म्हणाला, ' कोण, तू ? '

झेडा हानात धेऊन, उम्मा असलेल्या जीवनाला पाहून उपमेळाही आश्चर्य बाटल्याने तिने उलट प्रश्न केला, ' तुम्ही कसं इथे ! '

' कसा म्हणजे ! तू तसा मी '

' छे ! मुळीच नाही. तुमच्यात नि माझ्यात म्हदन्तर आहे. '

जीवन चमकला, आणि त्यात उपमचा चहूरा एकाएकी गंभीर तसाच क्रुद्ध होताच तर त्याचे मन भयकर गोंधळले तिळा त्याचे कारण विचारण्याचे त्याच्या मनान आले. पण तशा त्या नाजूक गोष्टीचा खुद्यासा करून घण्याचा ती बळ आणि ते स्थळ नसल्याचे जाणून, तो गाप झाळा. आणि तथे जमलेल्या विद्यार्थी-विद्यार्थिनीना काणत्याही प्रकारचा सज्ञाष येऊ नये म्हणून बळेच हायून तो म्हणाला, ' पण तें अन्तर कमी करणं आपल्याच हाती आहे की ! '

उपमने विकट हास्य केले: पण झेडा गेवण्यासाठी बर गेलेल्या जीवनाला काही तें दिसले नाही

झेडा उभारून तो खाली उतरून लागणार, तोंच प्रिन्सिपाल आपल्या सहकाऱ्यांसद बाहेर आले.

त्याना येत असल्याचे पाहताच विद्यार्थी स्टेशनकडे पळाले. एकटा उपमच काय तो तथे उभी राहिली

खाली उतरून सधपण आपत्या माटारीकडे बळगान्या जीवाला पाहताच प्रिन्सिपाल उदगारल ' काण, जीवन ! '

' स्टपरमिवर उने राहिलेल विद्यार्थी कुतूहलनेन विकट पहात हाते. हाय सर मीच '

' अन् तुम्ही असल्या मानगडीत पढाव ? '

' असल्या म्हणजे कसल्या सर ? '

' जाना केलात तसल्या तम्हीच हा झेडा बर उभारलात ना ? '

‘ माझीं सर्वांनीं मिळून उभारला मी फक्त बर जाऊन तो रावला ’

‘ म्हणजे झेंडा उभारण्याची जबाबदारी तुम्हा दोघावर नसून येथे जपकेल्या सर्व विद्यार्थ्यांवर आहे असंच तुमच म्हणण ना ? ’

‘ हो ! ’

‘ मग तुमचे हे सोबती मला पाहताच पळून का गेले ? ’

‘ म्हणून त्याची जबाबदारी दळत नाही सर. ’ प्रिन्सिपालाच्या प्रभाचा रोंस जाणून जीवन उत्तरला.

‘ हा नुसता शब्दच्छल झाला, आम्ही फक्त तुम्हा दोघांनाच झेंडा उभारण्याबद्दल जबाबदार धरणार ! ’

‘ तस करणं म्हणजे अन्याय करण्यासारखं आहे सर ’ जीवन आवेशाने उत्तरला.

‘ तस वाटत असल, तर काढा ता झेंडा खाली, मग आम्ही तुम्हांला मुळीच जबाबदार धरणार नाही ’

‘ ते कालत्रयीं शक्य नाही सर ! ’

‘ मग तुम्हाला त्याचे फारच वाईट परिणाम भोगावे लागतील. ’

‘ त्याला माझी तयारी आहे ’

‘ मी फिरून एकवार तुम्हाला सांगता, जीवन, थाडासा दूरदृष्टीनं विचार करा. ’ प्रिन्सिपाल जीवनाच्या मुखावर आपली नजर राखून म्हणाले, ‘ तुमच्या बद्दल मला अतिशय आपलपणा वाटतो, तुम्ही परीक्षेत पहिले भालात..... ’

जीवनाचा चेहरा एकदम फुलला.

‘ अन् म्हणूनच तुमचा मला आभिमान वाटतो, ’ प्रिन्सिपालनीं आवलें भाषण पुढे चालू केले, ‘ तुमच्या सारखे हुशार विद्यार्थी आमच्या

कॉलेजात असावेत, त्यानी आमच्या कॉलेजची कीर्ति चोहोंकड पसरवावी असं मला वाटत, म्हणूनच मी तुम्हाला किरून एकवार सागतो की, तुम्ही जर का हा झेंडा खाली उतरून ठवाल, तर मी तुम्हाला झाल्या गोष्टींबद्दल माफी करण्यास तयार आहे.'

'पण ती गोष्ट आता शक्य नाही सर.'

'मग मला ही गोष्ट तुमच्या वडिलांच्या निदर्शनास आणावी लागेल. पाहू काय म्हणतात ते.'

वडिलांचे नाव काढताच जीवनाच्या हृदयात चर्रर झाले. त्याच्या नजरपुढे आवाची ती करारी नी क्रुद्ध मुद्रा उभी राहिली, आणि त्याचे काळीज हादरू, पण ते क्षणभरच, लगेच आत्मसंयमन करून तो म्हणाला, 'जशी आपली मर्जी'

आता प्रिन्सिपालनी उपमस विचारले, 'तुमचही इंच उत्तर आहे का?' आणि उपमेने हांकारार्थी मान हालविताच ते आपल्या सहकाऱ्यांसह आंत निघून गेले.

आतां जीवन उपमा शिवाय तेथे कांणी नव्हंत.

'चल की' जीवन मोटरीकडे वळत उपमेला म्हणाला,

'मला घायचं नाही,' उपमेने त्याच्याकडे न पाहताच उत्तर दिले.

'घायचं नाही? म्हणजे तू इथंच कां राहाणार आहेस उपमा?'

'मी तुमच्याबरोबर आले नाही म्हणून मी इथंच राहाणार आहे असा का अर्थ निघतो?'

'मग काय तू रेस्वेंदून वेणार?'

'हो!'

'पण तें कां?'

‘ माझी मर्जी ’

‘ अख का बालत आइस तू ? ’ जीवन रडकुडीस येऊन म्हणाला,
‘ रस्व यण्यास चागला तासभराचा अवकाश आहे, तोपर्यंत तू इथच
का थावणार ! अन् तई माझी गाडी असता नि मा तुला बालवीत
असता ! मघा देखील तू अशीच माइयाशी तुसडपणान वागलीस माझी
तुला काहीच का पर्वा वाटत नाही ? ’

‘ काय तुमचा माझा संबंध ? ’

जीवनला परतण्यास जस जसा उशीर हाऊ लागला, तसतसा करुणाबाईचा जीव खाली बर हाऊ लागला. गड्यानें ता निकाल पाहण्यासाठी कॉलेजला गल्याचे सांगितल्यापामून, तर त्याच्या जिवास मुळीच चैन नव्हते. त्याना वाटूळें, 'निकालाचा काही कुणाल नम सागता थायचा नाही. अपेक्षेप्रमाणें कदाचित् त्याला पहिला वर्ग न मिळाल्यास ..'

त्याच्या डोळ्यात अश्रू उभ राहिलें, पण त आयाच्या, विशाषतः पाहुण्याच्या निदर्शनास यऊ नयत म्हणून, त्यानी त झटकन् पदराच्या टोकानें पुसल.

आवा जर्ग वर वर निर्धास्तपणाचा आव आणीत हात, तरी आतून ते अधीर झाले होतेच ते पाहुण्याची बोलत होते खरे, पण त्याचें सारें लक्ष होते बाहेर रस्त्याकडे.

मोटार फाटकापुढें येऊन उभी राहिली, पण नेहमीप्रमाणें पुंगा न वाजविताच, जीवन माटारीतून खाली उतरला, आणि जड पावळे टाकीत त्याने बगल्यात प्रवेश केला.

त्याच्या त्या कावऱ्या बावऱ्या चहऱ्याकड पाहताच, सर्वांच्या तोंडचें पाणी पळालें. करुणाबाई तर भीतीनें ओरडण्याच्याच बेतांत होत्या. आवाच्या चेहऱ्यावरहि विषण्णतेची छटा पसरली आणि गोंधळलेली पाहुणे मंडळी काहीं न बोलता एकमेकाकडे टकमक पाहू लागली.

जीवन आला, तो तडक जिना चडून बर गेला,

करुणाबाईंना काहीं केल्या धीर निघेना. त्यांनी आपल्या पतिराजा-
कडे अर्धपूर्ण नजरेने पाहिले आणि त्याच्या नजरेने त्याच्या प्रभास
होकारार्थी उत्तर देताच, त्या उठल्या आणि झपाझप जिना चढून बर आल्या.

जीवनच्या खोलीचे दार सताड उघडे हाते, आणि तो कॉटवर
पडून ढसढसा अश्रू टाकीत होता

परीक्षेत अपेक्षेप्रमाणे पहिला वर्ग न मिळाल्यामुळेच तो इतका कष्टी
झाला असला पाहिजे, असे समजून करुणाबाई चटकन पुढे झाल्या,
आणि कॉटवर त्याच्या शेजारी बसत मद्रदित कण्ठाने त्यांनी हाक मारली
'जीवन . . . '

दचकून उठून बसून जीवनने त्याच्याकडे अश्रुपूर्ण नजरेने पाहिले.
'मुळीच न डगमगता आलेल्या सकटाशी तोंड देण्याचा निर्धार कला
आहेस ना तू ? मग अपेक्षेप्रमाणे वर्ग न मिळताच एखाद्या भेकडाप्रमाणे
तू अश्रू टाळीत बसतोस ? '

'मुळीच नाही' रडण्याचे बंद करून, जीवन म्हणाला, 'मी
नापास झालो असतो तरी एक थेंब देखील गाळला नसता. आता तर मी
संबंध कॉलेजात पहिला आलां.'

'काय, पहिला आलास !' करुणाबाई हर्षातिशयाने म्हणाल्या,
'मला वाटलच होत तस. मग तू इतका कष्टी का जीवन ?'

'का कष्टी !' जीवन एक दीर्घ निःश्वास सोडून म्हणाला, 'मी
स्वास्थ्य कारण सांगितल्यावर माझ्यावर रागावणार तर नाहीस ना तू आई !'

'बऱ्या, आई आपल्या मुलावर कधी रागावते का रे ? मुलगा
कितीही वार्ड असला, जगाने त्याला कितीही नांब ठेवली तरी तो
आईला मियच असतो, अन् तू तर इतका हुशार, कर्तव्यनिष्ठ.'

‘ पण.....’

‘ पण विण काहीं नाही. तुला कसल दुःख होतय् ते कसलाही आड पडदा न ठेवता साग पाहू. ’

जीवनला बराचसा धीर आला. घडलेली इत्थभूत हकीकत करुणा-वाईना निवेदन करून तो म्हणाला, ‘ आता तूच सींग आई, उभारलला शेडा मी खाली काढणं योग्य होतं का ? त्यात माझा भेकडपणा नसता का दिसून आला ? ज्या घडाडीन मी तो वर फडकवला, त्याच घडाडीन त्यामुळ भोढवणार सकट मी नको का सहन करायला ! ’

‘ मग रडत का होतास ? ’

‘ तुला माझा राग येईल म्हणून. गेल्या काहीं दिवसात मी आवाना न आवडणाऱ्या कित्येक गोष्टी करित गेलों, अन् तू त्या निस्तारत आलीस. त्यामुळ शेफारून जाऊन, आज मी ही गोष्ट केली, अशी तुम्ही समजूत होऊन तू माझ्यावर रागावशील, अस वाटल्यान माझ हृदय कधी झालं नी मी रडू लागलो. ’

करुणाबाई स्तब्ध बनल्या. आपली निश्चल नजर खाली जमिनीवर भिडवून त्या विचार करू लागल्या.

जीवन काहीं न बोलता त्याच्या चेहऱ्यावर क्षणाक्षणाला बदलणाऱ्या विविध छटांकडे पाहू लागला.

थोड्या वेळाने करुणाबाई म्हणाल्या ‘ असा कसारे गाफील बनलास तू. आज, तुझ्या वाड्निश्चयाच्या दिवशी, पाहुणे मडळी आपल्या-कडे आली असताना, तू ही गोष्ट करावीस ..! ’

‘ मी वाईट गोष्ट केली, अस का तुला वाटत आई ? ’

‘ तू केलेली गोष्ट वाईट जरी नसली तरी, तू ती आज करावला बको होतीस, एवढे मात्र खर. ही गोष्ट त्यांना कळताच ते सारं घर

डोक्यावर घेतील, पट्टा घाटवून ते तुला पाहिजे तें बोलतील, शिव्या देतील, घरातून निघून जाण्यास देखील सांगतील.

‘ आई ! ’

‘ बर तेंच सांगते आहे मी, अजून तुला त्याच्या स्वभावाची कल्पना नाहीरे ! आधीच त्याच मन तुझ्याविरुद्ध प्रभुत्व झालल आहे. पूर्वीच त्याच तुजवरच सार प्रेम नाहीस झाल असून, केवळ कतेव्य म्हणून त तुझ्याशी वागताहेत, अन त्या कारळ्या कर्तव्याच रूपावर पुनःच प्रेमात व्हाव, म्हणून मी आजचा हा वाडनिश्चयाचा घाट घातला ता त ’

करुणाबाईच्या डोक्यात अश्रू उगे राहिल्याने, त्यांनी आपला पदर डोक्यास लावला.

जीवनच्याही डोक्याचा बाध पुटला.

तोंच आवाची खालून प्रेमळ हाक ऐकू आली ‘ जीवन ’
दोघांनीही गोरमोरे होऊन एकमेकाकडे पाहिले.

‘ अद्यापि त्यांना कळल नाहीस दिसत ’ करुणाबाई म्हणाल्या.

जीवनन होकारार्थी मान हालविली, तोंच आवाची फिरून डाक मारली, ‘ जीवन, येतोम ना खाली ? ’

‘ हा मी आलोच आवा ! म्हणून जीवनेने आपले डोळे पुसले आणि तो खाली जाण्यासाठी जिन्याकड वळताच करुणाबाई म्हणाल्या, ‘ अरे पण चहरा थोडामा आनन्दी ठेव की पाहण्याना काय वाटल ? परीक्षेत पाहिला आलेला मुलगा. ’

‘ माझे आई, बन्द ठेवशील का आता नुं हे परीक्षापुरण ? ’

‘ बर ! बर ! ’

करुणाबाई पुढे झाल्या आणि त्याच्या मागोमाग जीवन जिना उतरून खाली आला, मीतीने झाली सागरी धडधत असता, बळेंच हसून

करुणाबाई म्हणाल्या, ' मला एक आनन्दाची बातमी सांगायची आहे मुझाला. आमचा जीवन की नाही सर्बे कालेजात पहिला आला. '

आवाच्या चेहऱ्यावर आनन्दाची वज्रा फडकू लागली. मिश्रावरून हात फिरवीत त्यानी पाहुण्याकडे पाहिले. ' मुलगा आहे कुणाचा ! ' असाच प्रश्न जणू काय त्यांना विचागयचा होता.

' छान ! फार उत्तम ! ' पाहुणे मंडळी एकमुखाने म्हणाली, ' आज चांगल्या गोष्टी घडायचा योगच दिसतोय. '

तोच सायकलीवरून कॉलेजचा गडी तेथे आला, आणि प्रिन्सि-पालाचे पत्र आवांना देऊन निघून गेला.

करुणाबाई आणि जीवन यांनी एकमेकाकडे पाहिले.

आवांना वाटले की जीवन पहिला आव्याने प्रिन्सिपालांनी अभिनदन-पत्र धाडले असल. डाळ्याच्या कोपऱ्यातून पाहुण्याकडे पहात ते पत्र उघडू लागणार तेच करुणाबाई उठत त्यांना म्हणाल्या ' थोडस आत येता का ? '

' का ? '

' काम आहे ! महत्वाच काम आहे ! '

आवांनी एरुदा चमत्कारिक नजरने करुणाबाईच्याकडे पाहिले; आणि चटकन् उठून ते त्याच्या मागोमाग आत गेले पत्र त्याच्या हातातच होते

दोघेही आवाच्या लिहिण्याच्या खोलीत येताच, करुणाबाई अधीर-तेने म्हणाल्या, ' राहू त्या तें पत्र रात्रीच्या गाडीने पाहुणेमंडळी गेल्यावरच वाचा. '

प्रश्नार्थक चेहरा करून आवांनी करुणाबाईच्याकडे पाहिले.

करुणाबाई अनिश्चय काकुळतीने म्हणाल्या, ' माझ्या गळ्याची अपथ आहे, माझ्याकरिता एवढे कायच. '

‘ अगदीच वंडी आहेस बुवा तू ! अग पत्रात काहीं तरी अशुभ झाले अस का तुला वाटतं ? ’ आवा हासत म्हणाले. ‘ प्रिन्सिपालाच्याकडून झालेले पत्र, त्यात ते काय असणार ? जीवन पडिल्या आल्याच अभिनदन .. ’

‘ काहींही असा, पाहूण भडळीं जाईतो नकाच तुम्ही तें वाचू मग तुम्ही ते पत्र हातीं घेताच माझा उजवा उल्ला स्फरण पाऊ लागला, जीवन कॉलेजातून परतल्या वेळार्दी मग पाच अकरापर आता माझा डोक्यावर फार विश्वास आण्टे उजवा उल्ला स्फरण पावताय काय तरी वाईट ’

करुणाबाईच्या सर्वांगावर जाणवो राहिल्याच पाहून, आवा म्हणाले ‘ फारच श्रद्धा आहे बुग तुर्जा या शकुनावर ! खर म्हटल तर तुझ म्हणण मला पटत नाही, पण केवळ तुझ्या समजुतास्तातर मी हे पत्र आता वाचत नाही, मग तर झाले ? चल, वाडानिश्चगाचा मुहूर्त जवळ येत चालला.. ’

* + *

पाहण्याना पोचविण्यासाठी आवा स्टेशनवर गेल्याची सर्धी साधून, जीवन करुणाबाईना म्हणाला, ‘ आई, आवा इतके शान्त कसे ? ’

करुणाबाईनी घडलला सर्व वृत्तात निवदन करताच, एक दीर्घ निःश्वास सोडून तो म्हणाला, ‘ एकूण माझ्यावरच सकट टळल नाही तर ’

करुणाबाई काहीं बोलल्या नाहीत जीवनेनेही त्याची अपेक्षा केली नाही. तो बर छताकडे तर करुणाबाई खाली जमिनीकडे पहात विचार करू लागले !

बऱ्याच वेळांनी या प्रधुग्ध शाततेचा भग करून करुणाबाई म्हणाल्या ‘ जीवन, जा तू आता वर, अन् झोप आपल्या खोलीत मी कितीही हाका मारल्या, किंवा ते कितीही ओरडले, तरी ओ देऊ नकोस, की दार उघडून बाहेर येऊ नकोस, दिवा मालवून स्वस्थ काँटवर पड. ’

‘ दिवा का म्हणून मालवायचा ? ’

‘ तू झार्पा गला आहेस, अस त्यांना भासविण्यासाठी. ’

‘ या सोगाचा आता मला पुरा वीट आला आहे आई. ’

‘ मला त केव्हाच कळून चुकलय, त्याबराबर हेही मी जाणत, की तुझ्याकडून त्याच्या इच्छेविरुद्ध अशाच गांधी जर का यापुढे घडत राहिल्या तर प्रसंग विकापाला गेल्यावाचून राहावचा नाही अन् तबड्याचसाठी मी एक वेत आणवला आहे ’

ताच भाटागचा हॉर्न वाजल्यान, करुणाबाईंनीं जीवनला जवळ जवळ जिन्याकड लोटलच

आणि ता वर नियुक्त जाताने त्यांनीं एक दार्ध निश्वास साडला आणि ज्ञानप्रकाश ताडापुढे धरून, त्या कोचावर बसल्या.

आता नेहमीपक्षा आज फारच खुशीत दिसल करुणानाईच्या जवळ येताच तर निमजली हास्य करीत ते म्हणाले, ‘ बर का ग ! फारच गमतदार आहेत आपले पाहुणे. त्यांचं म्हणणं—आम्ही जीवनला उच्च शिक्षणासाठी परदेशी पाठवाव, जणू काय आम्ही पाठविणारच नाही ’’

करुणाबाई काही बोलल्या नाहीत. भीतीने त्याच्या छातीत धडकीच भरल्यासारखी झाली होती.

आपल्याच नादात असल्या आवांनीं आपलं भाषण पुढं चालू केले, ‘ आणि गाडीत बसता बसता पाहुणे हळूच म्हणाले, ‘ जावई बुवा त्याच्या बयाच्या मानानं फारच पाक दिसतात. आता त्यांना काय म्हणावं तूंच साग. ’

तरीही करुणाबाईंनीं मुग्धता स्वीकारल्याचें पाहून आवांनीं सहज त्याच्याकडे पाहिलें, आणि त्याचा चेहरा भयकग कष्टी दिसताच ते म्हणाले, ‘ पण तू इतकी उदास का ? ह ’ फळल ! मघाच तुस ते

डोंड्याच स्फुरण अद्यापि तुझ्या डोक्यातून गेल नसल. ' तेव्हा त्याना प्रिन्सिपालकडून आलेल्या पत्राची आठवण झाल्याने, ते हांसत म्हणाले, ' बर ! ते पत्र आण पाहू. आता तरी वाचायला तुझी हरकत नाही ना ? '

करुणावादींच्या छातीत धस्स झाले, पण केव्हा ना केव्हा तो अप्रिय प्रसंग आठवणार असल्याचे जाणून, त्यानी आतून पत्र आणून आवाजा दिले, आणि मन घट्ट करून, त्या समोरच्या कोचावर बसल्या

भावाचे त्याच्याकडे लक्ष्यच नव्हते मुळी. इतके प्रिन्सिपालाचे पत्र वाचण्यास अधीर झाले होते. ते घाईघाईने त्यानी ते उघडून वाचण्यास सुरवात केली. पत्र इंग्रजीत होतें

' आपला मुलगा परीक्षेत पहिला आल्याची शुभवार्ता आपणांस निवेदन करताना मला अपरिमित आनंद होत आहे, पण त्यावरोबरच दुसरी एक अशुभ वार्ता निवेदन करताना मला तितकच दुःख होत आहे.

आज निकालापूर्वी थोडावेळ कार्ही उपटसुभ विद्यार्थ्यांनी मी बर्दा केली असताही, आही निकालाच्या कामात गडून गेल्याची सर्वा साधून, हूडपणान कॉलेजच्या इमारतीवर तिरगी झेंडा उभारण्याच ठरविल आणि त्याचा पुढाकार आपल्या मुलान, जीवनन घेतला.

मला ही बातमी लागताच मी तिथ आलो, तेव्हा सारी मुल पसार झाली होती, आणि जीवन वर झेंडा उभारून, खाली येत होत.

जीवनबद्दल मला अतिशय आपलपणा वाटत असल्यान, मी त्याना रोवलेला झेंडा उभारून ठेवण्याबद्दल परोपरीन सागून पाहिल आणि त्याना क्षमा करण्यास तयार असल्याच देखील सांगितल. पण त कार्ही केल्या त्या गोष्टीला तयार होईनात, उलट सरळ नकार देऊन ते तेथून निघून गेले.

आपल्या मोठ्या देजाली शोभायजोग हे कृत्य नसल्याच आपणास मी काही सांगायला नको,

हल्ली चळवळीची वावटळ उठली आहे. ज्यान त्यान उठावं, आणि डोक्यावर गाथी टापी आणि अगात नेहरू शर्ट चढवून, आपण राष्ट्रकार्य करीत असल्याची बदाई मारावी. रिकामंटकड्या लोकांची काम आहेत ही, पण आपल्या सामुहिक थार अधिकाऱ्यांच्या हुशार मुबान यात पडाव ही खरोखरच नामुर्कीची गोष्ट आहे.

अधिक तें मी काय लिहू ? आपण वेळी मावघ व्हाव, आणि भलत्या रस्त्यान जाऊं पश्याऱ्या आपल्या मुलाऱ्या रोखाव, नी योग्य तो मार्ग दाखवावा म्हणून, त्याचा अन्यायक या नात्यान मी तम्हाला सल्ला देत आहे. '

पत्र वाचून होताच, आभाचा पत्र वाचण्यापूर्वीचा सारा आनन्द तर ओसरलाच उलट ते उत्कं सतापल की, सर्वांग थरथर कापत ते मटकन् खाली वसून ओगडल, ' मझा नावाला काजळ फासण्याचा विडाच उचललाय बेव्ह्यान. तें काही नाही आजपर्यंत मी गय केली म्हणूनच ना या गोष्टी इतक्या थराला येऊन टपल्या ? वस्स ! ठरल आताच या गोष्टीचा संक्षेप कसून टाकता. ' आणि नंतर करुणाबाईच्या अगावर आवेशाने उसळून ते म्हणाले, ' तू-तूच सारी घाण केलीस. प्रथमच मी त्याची कानउघाडगी केली असो, पण तू मला तस करू दिल नाहीस. तरुणपणाचे हे चंगळे आहेत, जातील लवकरच असं सागून तू मला गप्प बसायला लावलेस, पण आता . '

' पण झाल काय इतक सतापायला ? '

' काय झाल ? ' आवा अधिकच सतापून म्हणाले, ' काही झाल्या-घांचून कां मी इतका सतापतो आहे ? '

' ते खरं. पण ते काय हे मग सांगितल्यावाचून कस बरकळणार ! ' करुणाबाईनी आपले अज्ञानाचे सोंग पूर्वित् च्याद उचले होते.

आबा फसल आणि प्रिन्सिपालाच्या पत्रातील मजकूर करुणाबाईंना निवदन करून त म्हणाले. आता नूच साग मी उगाचच सतापता आहे का ते ! '

करुणाबाईंना काय बालाब हं न मुचलयाने, त्या त्यांनी मान घालून उन्हा राहिल्या, तन्हा फिलन आवाऱ्या मनान उचल घाल्या त रागाने आरडल, ' कुठ आहे ता कारटा ? '

' का ? काय करायच टारविम्य तुम्हां ? '

' माऱ्या गाडींचा साक्षमाक्ष आताच लावून टाऱ्याऱ आहे मी '

' साक्षमाक्ष ! अन ता कसा ? '

' तो नू आता पाहशालच ' म्हणून आबा जिन्याकड वळून आरडले, ' जीवन, अर जीवन

जावनन काई ' आ ' दिली नाई.

करुणाबाई चटकून पुढे हाऊन म्हणाल्या, ' त्याला बालावून काय करणार आहांन तु ही ? '

' आताच्या आता प्रिन्सिपालकड जाऊन कुतकृत्यावहल पश्चाताप वाटत असत्याच सागून, क्षमेची याचना करण्यास लावणार आहे मी त्याला. '

' अन तो त्या गोष्टीला तयार झाला नाहीं तर ? '

' तर .तर .मी त्या श बरातून हाकळून लावीन. '

' आईग ! ' म्हणून किचाळून करुणाबाईंनी कोचाचा आधार घेतला.

' पहा ! मी एवढ्या मोठ्यादा हाका मारल्या, पण ओ तरी विली का काठ्यानि ! थाव ! ' म्हणून आबा आवेशाने जिना चढूं लागताच, चटकून उठून करुणाबाई त्यांना आडव्या येऊन म्हणाल्या, ' थाबा, मांच घेऊन यते त्याला खाी. '

आवा जागच्याजागी थावले. त्यानी आपली तीक्ष्ण नि भेदक नजर करुणाबाईच्या मुखावर पिडविली.

करुणाबाईच्या डोळ्यात मूर्तिमत कारुण्य साठलेले होते. त्याचा चेहरा भयकर कावरावावरा बनला होता. त्याचे ओंठ थरथर कापत होते.

निमुटपणे आवा परतले आणि विषण्णमनाने कोचावर जाऊन बसले. आणि करुणाबाई जिना चढन वर येताच मात्र त्याच्या डोळ्याचा बाध फुटला त्याच्या हृदयात साठवून ठवलेले दुःख अश्रूच्या रूपाने बाहेर पडले, आणि समोरच्या भितीवर मस्तक टेकून, त्या दसदसा रडू लागल्या

मोठ्या कष्टाने त्यानी आपले मन आवरले, डाळे घुसले, दाटून आलेला कठ साफ केला, आणि झपाझप जिना उतरून खाली येऊन, आवाना त्या म्हणाल्या, ' गाढ झोर्पी गेलाय तो, म्हणूनच तो आपल्या हाके-सरशी खाली आला नसला पाहिजे. मी कितीतरी दार ठोटावळ, हांका मारल्या, तरी तो जागा झाला नाही, ' पण आवा सशयी नजरने त्याच्याकडे पहात असल्याचे पाहून त्या म्हणाल्या, ' खर! अगदी खर सागसेय मी. ' आणि लगेच डोळ्यातून गळणारी टिपे त्या पदराच्या टोकाने टिपू लागल्या

आवाना त्याचे वारंट वाटले ते करुणाबाईच्या जवळ जाऊन म्हणाले, ' तूच साग मी अकारण सतापतो आहे का ? '

' अस कस वर मला वाटेळ ? ' करुणाबाई डांळे पुशीत म्हणाल्या, पण चोटचा गोळा आहे तो. वारंट निघाला म्हणून टाकून का घायच असतो ! '

' मग काय करू म्हणतेस मी ! असाच अपमान सहन करित राहू ? आज ना उद्या तो सुधारेल, असं तू मागितल्यान, केवळ तुझ्याकरिता म्हणन मी त्याच्या कृत्यावर पाघरून घालीत आलो. आज तर त्यान

कळसच उभारला. आता जर का मी गय केली, तर तो काय करेल, बाचा नेम ना ? '

' यावर मी एक उपाय सुचवू का ? '

' ह सुचव की ! आजवर तुझ्या सागण्याप्रमाण वागत गेल्यामुळंच, गोष्टी या थराला येऊन ठेपल्या '

' काहीं तरीच. माझ्या सागण्याप्रमाण वागण्यास मी केव्हाही आग्रह धरला नव्हता. मी सुचविलेले उपाय आपणास पटले, म्हणूनच आपण त्याची योजना केलीत, अन् आता मी एक उपाय सुचविते म्हणून, आपण त्याप्रमाण वागलंच पाहिजे, असकाहीं माझ म्हणण नाही, . . . '

आपल बोलणे करुणाबाईंना बरेचसे झोबल्याचे पाहून आबा चमकले. थोडेसे नरमही आले आणि म्हणूनच गयावाया करीत म्हणाले, ' बर बुवा ! आमच चुकल मग तर झाल ना ? '

' पुढील शिक्षणासाठी आपण जीवनला कुठ तरी दूर मुवई सारख्या ठिकाणी ठेवावं '

' म्हणजे काय होईल ? '

' त्यान तिथ काहीं केल्यास, ते इथवर येऊन पोहोचणार नाही, किंबा त्याचा तुमच्या परिचित समाजात बंधा होणार नाही. त्यामुळ तुमचे मानहानीचे प्रसंग आपोआप टळतील अन् जीवनच अभ्यासाकडे पूर्ण लक्ष असल्यान त्याचीही काळजी करायला नको. '

' ही झाली पुढची गोष्ट मी आता काय कराव ते आधी साग. '

' मधुर शब्दांनी नटलेल एक पत्र प्रिन्सिपालाना पाठवाव नी त्यात लिहाव, झाल्या गाष्टीबद्दल आपणास अतिशय वाईट वाटत असून, आपण बिस्कटलेली घडी पूर्ववत नीट वसविण्याच्या प्रयत्नात आहोत, व आपल्या

हाताला खात्रीन यश येईलसं वाटत, म्हणूनच घडलेला प्रकार विसरून जाऊन, आपणावर विसूत रहावं,' मग हे प्रकरण आपोआप मिटल

आवा काहीही न बोलता विमनस्क स्थितीत इकडून तिकडे सारख्या येरझान्या घालू लागले. करुणाबाईंचा विचार त्यांना इतकासा पसत नव्हता, पण त्याहून चागला दुसरा उगार्य न सुचल्याने, ते वैतागाने म्हणाले, ' बरं होऊ दे तू म्हणतेस तसं, नाही तरी मी त्याच्याबद्दल आशा सोडलीच आहे. जाऊ दे तो माझ्यापुढून, आणि घालू दे धिगाणा दुसरीकडे काय घालायचा तो. '

× × ×

डायव्हर फिरफिरून पुगा वाजवून गाडीची वेळ नजिक येत चालल्याची सूचना देताच, करुणाबाई आणि जीवन आपल्या विचारार्द्रातून जागे झाले. जीवनने अत्यादरपूर्वक करुणाबाईंना नमस्कार केला आणि आवाचा निराप घेण्यासाठी तो त्याच्या खोलीकडे वळला तो गड्याने ते बाहेर गल्याचे सांगितले.

आता मात्र त्याला आपल अश्रू आवरण कठीण झाले.

करुणाबाईंनाही अतिशय वाईट वाटले, पण ते न दर्शविता त्या म्हणाल्या, ' जीवन, गाडीला उशीर नाही का होत ? चल, मी येते तुझ्या बरोबर. '

' पण आवांना '

' कर नमस्कार त्याच्या त्या फोटोला नि पड बाहेर. '

अश्रू पुसून जीवनने आवाच्या फोटाला भक्तिभावाने नमस्कार केला, आणि करुणाबाईंसह तो बगल्याबाहेर पडला

दोघेही मोटारीत जाऊन बसताच, मोटार भर वेगात सुटली

वाटेत करुणाबाईंनी विचारले, ' बोरीबंदरवर उतरताच, तडफ कॉलेज वसतिगृहाकडेच जाणार ना तू ? '

‘ पाहू कस काय जमत तें. ’

‘ म्हणजे ! ’

‘ माझा एक मित्र मला उतरून घेण्यासाठी स्टेशनवर येणार आहे. त्यान प्रथम त्याच्या घरी जाण्याचा आग्रह केला नाही तर मी थेट बसति-गृहाकडेच जाईन. ’

‘ इतक्यात कुठून मित्र पैदा केलास तू मुबईत ? ’

‘ पूर्वी इथच रहात होता तो. ’

‘ इथ ? ’

‘ हो ! येथील दारू दुकानदार कूपर आहेत ना ? त्याचाच तो पुतण्या. सोराब त्याच नाव. गेल्यावर्षी याच कॉलेजात शिकत होता. इंटरला स्वारी नापास झाली होती, अन् केवळ चेंज घणून इथ आली होती. ’

‘ या वर्षी पास झाला वाटत तो ? ’

‘ हो ! अन् म्हणूनच बी. ए. साठी परत मुंबईस गेला. ’

‘ पण त्याच्याकडे फार वेळ राहू नकोस ह ! मुंबई म्हणजे सागळी नव्हे. ’

जीवनने होकारार्थी मान हालविली !

मोटार स्टेशनपुढे येऊन उभी राहताच ते घाईघाईनेच खाली उतरले.

गाडी तयार होतीच. ड्रायव्हरने झटकन् तिकीट काढून आणले, सामान इटरच्या डब्यात नेऊन ठेवले आणि जीवन डब्यात चढला.

करुणाबाई डब्याशी रेलून उभ्या राहून म्हणाल्या, ‘ मन लावून अभ्यास कर, नी आपल्या भयेपासून च्युत होऊ नकोस. ’

‘तुझा नी महात्मार्जीचा फोटो मला नेहमीं मार्गदर्शन करीत राहील आई !’

जीवननें करुणाबाईंना नमस्कार केला.

दोघाचेडी डोळे अश्रूंनीं डबडबले. कठ दाटून आले
गाडीने शीळ दिली.

‘सपूर्ण खुलाशाची पत्रे नियमितपणे पाठविशीलना तू मला ?’
गद्गदित् कठानें करुणाबाईंनीं विचारलें.

जीवननें होकारार्थीं मान्ण हालविली.

‘पण मला पाठवावयाची पत्रे स्वतंत्र पाकीटातून पाठवीत जा हं !’

फिरून जीवनने होकारार्थीं मान हालविली.

गाडी हालली आणि क्षणभरात दिसेनाशीं झाली.

करुणाबाईंनीं डोळ्यात तरंगणारे अश्रू पुसले. दाटून आलेला कठ
झाडून साफ केला आणि बाहेर जाण्यासाठी त्या मार्गे वळल्या तो तेथें
आवा उभे !

बोरीवन्दर स्टेशनवर गाडी थायला आणि अरूणादय व्हायला एकत्र गाठ पडली.

आकाशात अद्यापि एखाद दुसरा तारा चमकत हाता, आणि मधून मधून गार वाऱ्याची पुळूक पेट होती.

जीवनने घाईघाईनेच धिऊना बाधला, आणि सोरावला पुढळण्यासाठी खिडकीतून बाहेर डोकावून पाहिले, तो दुसऱ्या वर्गाच्या दरवाज्याजवळ सिगारट फुकीत तो उभा असलेला त्याला दिसला. त्याने माळ्याने हाक मारली, ' सोराव, अरे सोराव ! '

सोरावने सिगारटचे जळके थोटूक दूर फेकून दिले, आणि एखाद्या अभेकाप्रमाणे धावतच तो जीवनकडे आला झटकन त्याचे दोन्ही हात आपल्या हातात घेऊन, त गद्गदा हालवीत तो म्हणाला, ' जीवन, आलास ! '

जीवन काहीही न बोलता हामला, आणि सामान घेऊन बाहेर जाण्यासाठी हमाल दरवाज्याकडे पळव्याने तो सोरावसह त्याच्या मागासमाग जाऊ लागला.

सोरावने आपली माथार जाणवता हातीच हमालाने सामान माटारीत नेऊन ठवताच, ते दोघेही माटारीत जाऊन बसले आणि ती भरधाव सुटली.

सूर्योदयाचा समय असल्याने नेहमी जनसमुदायाने गजबजलेल्या असावथाच्या रस्त्यावर आता शुक्रशुक्राट दिसत होता, नाही म्हणायला

वर्तमानपत्रें विकणारीं पोरे आर्तस्वरानें ओरडून, व्यवहार सुरू झाल्याचें लोकांच्या निदर्शनास आणून देत होतीं. जीवनने सोराबला विचारलें, ' मोटार वसतिगृहाकडेच न्यायला सांगितल आहेस ना ? '

' आता पामूनच लागली का ओढ कॉलेजची ? गृहस्था ! आधीं घरीं तर चल. अन् नंतर पाहता यईल तुझ्या वसतिगृहाकडे जाण्याच. मी तुला काही कायमच आमच्या घरी ठेऊन घेणार नाहीं . '

' बर ! बर ! '

' आता वगे गेणानंतर एक गप्प हाणार आहे जीवन ' गालातल्या गालात हासत सोराब म्हणाला

' कसली गमत ? '

' माझ्या बहिणीची फजिती हाणार आहे. '

' फजिती ? नी ती कशी काय ? '

' अरे माझ्याजवळ तुझा पूर्वीचा फोटो आहे ना ! त्यावरून तिन तू आज गुगलुगुत असणार अशी कल्पना केली आहे. आता तुला या वेळात पाहताच तिची जी फजिती होईल '

' अजून तुझा पारकटपणा गेला नाही बर सोराब ! '

माटार रीगल सिनमावरून वाल्टर रोडवर आला आणि डावीकडे वळून सोराबच्या बगल्यापुढे धऊन उभी राहिला.

झटकन् खाली उतरून डायव्हरने मार्गाल दार उघडताच, सोराब आणि त्याच्या मागून जीवन खाली उतरले आणि लिफटकडे वळल. तोच खालच्या मजल्याच्या दरवाजात सिगरेटचे फवारे सोडीत उभा असलेला एक तरुण सोराबला पाहताच म्हणाला, ' हॅलो सोराब ! सकाळीच कुठे गेला होता बाहेर ? '

‘ स्टेशनला, या माझ्या भित्राला उतरून ध्यायला. याच नाव जीवन. इटरच्या वर्गात आहे तो. ’ नंतर जीवनकडे वळून सोराब म्हणाला, ‘ याच नाव क्रातिकुमार. एम् एस् सीच्या टर्स भरतांइत हे. ’

जीवन व क्रातिकुमार यांनी स्मित हास्य कर्गात परस्पराना अभिवादन केले आणि त्याच वेळीं एकमेकांना बारकाईने अग्लोकन केले.

क्रातिकुमाराचे ते विशाल कपाळ, मोटाले पण किंचित् उग्र दिसणारे डोळे, गोरगोमटा पण थोडासा जुनाट दिसणारा चेहरा जितका जीवनाच्या नजरेत भरला नसेल तितकी जीवनाची ती गुटगुटित देह्यष्टि नि तो पाहुरा शुभ्र खादीवेष क्रान्तिकुमाराच्या डोळ्यात भरला.

‘ भोठा स्कॉलर आहे वर का हा. ’ साराबने जीवनाची तारीफ केली.

‘ छान ! फार उत्तम ! ’

क्रान्तिकुमार हासला. किती कृत्रिम वाटले ते जीवनाला ! पण नंतर त्याने केलेले हास्य तरी कुठे नैसर्गिक होते ?

‘ अच्छा, मग होईलच की आपली भेट वरचेवर, ’ क्रातिकुमार म्हणाला.

‘ हो! हो! ’ म्हणून जीवन सोराबच्या मागमाग लिफ्टमध्ये चढला.

सोराबने विचारले, ‘ कशी काय आहे वल्ली ? ’

‘ कुणाविषयी विचारतो आहेस तू ? ’

‘ अरे दुसऱ्या कुणाविषयी ? आता भेटलेल्या क्रान्तिकुमाराविषयी. ’

‘ मला काय बुवा माहीत ? आताच नाही का तू त्याची नि माझी ओळख करून दिलीस ? ’

‘ अगर्दीच भयकर आहे हा प्राणी. त्याचे विचार तर त्याहूनही भयंकर. स्वारी तुझ्या गांबीळा नेहमी पुळचट शामळू म्हणत असते, अन् त्याची

अहिंसा म्हणजे नेमळटाच शस्त्र वाटत त्याला, की ज्यानं कधीही हिंदु-स्थानला स्वराज्य मिळण शक्य नाही ..'

'पण असं भ्रमसाट विधान करायला त्याच्याजवळ तसा काही पुरावा आहे का ?'

'त्याच्यामते भरपूर पुरावा आहे. अहिंसेनं राहून आजपर्यंत जगाच्या पाठीवर कुणी राज्य मिळविल्य का ? उलट दडुकेशाहीच्या जोरावर पुष्कळानीं राज्य मिळविली आहेत नी पुष्कळ मिळविताहेत.'

'अरे पण ही शस्त्रास्त्रानीं सुसज्ज अशा देशाची गोष्ट झाली. आमचा देश नि.शस्त्र आहे. शिवाय त्याला जे तोंड द्यावयाचं आहे ते आधुनिक सर्व युद्ध सामुग्रीनीं सुसज्ज अशा प्रबळ ब्रिटिश साम्राज्य शाहीला.. '

'ते काही असो. त्याला गाधीचीं तत्व पसत नाहीत एवढ खर. '

'पसत नाहीत,' 'पसत नाहीत' म्हटल्यान कांहीं गाधीजींचा मार्ग चुकीचा ठरत नाही. तस बोलणाऱ्यानीं याहूनही चांगला मार्ग दाखवून द्यावा, नी मग खुशाल गाधीजींना नाव ठेवावीत, नुसत बोलायला काय, कुणालाही येत '

'अह ! तो नुसता बोलूनच धावत नाही ह !'

'मग काय करतो तो ?'

'ते मला माहीत नाही. पण काही तरी करतोय एवढ मात्र खर आज दोन वर्षे झाली तो आमच्या बगल्यात राहतोय तेव्हापासून मी पाहतोय. त्याच्याकडे सारखी मडळी जमत असतात, त्याची गुप्त खळबेते चाललेली असतात. मी देखील पुष्कळदा त्याच्याशी चर्चा केली आहे. अशा वेळीं तो ऐन् रगात आला की, आवेशाने म्हणे, 'आम्ही बालेण्यापेक्षां करूनच दाखवू. अन् तेही लवकरच.'

‘ वर, दाखवूदे तो करून, त्याचा मार्ग योग्य दिसला तर उद्या गाधीजी देखील त्याच अनुयायित्व पत्करतील. ’

जीवन हासला. सोराबनेही खूप मोठ्यादा हास्य केलें.

आणि ते सोराबच्या दारापुढे येऊन उंभ राहिले.

सोराबने दरवाजावरल बटन दाबताच दार उघडलें. एका तरुणाचे दोन अधीर नेत्र जीवनाच्या मुखावर भिडलें प्रथम औत्सुक्य, नंतर विस्मय आणि मागाहून आश्चर्य अशा छटा एकामागून एक चमकून गेल्या त्यात.

तिच्या वृत्तीतील फरकाचे कारण सोराबने पूर्णपणे जाणलेले होते. म्हणूनच खवचटपणे ता जीवनाला म्हणाला, ‘ ही माझी बहिण जिल्हू असल्याच तू ओळखलच असशील जीवन. ’ आणि नंतर जिल्हूकडे वळून तो म्हणाला, ‘ हाच वर का माझा मिन जीवन. याच्याविषयी वळोवेळी मी तुला इतक सांगितल आहे की, अधिक सागायच बाकीच राहिले नाही मुळी ’

‘ ओळख करून दण्याची ही पद्धत वाटते ? ’ हासत हासत जिल्हू म्हणाली.

‘ माझ चुकल असेल, तर तूच करून घे आपली याची पुरी ओळख. ’ सोराब हासत म्हणाला, ‘ वर का रे जीवन, एकदा आमच्या जिल्हूची नी तुझी पुरी ओळख तर होऊ दे, सारख बोलून कंटाळा आगील ती तुला. एकदा का तिच्या तोडाचा पट्टा सुरू झाला ’

‘ हे रे काय भाई ! ’ लटक्या रागाने पण मानेला एक नाजुकसा हिसडा देत जिल्हू म्हणाली, ‘ नवख्या गृहस्थापुढे माझी नालस्ती करणं वर का ? ’

‘ वर बुवा चुकलो ! ’ सोराब म्हणाला, ‘ वर पण ताईसाहेब, आता आम्हाला काही खायला देणाचा विचार आहे की नाही तुमचा ? ’

‘ काम पडल की मगळायला हवं ! ’ म्हणून सोराबला वेडावीत पण हासत हासत डोळ्याच्या कोपऱ्यांतून जीवनकडे पहात, जिल्हू डाव्या बाजूच्या दाराने आत गेली.

सोराब जीवनला म्हणाला, ‘ मी कपडे उतरून येईतो बसशील ना तू थोडावेळ एकटाच ? ’

‘ न बसायला काय झाल ? ’

‘ Good ! That’s like a good boy ! ’

सोराब उजव्या बाजूच्या खोर्लात गेला आणि जीवन कोपऱ्यांतल्या टेबलावर पडलेला इलस्ट्रेटेड वीकलीचा अक उचलून चाकू लागला.

थोड्या वेळाने ट्रेमधून फराळाचे सामान घेऊन जिल्हू तेथे आली, पण सोराब न दिसल्यामुळे तिने विचारले, ‘ भाई कुठ गेला ? ’

‘ कपडे उतरतोय तो. ’

‘ साधे मॅनर्स देखील माहित नाहीत आमच्या भाईला, अन् ह्मणे बी. ए. होताच बॅरिस्टर होण्यासाठी इंग्लंडला जाणार ’

‘ मला विचारूनच गेला आहे तो ’

‘ अस्स ! ’ जिल्हू हांसली आणि नंतर जीवन समोरच्या कोचावर बसून तिने विचारले, ‘ बर, आपण काय घ्यायचं ठरविलय, आर्टस् की सायन्स ? ’

‘ आर्टस् ’

‘ मीही पण आर्टस् ! ’ ती बालिश हास्य करीत म्हणाली.

‘ अस्स ! ’

‘ पण तुम्हीं संस्कृत घेणार असाल ? ’

‘ हो ! का ? ’

‘ नाही. मी घेणार आहे पर्शियन, त्यामुळ त्या तासापुरती तुमची आमची ताटातूट होणार ! ’

यावर जीवनला काय बोलावे, हे न सुचल्याने त्याने तिजकडे पाहून वळेंच हास्य केले. विस्फारित नेत्रांनी त्याच्याकडे पहात तिने अधीरतेने विचारलें. ‘ पण कायहो, पर्शियनहून सस्कृतमध्ये रोमांटिक लिटरेचर फार आहे म्हणे ! खर का हे ? ’

‘ मला कस तें सांगता येईल ? मला कुठ पर्शियन्चं ज्ञान आहे ? ’

‘ पण सस्कृत वाङ्मयात रोमान्स ओतप्रोत भरलेला आहे हे तर खर की नाही ? ’

तोच सोराब तेथे प्रवेश करीत हासत हासत म्हणाला, ‘ इतक्यात सुरू झाला का तुमचा रोमान्स ! ’

सोराबनें विनोदासाठीं ती कोटी केली खरी, पण जीवनला काहीं ती आवडली नाही. अतिशय ग्राम्य वाटली ती त्याला. मोकळेपणा म्हणजे फाजीलपणा नव्हे, अशी त्याची प्राजळ समजूत हांती, आणि जिल्ह्याही पण तसेंच वाटत असावे असें कल्पून त्याने तिच्याकडे पाहिलं, तो काय आश्चर्य ! ती तोंडाला रूमाल लावून फिदफिदी हांसत हांती. सोराबनें केलेला विनोद तिला मनापासून आवडल्याचे प्रदर्शनच होते तें. त्याला वाटलें, ‘ जिल्ह्याच्या ठिकाणीं उपमा असती तर ? ’

जिल्हूने सोराबला विचारलें. ‘ किती उशीर केलास तू यायला भाई ! चहा निवला देखील पहा ! ’ पण जेव्हा सोराब खूप मोठ्यांदा हसू लागला, तेव्हा ती चिडून म्हणाली, ‘ असा हसतोसरे काय तू ! अज्ञान तुला लवकरच ठाण्याला पाठवावं लागेल ह ! ’

‘ ठाण्याला मला पाठवायच का तुला हे जीवनच ठरविलं. ’ सोराब हेंसे आवरीत म्हणाला. तरीही त्याच्या बोलण्याचा गेख जिल्हूने

न जाणल्याने ती त्याच्याकडे आश्चर्ययुक्त नजरेने पाहू लागताच तो म्हणाला, 'अग वेड, यानला एकही जिन्नस ह्याला चालणार नाही '

'ते का ?' विस्मयचकित हाऊन जिल्दने एकदा सोराव व दुसऱ्यादा जीवनकडे पाहून विचारले

'हा चहा, हें अम्लट, ह सॅडविचिस या सावळ्या गृहस्थाला का चालणार आहेत ? अग, पक्का गावानिष्ट आहे ता. त्याला दूध नी केळीच चालायचा '

जिल्दला वाटले, सोरावने जावनचा चण्टा आरभली आहे. मुळचाच त्याचा चेष्टखोर स्वभाव, त्यात त्याचा जिव्हाळ्याचा मित्र फारा दिवसांनी भेटलेला. त्याच्या चेष्टला उतू आल नाही तरच नवल. म्हणून उचबळून येणारे हासू आतल्या आत दाबण्याचा प्रयत्न करीत, ती जावनला म्हणाली, 'खरच भाई म्हणतो त्याप्रमाण तुम्ही यातल काहीच का घेत नाही ?'

जावनने होकारार्थी मान हालवताच हासत हासतच ती आत गेली आणि चटकन् एका छात्र्या ट्रे मधून दूध व अननसाच्या फोडी घेऊन येऊन ते जावनपुढच्या टीपॉयवर ठेवीत ती म्हणाली, 'केळीच आणणार होते पण घरातच नसल्यान । . '

'अहो, काय घेऊन बसला आदात, केळ्याच एवढस....!' जीवन मध्येच म्हणाला, 'सोरावला आपली माझी सदादित चेष्टा करायला हवी. मला केळीच हवीत अस काही नाही. फार काय केळ्याहून अननस मला अधिक आवडतात. '

'ठीक तर !' सोराव आपत्या हास्याने समोरच्या तिमजली हमारतीला लाजवीत म्हणाला, 'आमच्या घरांत आज केळी नाहीत, हें तुम्हा पध्यावरच पडलं म्हणायचं !'

जिल्हू हासू लागली, आणि जीवनलाई आपलें हासू आवरता आले नाहीं.

× × ×

अकरा वाजलें तरी सोराब सिगारट फुकीत कॉटवर पडून राहिल्याचे पाहून, जीवन हिरवटपणे म्हणाला, ' कॉलेज उघडणार आहे ना आज ? '

' बर मग ! '

' आपणास नको वा आता घाई करायला ? '

' अरे आज पहिला दिवस. तास काहीं सुरू होत नाहींत. फक्त प्रिन्सिपालाचं मापण होईल, ते का ऐकायच आहे तुला ? '

' तेवढ्यांच करिता जरी नसलं, तरी कॉलेज पाहिल्यासारख होईल. '

' खरंच तूं इथ नवखा आहेस नव्हे का ? तें भी विसरलाच होतों की ! '

' बर, आता तरी आठवल ना ? उठ तर मग ! '

सोरान उठला आणि कपडे करूं लागला. जीवननेही बॅगमधून पराट घडीने कपडे काटले आणि अगावर चढविले.

ते दोघेही खाली आले, आणि मोटारीत जाऊन बसले, तरीही भोंटार सुटना तेव्हा जीवन म्हणाला, ' कशासाठी आडल्य आता सोराब ? '

' अरे जिल्हू येतेय ना ? तिचा नट्टापट्टा आटपायला पाहिजे की नाहीं ? कॉलेजला जायच, त्यात आज पहिला दिवस. '

जीवन काहीं बोलल्या नाही

थोड्या बळान बूटाचा खाड् खाड् आवाज करित जिल्हू आली. तिने शिरशिरित रेशमी फ्राँक अगात घातला होता. तो मूल्यवान पण भडक रंगाचा होता. तिच्या कानात लमाण्यासारखी भली लांब लचक हुल्ले

लोबकळत होती. तिने केशकर्तन केलेले असून, तिचा भाग बराचसा तिरपा होता. केशरचनाही स्पष्टपणे छचोर पद्धतीची होती.

जीवनने तिच्या चेहऱ्याकडे पाहिले. मूळच्या लाल ओठावरून लिपस्टिक फिरविल्यामुळे ते फाजील लाल भडक दिसत होते आणि सर्वांहून विशेष म्हणजे तिची मूळची कातडी पांढरी असताही तिने तोंडास भरमसाट पावडर फासली होती

जीवनला वाटले की, तिच्यातील सार सोदय्य नाहीसे झाले आहे. तिच्या चेहऱ्यावर जी नैसर्गिक गोडी होती, ती त्या भरमसाट पावडरीमुळे नष्ट झाली आहे

त्याला उपमा आठवली. उपमा जिल्ह्यातकी गोरी नव्हती, तरीही ती भरमसाट पावडर फासत नस, आणि म्हणूनच तिच्या चेहऱ्यावर खेळणारे मधुर मार्दव, तिच्या गुनगुनीत गालावर विलासणारी नैसर्गिक लाली, अन् तिच्या गुलाबी आंठावर नाचणारा रक्तमा .

त्याला वाटले ' नटवपणाचे किर्तीदि अण्डवर केले म्हणून, त्याला नैसर्गिक सौंदर्याची बरोबरी करता येईल का ? '

त्याचे वेडे मन ! विचार सागरात असेच किर्तीवेळ गटगळ्या खात राहिले असतं कोणास टाऊक ! त्याच्या व सारावऱ्या मध्ये यऊन बसलेल्या जिल्ह्याच्या मासल वाहूचा स्पर्श त्याच्या अगाला झाल्याने सर्वांग फुलकित होऊन तो भानावर आला.

पण जिल्हा त्याचे काहीच वाटण्यासारखे दिसले नाही. एस्पैस बसून, तिने आपली हॅड बॅग उघडली, आणि त्यातून एक छोटासा रुमाल बाहेर काढून, त्याने आपल्या मुखावर तरंगणारे विरल धर्म बिंदू टिपित ती म्हणाली, ' माझ्या करितां तुम्हाला थोडी वाट पहावी लागली असल नाही ? '

जिल्हूचा प्रश्न जावनला उद्देशन होता, पण सोरावने तो स्वतः-
कडेच ओढून घेऊन म्हटल, 'यात नवीन अस काहोच नाही. तुझ
नेहमीचच नाहीका हे जिल्हू ?'

'असूद आमच' या अर्थाचा एक मानेला गोडसा हिसडा
देऊन, जिल्हूने विस्फारित नेत्रांनी सोरावकड पाहिल, तेव्हा ता हासून
म्हणाला, 'पण या जावनला वाटल असल की, तुला फारच नटायला,
मुरडायला हव म्हणून'

जिल्हूने चमकून जावनकडे पाहिले. त्याचा तो नेहरू शेटे, तग
पायजमा, आणि गाधी टोपीकडे लक्ष जाताच, ती आश्चर्यान उदगारली
'अय्या ! तुम्ही या वेपात का कॉलेजला येणार ?'

'हो ! का ?'

'तुम्हांला पाहताच साग विद्यार्थीवर्ग कुणी तरी दे भ. आला अस
समजून, तुमच्या भोवती गोळा व्हायचा.' जिल्हू मिस्त्रिकल हास्य करात
म्हणाली,

'सागलीच्या कॉलेजात काही कधी अशी गोष्ट घडली नाही.'

'अहो महाशय, मुम्बई म्हणजे सागली नव्हे, अन् मुम्बईचे कॉलेज
म्हणजे सागलीचे कॉलेज नव्हेच नव्हे.' जिल्हूचे फिदफिदी दासणे तर
मागील अंकावरून पुढे चालूच होते.

'अन् मुम्बईच्या मुली म्हणजे सागलीच्या मुली नव्हेत,' असें
बोलण्याचे जीवनच्या जिभेच्या टोकावर आले होते, पण त त्याने मोठ्या
कष्टाने गिळल. तरीही खालील चिडखोर उदगार त्याच्या तोंडातून बाहेर
पडलेच, 'मला या वेपात पाहताच, माझ्या भोवती जमणाऱ्या विद्या-
थ्यांच्या घोळक्यात सांपडण्याची जर का तुम्हाला भीति वाटत असेल, तर
मी मोटारीतून उतरताच तुम्ही माझ्यापासून दूर व्हा म्हणजे झालं !'

जिल्दूला ते वाक्य शन्याप्रमाणे झोंबले आणि तिचा चेहरा खरकन उतरला.

*

*

*

सोराब नको नको म्हणत असताही जीवन दुसऱ्या दिवशीच वसतिगृहात रहायला गेला खरा, पण रात्रीचे जेवण त्याच्याकडे घ्यावयाचे भेवटी त्याला कबूल करावे लागले.

खोर्लीत सर्व सामान व्यवस्थेशीरपणे माडून होताच त्याने टेबलावरच्या भितीवर दोन फोटो लटकविले. एक करुणाबाईचा व दुसरा महात्मार्जीचा.

आणि नतर तो आई-वाबांना पत्रे लिहायला बसला.

वडिलना त्याने काही फार लिहिले नव्हते, फक्त दोनच ओळी.

‘मी सकाळी थथे सुखरूपपणे येऊन पोहोचलो. एल्फिन्स्टन कॉलेजात नाच दाखल केल असून, वसतिगृहात मी रहातो आहे.’

पण त्याच्या आईला मात्र त्याने सर्व गोष्टी खुलासेवार विदित केल्या होत्या. सोराबने त्याची व क्रातिकुमाराची कशी ओळख करून दिली, त्याच्या विषयी सोराबने सांगितलेली इकीकत ऐकल्यानंतर त्याला काय वाटले, जिल्दूविषयी थोड्या वेळानेच त्याचे मन कसे कलुषित बनले, आणि सर्वांहून विशेष म्हणजे, त्याची आई तेथे त्याच्या जवळ नसल्याने त्याला कसे चुकत्या चुकल्या सारखे वाटते, तिची कशी फिरफिरून आठवण होते, इत्यादि गोष्टी त्याने फारच भावनात्मकतेन निवेदन केल्या होत्या. आपले हृदयच ओतले होते त्याने त्या पत्रात. त्याने करुणाबाईचे पत्र एका पाकिटात घाटून ने बंद केले व त्यावर त्याचा पत्ता लिहून ते आबाच्या पत्राबरोबर एका मोठ्या पाकिटात घातले, आणि ते बंद करून त्यावर तो आबाचा पत्ता लिहू लागला.

तोच सोराब व निला दारात येऊन उभी राहिली. दार उघडचे होते.

सोराबने दागावर टिचकी मारताच जीवनेने तिकडे पाहिले, आणि त्या दोघाना दागात पाहताच तो म्हणाला, 'दार सपाट उघड असताना, दारावर टिचक्या मारण्याची काही जरूरी नव्हती बुवा सोराब !'

'अरे पण मॅनर्ल झणून काहीं आहेत की नाई ? त्यातल्या त्यात जिल्हू बरोबर असताना मला या गोष्टीची फारच दक्षता वाळगावी लागते. तू आत येण्यास सांगण्यापूर्वी आम्ही जर का आत आले असतो तर आमचा उद्धटपणा नसता का दिसून आला ?'

'मुळीच नाई. माझा भिन्न तू ! अन तुलारे कशाला पाहिजेत या नसत्या फॉर्मॅलिटीज ?'

'बर बुवा !' म्हणून सोराब काँटवर बसला, जिल्हू टेवलाशेजारच्या खुर्चीवर बसली, आणि जीवन टेवलाशी रेलून उभा राहिला.

खोलीत चौफेर नजर फिरवीत सोराब म्हणाला, 'म्हणजे! इतक्यात सार सामान माडून देखील झाल तुझ जीवन ?'

जीवन नुसता हासला.

'याच नाव स्कॉलर. नाहींतर आमची जिल्हू ! पुस्तकं खरेदी करून आठ दिवस झाले, पण अद्यापि त्यांना कव्हर देखील घातल नाई तिनं !'

'अर पुस्तकाना कव्हर न घालण्याची आज कालची फॅशनच आहे मुळी !' जीवनेने हासत हासत टोला लगावला.

'मग तू कां घातल आहेस ?'

'माझं नि या फॅशनच सहसा जमत नाई म्हणून !'

‘ दिसतच आहे तें. ’

सोराब हासला, आणि जिल्हूही हसेल असे वाटल्यावरून त्याने तिजकडे पाहिले, तों तिचे त्यांच्या सभाषणाकड लक्षच नव्हते मुळी. ती समोरच्या भितीवर टांगलेल्या करुणाबाईच्या फोटोकड एकाग्रतने पहात होती. जीवनाला तिने विचारलें, ‘ कुणाचा हा फोटो ? ’

‘ माझ्या आईचा. ’

‘ आईचा ! मग याच्या जोडीला वडिलाचा कुठ लावला नाहीत तो ? ’

जीवन चपावला. त्याचा चेहरा गोरामोरा झाला. पण आपल्या वृत्तीतील फरक जिल्हूच्या लक्षात येऊ नये म्हणून प्रसगावधान साधून ता म्हणाला, ‘ घाईत तो आणापचा तसाच राहून गेला. ’

‘ म्हणून त्या ठिकाणी गांधींचा लावलात वाटत ? ’

‘ मुळीच नाही. वडिलाचा फोटो असता तरी महात्माजींचा फोटो इथं दिसलाच असता. ’

‘ मग काय जिल्हू, तू तुझ्या खोलीत चोहोकडे लावले आहेस त्या प्रमाण सिनेमा नटींचे फोटो यान इथं लावायला पाहिजे होते ? ’
सोराब खवचटपणाने म्हणाला.

‘ गप्प बस ह तू भाई ’ जिल्हू चिड्डून म्हणाली, ‘ मध्येच आपल तोंड खुपसू नकोस. ’

‘ मी तर इथ दूर बसलो आहे, ’ विनोदाची लहर आल्याने सोराब हांसत म्हणाला, ‘ मी कुठ तुमच्या दोघांमध्ये तोड खुपसतो आहे ? ’

‘ भाई ! ’

‘ नाहीतर काय ? ’ सोराब काँटवरून खाली येत म्हणाला, आपण जीवनळा न्यायला इथं आलो अन् तू सुरु केलीस फोटोची चौकशी. अशान होडीतून फिरून यायला उशीर नाही का होणार ? ’

‘ म्हणजे ! ’ सोराबच्या बोलण्याचा आशय न कळल्याने जीवनने विचारले.

‘ आज पौर्णिमा ना ? जिल्हूनं होडीतून सहल करून येण्याचा वेत आखला. मलाही तो पसत पडला. अन् तुला घऊन जायला आम्ही इकडे आलो. तो हिच सुरु झाल फोटो—पुराण. ’

‘ बर ! बर ! ’ जिल्हू त्याला वेडावीत म्हणाली, ‘ आता नको सुरु व्हायला तुझ लेक्चर. ’

जिल्हू उठली आणि दरवाज्याकडे वळली, तरीही जीवन पूर्ववत् टेबलाशी रेलून उभा असल्याचें पाहून सोराब म्हणाला, ‘ चलना रे ! ’

‘ नको वावा ! ’

‘ हेरे काय ? ’

‘ अरे पण. . . ,

‘ पण बिण काही नाही, मुकाट्यान उठायचं आहे की नाही तुला ? ’

‘ बर बुवा ! ’ जीवन उठत म्हणाला, ‘ आजच्यापुरतच बर का हे सार ! उद्यापासून मी अभ्यासाला लागणार आहे. ’

‘ उद्यापासून ? ’ जिल्हू आश्चर्यान उद्गारली.

‘ हो, का ? ’

‘ नाही म्हटू एवढी कसली घाई लागून राहिली आहे अभ्यासाची ? वर्गात अभ्यास सुरु व्हायला अद्यापि चार सहा दिवस लागतील की, . . . ’

‘ लागेनात, मी आपला उद्याच सुरु करणार ! ’

जीवनने कॅॉटशेजारच्या खुटीवर अडकविलेली टोपी उचलली, आणि तो खोलीबाहेर पडला. त्याच्या मागोमाग जिल्हू व सोराब बाहेर येताच त्याने खोलीचे दार बन्द करून घेतले आणि ती तिघेही गेटवेवर आली.

होडी तयार होतीच. ते आत जाऊन बसण्याचा अवकाश की ती सळसळ करित पाण्यात निघाली.

नुकताच सूर्यास्त हाऊन क्षितिजावर मान डाकावणारा पूर्णचंद्रा चंद्र मुरुर स्मित करीत होता, आणि त्याच्या वरल प्रकाशात शोभून दिसणार आजूबाजूला पसरलेल्या अथाग सागराचे निळसर पाणी, वर नयनरम्य आकाश, आणि अलीकड अस्पष्टशा दिसणाऱ्या शहराची अपूर्व शोभा, आणि पर्यटक क्षितिजावर पसरलेल्या रंगीतरंगी छटा...कुणाचेही मन आकर्षून घेण्याइतका नयनमनोहर होता तो देखावा, आणि पहिल्यादाच त्या शोभेचे अवलोकन करणाऱ्या जीवनच मन तर फारच आनन्दी बनले. कितीतरी वेळ तो निश्चल नजरेने तिकडे पहात होता.

त्याच्या त्या गोड तद्रीचा भंग सोराबनेच केला. कुलाब्याच्या दाडीपर्यंत होडा येऊन तेथून ती परतताच, त्याने विचारले 'जीवन, तुला गाता येत आहे ?'

'नाही बुवा ! मला पाहिजे तितक बोलायला साग. गाण्याचं म्हटलं की ऊहू !'

'पण आमच्या जिल्हूला या दोनीही गाथी साध्य आहेत.' सोराब जिल्हूकडे डोळ्याच्या कोपऱ्यातून पहात म्हणाला.

'ही भाईची प्रशंसा कशाकरिता आहे हे मी पुर ओळखून आहे.' जिल्हू तिरप्या नजरेने सोराबकडे पहात म्हणाली, 'अद्यानं मी दुरळून जाईन मी गाईन असें माझ तू समजू नकोस इ भाई !'

‘ गाता येत तुम्हाला ? ’ जीवनच्या रसिक मनानें प्रश्न केला.

‘ फक्त इंग्लिश पदच गाता येतात तिला. ’ जिल्हू जीवनच्या प्रश्नाला उत्तर देण्यापूर्वीच सारावनें आपले मत ठाकून दिले.

‘ काही हरकत नाही, ’ जीवन उल्हासानें म्हणाला, ‘ सागराचं भजूळ पार्श्वसंगीत, होडीची सुळ सुळ साथ...अशावेळीं तुम्ही गाणार नाही तर मग केव्हा ? ’

जीवनच्या चेहऱ्यावर विलसणारे गोड हास्य, त्यानें जिल्हूच्या मुखावर भिडविलेली अधीर दृष्टि...

जिल्हूच्या हृदयपटलावर आनदाच्या ऊर्मी येथे येथे नाचू लागल्या. तिनें एकदा विस्फारित नेत्रांनीं जीवनकडे पाहिलें आणि किंचित् लाजून त्या म्हणाली, ‘ बर ! गात मी. ’

जीवन काही न बोलता जिल्हू गात असलेलें पद एकू लागला.

तिचा आवाज विलक्षण गोड व सुरेल होता, पण गाताना जीवनकडे विलक्षण गूढतम दृष्टीनें पाहून ती करीत असलेला फाजील शृंगारदर्शक हावभाव, आणि तेंच ते कडवें फिरफिरून म्हणताना अकारण डावा डोळा उडविण्याची तिची संवय, आणि मधून मधून अधरोष्टावरून जीभ फिरविण्याची तिची पद्धत...जीवनला ते कससेच वाटू लागलें.

ती म्हणत असलेलें पद उत्तान शृंगारिक होते, आणि ‘प्रेमयाचना’ हा त्याचा विषय होता. तिने त्याच्या मुखावर प्रेममय दृष्टि रोखली होती. मनातील सर्व भाष प्रकट करणाऱ्या, चिंतातील सर्व विकार दर्शविणाऱ्या, हृदयांतील सर्व प्रेम सिद्ध करून देणाऱ्या तिच्या त्या अतृप्त अशा नेत्रात भाषनेच्या उत्कटतेपश्चात् वासनेची प्रबलताच अधिक तीव्र असावी असें वाटलें जीवनाला, त्यामुळे त्याचें रसिक मन देखील क्षणभर गोंधळलें, आणि परीकडे झुकलेला कोणी विषयाच्या निमित्तानें त्यानें उगीचच

आपली नजर दुसरीकडे वळविळी. अतिशय लाजत्या लाजत्या सारखे होत होते त्याला

जिल्हूने आपल पद सपविल आणि मनगटावरील घड्याळाचा पट्टा सरळ बसविण्याच्या निमित्ताने तिने आपला नजर खाली वळविली आणि डाळ्याच्या कोपऱ्यातून ती जीवनकडे पाहू लागली.

‘ छान गात नाही जिल्हू ? ’ सोराबने जीवनला विचारले

‘ हो छान गातात त्या, पण दत्तक उद्यान शृंगारिक पद म्हणण केव्हाही वाईट नव्हे का ? ’ जीवनच्या मनातील विचार अस्पष्टपणे का होईना, शेवटी बाहेर पडलेच.

‘ मग काय, मी एखाद विरहगात म्हणायला पाहिजे होत ? ’ जिल्हू स्वप्न मोठ्यादा हासून म्हणाली. साराबही हासला

यावर जीवन काहीसे खडमून उत्तर देणार हाता, पण अकारण कशाला एखाद्याचे मन दुखवावे असा पाक्त विचारकरून त्याने तो विषय तथेच साडला.

होडी धक्याला येऊन लागताच तो खाली उतरला त्याच्या मागे-मागे जिल्हू आणि तिच्या मागून सोराब उतरताच ते तिघही साराबच्या घरी आले.

जेवण तयार होतेंच. सोराबचे आणि जिल्हूचे कपडे उतरण्याचा काय ता अवकाश होता. जेवण झाल्यावर जीवन आपल्या खोलीघर जाण्यासाठी उठताच, सोराब त्याला थोपवून म्हणाला, ‘ थांबरे ! आतां कुठ नऊ वाजले आहेत. ’

‘ म्हणूनच आतां मला गेल पाहिजे. साडेनऊला हजेरी असते ना ? ’

‘ हा. पण आज पहिला दिवस असल्यानं हजेरी बघार नाहीत. ’

‘ म्हणून काय झाले ? नियम म्हणजे नियम ! तो पाळलाच पाहिजे. आमच्या हिताकरिताच ना हे सारे नियम आहेत ? ’

‘ भारीच बुवा तू.. ! ’ सोराब किंचित् त्रामून म्हणाला, ‘ वर पण मी कपडे करून येईतोपर्यंत तरी तू थांबशील की नाही ? ’

‘ का ? कुठ बाहेर जायचं आहे वाटतं ? ’

‘ हो ! रीगलला जाणार आहे मी. ’

‘ मग कर लवकर पोशाख ’

सोराब कपडे करण्यासाठी आपल्या खोलीत गेला,

आता जीवन व जिल्हू याशिवाय तेथे तिसरे कोणी नव्हतं.

‘ तुमचे वडील पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेट आहेत नाही ? ’ जिल्हूनं विचारलं.

‘ हो, का ? ’

‘ मग त्यांना कसं तुम्ही हे असले कपडे कळलं आवडत ? ’

जीवन थोडासा चपापलाच. पण आपल्या गोंधळलेल्या मनाची छाया आपल्या चेहऱ्यावर पडून देण्याची खबरदारी घेत ता म्हणाला, ‘ मॅजिस्ट्रेट झाला म्हणून त्याला काही राष्ट्रभिमान नसतो असं थाडच आहे ? माझ्या बाबांचा याला पूर्ण पाठिंबा आहे. ’ त्यानं ठोकून दिलं.

‘ अन् तुमच्या आईला ? ’

‘ तिला तर अतिशय आवडत. ’

‘ अस्सं ! ’

जिल्हू गप्प झाली, पण ती बरीचशीं आश्चर्यचकित झाल्यासारखी दिसली. तिच्या हाताची सारखी चुळबुळ सुरू होती. तिचे डोळेही

जीवनकडे बारकाईन पहात होते. त्याला वाटले, 'कसला गहन प्रश्न पडलाय् हिला ?'

तो ती चाचरत म्हणाली, 'ते काहींही असो, तुम्ही सुटातच सुंदर दिसता वाई !'

'ते कशावरून ?'

'तुमचा सुटातला भाई जवळचा फोटो मी कित्येकदा पाहिला आहे, आज पण मी तो तुलनात्मक दृष्टीन फिरून पाहिला, तो तुम्ही त्यातच सुंदर दिसला.'

'अस्स !' जीवन आलेले हासू आतल्या आत दाबण्याचा प्रयत्न करित म्हणाला, 'ह सार पाहणाऱ्याच्या दृष्टिकोनावर अवलंबून आहे.'

'म्हणजे ?'

'म्हणजे माझ्या आईला मी या पोपाखात अतिशय सुंदर दिसतो तर तुम्हाला सुटात बरा दिसतो. हा फरक तुम्हा दोघाच्या माझ्याकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनातच नाही का ?'

'माझी दृष्टि तरुणीची आहे'

'असेल, पण माझ्या माहितीची एक तरुणी आहे की, जिला मी या पोपाखातच सुंदर दिसतो.' असे उत्तर देत अमता जीवनच्या मन-श्रधूपुढे उपमा उभी होती.

'मग खात्रीन ती अशिक्षित असली पाहिजे.'

'मुळीच नाही. याचवर्षी ती प्रीव्हिएसची परीक्षा पास झाली आहे.'

आता मात्र जिल्ह्या तोंडाला कुल्प बसले, पण तिचे डोळे कुद्ध झाले, तिच्या भिवया वक्र झाल्या, तिचा श्वासोच्छ्वास जोराने वाहू लागला, तिने शेजारच्या कोचाचा आश्रय घेतला आणि जीवनच्या

मनाचा ठाव घेण्यासाठीच ती काय, आपले डोळे विस्फारून ती त्याच्या-
कडे पाहू लागली.

जीवनचा चेहरा निर्विकार होता, नाही म्हणायला त्यावर किंचित्
गभीरतेची छटा पसरली होती.

जिल्दूचे मन अधिकच गोंधळले, भयकर प्रक्षुब्ध झाले, तिचे
सर्वांग धरधर कांपू लागले आणि ती झटूकून आत निघून गेली.

जीवनचा चेहरा अतिशय गभीर बनला.

तोच जिल्दूचे शब्द त्याच्या कानी पडले, ' फारच अरसिक
दिसतात तुझे मित्र माई ! '

जीवनच्या भिवया आवळल्या गेल्या.

सोरान येताच तो उठला, आणि झपाझप जिना उतरून खाली
आला, आणि रस्ता चालू लागला.

मधून मधून सळसळणारा गार वारा त्याच्या उघड्या मानेशी
झोंबत असताही, शर्टची मोकळी असलेली बरची गुडी बसवावी असे
त्याला वाटले नाही. शुद्धच नव्हती त्याला त्याची, अन् स्वतःचिही.
आपल्याच नादात तो चालत होता.

९

जीवनच्या ध्यानीं नाही मनीं नाही अशी गोष्ट घडली आज.

इंग्लिशच्या प्रॉफेसराचा, कवीश्वराचा तास होता आणि जीवन नेहमी-प्रमाणे विषयाची जय्यत तयारी करून वर्गात उपस्थित झाला होता.

प्रॉफेसर महाशय जो-जोराने आपले भाषण झोडीत होते. मध्येच त्यांना काय लहर आली कोणास ठाऊक. भाषण अर्धवट थांबवून त्यांनी एक कविता उघडली आणि विद्यार्थ्यांना उद्देशून ते म्हणाले, ' या कवितेच कुणी विवेचन करू शकेल का ? '

थोडीशी अवघडच होती ती कविता. त्यांत प्रॉफेसर कवीश्वराचा दरारा. थोडे चुकण्याचा अवकाश की झालीच त्याच्या तोंडाची सरवृत्ती सुरू. त्यामुळे कोणताही विद्यार्थी खात्री असल्याशिवाय उठत नसे.

जीवनला मात्र तशी खात्री वाटत होती. पण होता होईलतों आपले वास्तव्य कुणाच्या नजरस न येईल अशारीतीने राहावयाचे त्याने ठरविलेले असल्याने तो तसाच गप्प बसून राहिला.

वर्गातील एकही मुलगा उठत नाहीसे पाहून प्रॉफेसर महाशय चिडले आणि रागाने ओरडले, ' तुमच्यापैकी एकालाही सागता येत नाही का ? '

आतां मात्र जीवनला राहावले नाही. तो चटकन उठून उभा राहिला.

सर्वांची दृष्टि एकदम त्याच्यावर केंद्रीभूत झाली आणि जो तो त्याच्याकडे कुतूहलाने पाहू लागला.

तिकडे मुळींच लक्ष न देतां तसेच मुळींच न भितां जीवननें अस्खलित वारणाने त्या कवितेचे विवेचन केले.

सारा विद्यार्थीवर्ग आश्चर्यानें त्याच्याकडे पाहू लागला. प्रोफेसर महाशयाचेही डोळे विस्मयाने चमकले. समाधानाने तें म्हणाले. 'छान! फार उत्तम ! पण कायहो, तुमची इतकी तयारी असता, तुम्ही माझ्या पहिल्या हांकेसरशींच का उठला नाहींत ? '

जीवन काही न बोलता खालीं मान घालून उभा राहिला. विद्या विनयानेच शोभते, नाही का ?

त्याचा इष्टच परिणाम झाला प्रोफेसराच्या मनावर. त्यानीं उत्सुकतेने विचारलें ' तुमचं नाव काय ? '

' जीवन '

' जीवन ! ' प्रोफेसर महाशय काहीसे आठवीत म्हणाले, ' परवांच्या इंग्लिशच्या टेस्टमध्ये पहिले आलेले तुम्हीच का ? '

जीवनने होकारार्थी मान हालविली

' Good ' Weapons of Freedom हा तुमचा निबध फारच आवडला मला. तुम्ही प्रयत्न कराल तर खारीन तुम्हाला थंदा इंग्लिशला असलेल एलिस प्राइझ मिळेल. '

जीवनाच्या अगावर एकदम मुठभर मांस चढल्यासारखे झाले.

घटा झाली आणि प्रो. कवीश्वर व्यासपीटावरून खाली उतरून जीवन जवळ येत म्हणाल, ' भेटत जा मला बरचेवर, लागल ती मदत करण्यास मी तयार आहे. या सध्याकाळी घरी '

जीवनने होकारार्थी मान हालविताच, प्रोफेसर महाशयांनीं हांसून त्याच्याकडे पाहिले आणि ते वर्गाबाहेर पडले.

जीवन आपल्या जागी जाऊन बसला आणि विद्यार्थी विद्यार्थिनीत कुजबुज सुरू झाली.

पण ती थोडा वेळच ! कॉलेजचा शिपाई येऊन बाहेरच्या बोर्डवर नोटीस लावू लागताच त्याचा मोर्चा एकदम तिकडे वळला आणि नोटीस फसली आहे हे ते पाहू लागले

तो काय आश्चर्य ! प्रो. कवीश्वराची हाती ती नोटीस. तीत त्यांनी जीवनचा weapons of Freedom हा निबंध वर्गातील विद्यार्थ्यांना वाचण्यास शिफारस केली हाती. झाले ! अणभरात विद्यार्थीगण जीवन भोवती गोळा झाला आणि त्याचा निबंध वाचण्यास मागू लागला. सर्वांना ' देतो देता ' म्हणून सागता सागता जावनच्या नाकी नऊ आले.

× × ×

प्रो. कवीश्वराच्याकडे पुस्तक मागण्यास जीवन गला तन्हा ते बाहेर जाण्याच्या तयारीत हात. तरीही त्यांनी त्याच सस्मिन् स्वागत करून त्याला हवे हात ते पुस्तक तर दिलेच, पण ते त्याविषयी योग्य त्या सूचना देऊ लागले.

शवटी उर्शार होऊ लागल्याचे पाहून ड्रायव्हरास त्यांना आठवण करून द्यावी लागली, ' साहेब, पाच वाजले. '

' खरच की ! ' प्रो. कवीश्वर मनगटावरील घड्याळा रुडे पाहात म्हणाले, ' जीवन, आता आमची महत्वाची मीटिंग आहे, मला गेलच पाहिजे. '

प्रो. कवीश्वर उठतांच जीवनही उठला.

' येन जा वरचेधर. ' प्रोफेसर महाशय अंगावर कोट चढवीत म्हणाले. ' काही अडल्यास विचारित जा. सकोच बाळगण्याचं मुळीच कारण नाही. '

‘ बर ’ म्हणून बाहेर जाण्यासाठी जीवन दरवाजाकडे वळणार तोंच आतून तेथे एक सडपातळ बाध्याची तरुणी आली आणि तिने त्याच मन आपल्याकडे आकर्षून घेतलें. नकळत त्याचें पाय जागच्या जागी स्थिर झालें.

तशी ती फार सुंदर नव्हती. तिचे केस विपुल नव्हते की तिचा वर्ण पाढरा शुभ्र नव्हता. पण तिचे ते निष्पाप डोळे, मनाचा सरळपणा दर्शविणाऱ्या तिच्या त्या पातळ गोलाकृती भिवया आणि तिचे ते ताबड्या काठाचे खादीचे पाढरे पातळ....

जीवनचे नेत्र तिच्या मुखावर भिडले.

पण त्याच्या तेथील अस्तित्वाची जाणीव नसल्याप्रमाणेंच तिने प्रो. कवीश्वराना विचारलें, ‘ अन् माझी कविता बाबा ? ’

‘ बाबा ! म्हणजे ही याची मुलगी तर ! ’ जीवन स्वतःशीच बोलला.

‘ काय पण कटकटी पेर आहे ’

‘ इच्छा नसली तर नका समजावून देऊं जा, ’ ती लटक्या रागाने म्हणाली.

• इच्छा नाही अस का म्हणालो मी ? ’

‘ नाही तर काय ? ’

‘ काय उलट्या काळजाची कार्टी आहे, ’ प्रो. कवीश्वर हासत म्हणाले, ‘ आता मला मीटिंगला जायच नाही का कविता ? ’

‘ कविता आहे कां हिच नांव ? छान. ’ जीवनने मनांतल्या मनांत प्रशंसा केली.

‘ नेहमींच तुमचं अहे हें ! ’ म्हणून कविता फणक्याने आंत निवून जाऊं लागतांच, प्रो. कवीश्वरानीं तिला हांक मारून म्हडले, ‘ अग पण रागावतेस काय अशी ? ’

‘ नाही तर काय ? मी कालपासून विचास्तेय् पण तुम्हाला आपली सवडच होत नाही. आजतर वर्गात मला या कवितेच appreciation लिहून घेऊन जायचय्. ’

‘ अस्सं होय. ’ प्रो. कर्नाश्वर थाडासा विचार केल्यासारखे करून म्हणाले. ‘ मग अस का होईना ? हे जीवनच तुला तुझी कविता समजावून देतील ... ’

आता मात्र कवितेने जीवनकडे पाहिले. ती काही बोलली नाही. पण त्याला पाहताच, त्याच्या त्या पापाखाकड लक्ष जाताच, तिला थोडासा विस्मय वाटल्यासारखा दिसला

‘ हे कोण ठाऊक आहे का तुला ? काल मी ज्याचा निबंध तुला वाचायला दिला तेच हे. ’ प्रोफसर मजकुरानी आपल्यापरीने जीवनची आळख करून दिली.

‘ अस्सं का ? ’ म्हणून कवितेने सस्मित जीवनकडे पाहून आपला आदरभाव व्यक्त केला.

तेव्हा प्रो कवीश्वर जीवनला म्हणाले, ‘ घाल ना हिला कविता समजावून ? ’

‘ पाहतो पर्यंत करून. ’ जीवनने विनयपूर्वक म्हटल.

‘ अच्छा. ’ म्हणून प्रो. कवीश्वर ग्योली बाहेर पडताच कविता म्हणाली, ‘ इथच बसायचं का येता माझ्या खोलीत ? ’

जीवनला काय उत्तर द्यावे, हे न सुचल्याने तो म्हणाला ‘ कुठेही चालेल. ’

‘ चलातर मग माझ्या खोलीत. ’

कवितेच्या मागोमाग जिवन तिच्या खोलीत आला आणि तिने पुढे कलेच्या खुर्चीवर बसत बसत त्याने एकदा चौफेर नजर फिरविली,

समोरच्या भितीवर महात्मा गांधी आदि पुढाऱ्यांच्या सुव्यवस्थित लावलेल्या तसबिरी, टेबलावरच्या काचेच्या कपाटात व्यवस्थंशीरपणे माडून ठेवलेली पुस्तके आणि कापऱ्यातल्या काँटवर उघडे पडलेले महात्माजींचे आत्मचरित्र यानी चागलाच परिणाम केला जीवनच्या मनावर !

जीवनने कवितेने दाखविलेली कविता मननपूर्वक वाचली आणि नंतर तिला समजावून दिली. त्यात त्याचा चागला अर्वात्तास मोडला खरा ! पण कवितेची कुरकुर म्हणून काही राहिली नाही आपणास ती कविता चागली कळल्याचे तिने आपण हाऊन कवृल तर कलच कले, वर ती हासत हासत म्हणाली, 'तुमच्या सारखा गुळु जर का मला भेटल्या तर माझ कच्च असलेल इंग्लिश बघता बघता सुधारल'

'तुमच्या वडिलासारखे विद्वान गेफेसर तुम्हाला टागल मी मदत करण्यास तयार असता, मी काण्या झाडाचा पाला ?' जीवनने म्हटले.

'हा तुमचा विनय आहे. बाबा विद्वान् आहेत हे रस अन् त्याच्या विद्वत्तचा उपभाग तुमच्या सारख्या हुशार विद्यार्थ्यांना होता हेही मला ठाऊक आहे, पण त्याबरोबर हीही गोष्ट मी जाणते की, माझ्या सारख्या सर्वसाधारण विद्यार्थ्यांना त्याच्या विद्वत्तेचा काही म्हणून फायदा होत नाही. वरच्या वर्गाचे विद्यार्थी जितके त्याच्या इंग्लिशवरच्या प्रभुत्वावर खूप असतात, तितकेच खालच्या वर्गाचे विद्यार्थी नाग्वूप असतात. नाही का ?'

जीवनलाही तसेच घाटत होते. तीच तक्रार बरेच विद्यार्थी करीत होते, तरी तसे कवितेपुढे बोलून दाखविणे त्याला बरे घाटले नाही,

म्हणून तो विषय तंत्रेच सोडण्याच्या इच्छेने तो म्हणाला, 'बर, विचारीत जा तुम्हाला काही अडळ तर.'

'खर ना ?' कविता मिथिल हाम्य करीत म्हणाली, 'कां इधून जाताच तुम्ही हे विसरून जाल ?'

'अस का वाटलं तुम्हाला ?'

आपण गमतीने विचारलेल्या प्रश्नांने जीवन एकाएकी गभीर झाल्याचे पाहून कविता म्हणाली, 'कारण यापुढे तुम्ही मला केव्हा भेटतां कोणास ठाऊक !'

'न भेटायला मी काही अजात स्थळीं रहात नाही. कॉलेजच्या वसतिगृहातच रहातो नि दररोज कॉलेजला येत असतो.'

'ते खर ! पण तुम्ही स्त्री-द्वेष असल्याचं जिल्हा काल म्हणत होती; म्हणून सहज चेंपेन मी तस म्हणाले.'

'खर आहे,' जीवन दाखून म्हणाला, 'जिल्ह्याचा माझ्याविषयी तसा ग्रह होण साहजिक आहे.'

कवितेला काहीं जीवनाच्या बोलण्याचा फारसा बोध झाला नाही. पण काय असेल तें असो तिच्या त्याला अधिक विचारणे बरे वाटलें नाहीं. तशात तो जाव्यासाठी उठताच तिने विचारले, 'फिरून केव्हा येणार ?'

'सोमवारी येणारच आहे की मी हें पुस्तक परत करायला.'

'अन् माझ्या शका निरसन करापला'

त्यावेळीं तिने केलला बालिश हावभाव पाहून जीवन खुदकन् हासला. कविताही हासू लायली.

*

*

*

कवूल केल्याप्रमाणें जीवन सोमवारी प्रो. कवीश्वरांच्याकडे आला तेव्हां प्रोफसर महाशय व कविता देखील फारच घाईत दिसली.

त्याला पाहतांच तिने बालिश हारय करीत म्हटले, ' आज अभ्यासाला बुट्टि ! '

' ती का ? '

' आज माझा वाढदिवस आहेना ? '

' अस्म ! मग जातो मी परत. '

' अहं ! बाबांनी तुम्हाला मुद्दाम ठेऊन घ्यायला सांगितलंय ? '

' तं कशासाठी ? '

' एवढ्याचसाठी ' प्रो. कवीश्वर आतून तेथे प्रवेश करीत म्हणाले, ' कवितेला चादण्याच्या रात्री वाळवटात सहल करण्याच मोठ वेड आहे, म्हणून आम्ही आज तिचा वाढदिवस जुहूच्या वाळवटावर साजरा करण्याच ठरविल आहे. '

प्रोफेसर कवीश्वराना आजच्या इतके खुशीत असल्याचे जिवनने त्यापूर्वी कधीही पाहिले नव्हते. त्याला वाटले, ' प्रत्येकाच्या जीवनात आनंदी आनंद उत्पन्न करणाऱ्या काही गोष्टी असतातच. तसे नसणे तर मनुष्याचे आयुष्य हे निरानंद, अगदी सहारा वाळवट बनले असते. '

अन् प्रो. कवीश्वराचा आनंद त्याची एकुलती एक कन्या कविते असल्याचे त्याला माहीत होते, आणि आज तर तिचा वाढदिवस. मग त्याच्या आनंद सागराला का नाई भरती येणार ?

त्या आनंदाच्या भरातच त्यानी जीवनला आग्रह करून ठेऊन घेतले, वसतिगृहाच्या सुपीरटेडेटला त्यानी स्वतः चिठी लिहिली की, जीवनला रात्री परतायला उशीर होईल म्हणून.

आता त्याला त्यांच्याबरोबर जुहूला जाण्यावाचून गत्यतरच नव्हते. पण त्यांच्याबरोबर जाणारा तो काही एवढाच नव्हता; चांगल्या दोन लॉन्या भरल्या होत्या आमंत्रित मंडळीनी.

वर विस्तीर्ण व विविध रगांच्या छटांनी युक्त असे आकाश, त्यांत तारकासमवेत हसत डुलत विहार करणारा पौर्णिमेचा चंद्र, आजूबाजूला हिरवीगार रम्य वनश्री, समोर अथाग सागर, त्यात उसळणाऱ्या फेसाळ लाटा आणि त्यावरून येणारा गार वारा..... चोहीकडे कसे अगदी प्रसन्नतेचे वातावरण पसरल होते.

कोरड्या मऊ वाळूवर जीवन बसला. किती मोकळे मोकळे वाटत होते त्याला. सुंदरशा पिंजऱ्यात गुंथगुंथीत राहायला आणि चमचमीत खायला मिळत असताही तेथून निसटून निसर्गाच्या सान्निध्यात जाण्यासाठी पक्षाची सारखी धडपड का चाललेली असते याची कल्पना आली त्याला.

त्याचे मन भयंकर उल्हसित बनले. आणि त्याने सहज समोर पाहिले तो थोड्या अंतरावर कविता वाळूत घरकुले बांधत होती.

किती बालिश ! किती अल्लड !

जीवनच्याने राहावले नाही. तो चटकन् उठला आणि कवितेजवळ जाऊन हासत म्हणाला, 'अगदी पोर झालात की तुम्ही.'

कवितेने मानेला एक नाजूकसा हिसडा दिला आणि डोळ्यांच्या अभिनयाने उत्तर दिले, 'आहेच मुर्छा.'

'कुणी पाहिल तर काय म्हणेल ?' जीवन विनोदाने म्हणाला, 'एवढ्या बड्या प्रोफेसराची एवढी बडी मुळगी ..'

'अन् वाळूत खेळते असच ना ?'

कविता हासली, आणि जीवनालाही आपले हासू आवरतां आले नाही.

'बरी आठवण झाली' कविता काहीसे आठवून म्हणाली. 'जिल्हू म्हणत होती की, तुमचे बडोल पहिला वर्ग मॅजिस्ट्रेट आहेत म्हणून. खर का हे ?'

‘ हा ! कां ? ’

‘ मग ते पक्के राष्ट्रीय वृत्तीचे दिसतात. ’

‘ कशावरून ही अटकळ बाधलीत तुम्ही ? ’

‘ तुमच्या पापाखावरून. ’

‘ मग तुम्ही सपशेल तोंडघशी पडलात. ’

‘ ते कसं काय ? ’

‘ अहा, मी हा पोपाख करतो म्हणून माझ्या वडिलांना तो आवडत असल्याचा तुम्ही जो निष्कर्ष काढलात, तो अगदी चुकला. त्यांना तो मुळीच आवडत नाही. ’

‘ अस्स ? ’ कविनेला त्याचें महदाश्चर्य वाटल्यासारखें दिसलें. जिवनने विचारले, ‘ माझी अशी समजूत आहे की, आपण जो पोपाख करतो तो पाहणाऱ्याला चागला दिसावा म्हणून. आता तुम्ही सागा हिंदी तरुण सुटान चागला दिसतो का मी करीत आहे अशा कपड्यात ? ’

‘ हिंदी तरुण म्हणजे तुम्हीच ना ? ’

‘ क्षणभर तस समजायला काहीं हरकत नाही. ’

‘ खर सागायच म्हणजे मी यावर आजपर्यंत कधी विचारच केला नाही, ’ जिवनला नखशिखात न्याहाळून पहात कवितेने म्हटलें. ‘ तरी मला वाटतं की आपल्या देशाचें हवामान, आरोग्य, मितव्यय, सस्कृति नि सौंदर्य या दृष्टीन विचार केल्यास, हिंदवाधीयांनी सुटा ऐवजी तुम्ही केला आहात असा अगर अशा प्रकारचा साधा पंहरावच केलेला बरा. ’

‘ अन् छियांनी ? ’

‘ तें तुम्ही पुरुषानी ठरवायच. ’ कविता मिस्किल हास्य करीत म्हणाली, ‘ तुम्हींच आता नाही का क्षणालांत की, आपण जे कपडे करा-

वयाचे असतात ते पाहणाऱ्याला बरे वाटावे ह्यणून; अन् आह्मां स्त्रियांना पाहणारे कोण असतात ? पुरुषच ना ? ’

तिच्या त्या कोटिक्रमानें आनंदित होऊन जीवन ह्यणाला, ‘ तरी तुमची आवड म्हणून काहीं असेलच कीं ! ’

‘ माझी आवड मी करित असलेल्या कपड्यावरून नाहीं का कळण्यासारखी ? ’

थोडक्यात आणि समर्पक उत्तर होतें तें ! तिला नीटनेटकी पण साधी रहाणी आवडत असल्याचे, छान छोकीचा, पाश्चिमात्याच्या अंध अनुकरणाचा तिला अतिशय तिटकारा असल्याचें, तिनें काहींही न बोलता जीवनच्या मनावर भिंबाविलें.

जीवनला काय बलावे हें सुचेंना. पण कवितेनें त्याला निरुत्तर केल्याचें तिला भासूं नये ह्यणून तो विपश्चातर करण्याच्या इच्छेने हासत हासत म्हणाला, ‘ चागल्या कवयित्री होऊ शकाल तुम्ही. ’

‘ चागली होईन किंवा नाहीं हे जरी मला सांगता आलं नाहीं तरी मी कवयित्री आहे एवढे खास ! ’

आतां मात्र जीवनची चागलीच जिरली; पण तें न दर्शविण्याच्या उद्देशानें तो म्हणाला, ‘ मला नव्हत ठाऊक कीं तुम्हीं कविता करतां म्हणून. ’

‘ तुम्हांला माहित होण्याइतक्या कांहीं माझ्या कविता प्रसिद्ध नाहींत. ’ हासत हासतच कवितेनें टोमणा मारला.

‘ मग दाखवा ना एखादी कविता म्हणून ! ’

आतां मात्र कविता लाजली. गोंधळलीही. आणि ती पातळाचा पदर उनीचच पायाच्या अंगठ्याभोंवती गुढाळूं लागली.

‘ मग काय.. ’

‘ म्हणतें ना मी. ’ डोळ्याच्या कापऱ्यातून जीवनकड पहात पण किंचित् लटक्या रागाने कविता म्हणाली, ‘ इतकी कसला घाई लागून राहिला आहे... ’

काहीही न बालता जीवन अनिर्दिष्ट दर्शन तिच्याकड पाहू लागला. समोरून यणाऱ्या वाऱ्याच्या झुळकीसगरी तिचे कस मुरमुर उडत होते, आणि तिच्या त्या गुलाबी गालावर चंद्राची मुप्रमा पडल्यान, त्याला रम्यपणाची छटा आली होती, आणि ती हसत नसताही तिच्या सुखावर हास्य विलसत होते.

जीवनच्या गालावर मधुर स्मित झळकले, आणि तन्मयतेने तो तिची कविता एक लागला

विज्ञान-प्रभाकर येई उदया चला
 क्रांतिच्या युगाची नौबत झडते चला !
 आमुगी बलाचे असह्य होई ऋण
 अज्ञान-तमानें अध जाहले जन
 शुभवार्ताहर हा उगवे ज्ञानारुण
 दैन्याचा दुर्बल काल आज संपला ?
 गुदमरती आशा आकांक्षा दडपणीं
 येऊं द्यात आतां उत्सृखळ उरळुनी
 गगनाला धालूं धैर्याने गवसणी
 प्रिय प्राण पणाला निर्भरें लाविला २

द्या झुगारुनी द्या बुरसटल्या कल्पना
 उन्मत्त रुढिच्या फोडा सिंहासना
 पायवध द्याला अन्याया दारुणा
 ' आम्हास हवे स्वातंत्र्य ' गर्जुनी बोला ३
 पढदलित जनार्ने प्राशुनिशा शोणित
 आसुरी मदानें साम्राज्ये हासत ।
 परि धुळीम त्याना मिळवाया साप्रत
 सज्जला जगातिल अशात समतावाला ४
 निज-ध्येय- देवता प्रसन्न व्हायाप्रती
 पेगला होम हा धडधडता सपती
 अर्पण्या पुढें या स्वार्थत्यागाहुती
 पुण्याई-पर्वणी काल निकट पातला
 क्रान्तिच्या जुगाची नौवत अडते चला । ५

जावनला अतिशय आवडली ती कविता वर्ष्य विषय जिव्हाळ्याचा
 असल्याने तों त्याच्या अतरंगाचा ठाव घेत गला. शिवाय गायलीच होती
 मुळीं तिनें ती तितक्या भावनात्मकतेने । जीवन आनदाति-शय्यानें उद्गारला,
 ' किती छान गाता हो तुम्ही ! '

कवितेला जीवनची प्रशंसा मनापासून आवडल्याचे, तिच्या गालावर
 एकदम उमटलेले दोन गुलाबच दर्शवीत होते. पण ती किती वस्नाद,
 ते न दर्शविता तिनें विचारलें. ' आधी हें सांगा कर्शा काय वाटली माझी
 कविता ! '

‘ मला फारच आवडली ती. ’

‘ खर ? ’

‘ हो का ? ’

‘ नाही. कित्येकाना माझ्या कविता रूथ नी कटाळवाण्या वाटतात, म्हणून मी तस म्हणाले. ’

‘ तस वाटण्याच कारण ? ’

‘ अहो त्यात प्रणय नाहीना ? ’

आता मात्र जीवनच्या डोक्यात लख्खकन् प्रकाश पडला. ! तो हासन म्हणाला, ‘ खर आहे. ’

तोंच प्रो. कवीश्वरानी कवितेला हाक मारल्याने ती उठली.

जीवनही उठला आणि म्हणाला, ‘ ठरल. मी दररोज तुम्हाला एक इंग्लिश कविता समजावून द्यायची, अन् तुम्ही मला एक मराठी कविता म्हणून दाखवायची ’

‘ वा ! पक्के बनिया आहात की, ’

जीवन हासला, आणि कविताही हासली आणि प्रो. कवीश्वराच्याकडे जवळजवळ पळालीच.

जीवनने धोतराला लागलेली वाळू झाडली, आणि तों पाहुण्यांच्या घोळक्याकडे वळला तो सिगरेट फुकत पण तारवटलेल्या डोळ्यानीत्याच्याकडे पहात समोर क्रातिकुमार उभा असलेला त्याला दिसला. त्याने हांसत म्हटले, ‘ हॅलो क्रातिकुमार, तुम्हाला पाहिलच नव्हतं की मी ! ’

‘ चंद्र दृष्टीस पडल्यावर नंदादीपाकडे कोण पहाणार ? ’

जीवनला तो प्रश्न अप्रासंगिक तर वाटलाच, पण थोडासा चमोस्कारिकही वाटला, चंद्र आणि नंदादीपाचा तेथे काय संबंध हेंच त्याला कळना,

क्रान्तिकुमाराचें बोलणे चेष्टेवारी नेत तो म्हणाला, ' अरे वा ! हिंसात्मक क्रान्तीच्या गोष्टी बोलता बोलतां तुम्ही काव्यात बोलू लागलात की ! '

‘ आहेच मुळीं त्या दांन्हीच इतक साम्य. ’

‘ अस ! मग उद्या तुम्ही लोक तुमच्या प्रेयसींच्या मानेवरून सुरी देखील फिरवायचे ’

‘ अलवत् ! त्या आमच्याशी प्रतारणा करून, दुसऱ्याशी लगट करू लागतील तर ! ’

आता मात्र जीवनने चमकून क्रान्तिकुमाराकडे पाहिले.

तो क्रान्तिकुमार खूप मोठ्यादा हासू लागला. त्याचे ते विकट हास्य, त्याच्या नेत्रातून बाहेर पडणाऱ्या सतापाच्या ठिणग्या .. जीवनचा सारा आनंद ओसरला, आणि अकारण त्याचें मन कष्टी बनले.

तशात क्रान्तिकुमार म्हणाला, ‘ जीवन, थोडस जपूनच ह ! ’ आणि पूर्ववत् विकट हास्य करीत, तो तेथून चालता झाला.

जीवनला त्याच्या त्या विक्षिप्त वर्तनाचें कारणच कळेंना. हा काही तसा पहिला प्रसंग नव्हता, पण आजच्याप्रमाणें तो रागानें बोलल्याचें व विकट हास्य करीत निघून गेल्याचें त्याला आठवत नव्हत.

तो त्याच्याशी कधीही वैरभावाने वागल्याचे त्याला आठवत नव्हते. अस असताही त्यानें त्याच्याशी तसें वागावे त्या दोघाची मते भिन्न तर पडली म्हणून ? का तो लवकरच त्याच्याविरुध्द वक्तृत्वोत्तेजक चढाओढीत भाग घेणार होता म्हणून ?

त्याला वाटळें हीच का खेळाडू वृत्ति ?

त्याच्या मनाला नसती चुटपुट लागून राहिली, एवढें मात्र खरें !

जीवनच्या आयुष्यांत सुवर्णाक्षरानीं लिहिण्याजोगा प्रसंग घडला होता आज, कॉलेजातील वक्तृत्वोत्तजक चढाओढीत ता पहिला आला होता. कातिकुमार सारखा पहिल्या प्रतीच्या वक्त्याला त्यानें मागे सारलें होतें.

अध्यक्ष प्रो. कवीश्वर यानीं जीवनाला पहिल वक्षिस दिल्याचें जाहीर करताच, त्याच्या सर्वांगावर आनंदार्मीचें थैमान सुरू झालें. त्याचें हृदय हर्षातिशयानें भरून आलें.

विद्यार्थ्यांच्या टाळगांच्या प्रचंड कडावडाटात तो विंगमध्ये आला.

त्याच्या मागोमाग तेथे प्रवेश करित प्रो० कवीश्वर म्हणाले, 'खरोखरच आज तुम्हीं कमाल केलीत, आज तुम्हीं कॉलेजात पहिला नंबर पटक्यावलात, उद्या कॉलेजच्या सामन्यात पहिले याल...'.

जीवनच्या अगावर अधिक मास चढल्या सारखें झालें. हार्दिक शाबासकीच्या चार शब्दानें केवळें कार्य होते हे !

'हे सर्व आपल्याच शिकवणीच फळ आहे सर !' विनयानें नम्र झालेला जीवन म्हणाला.

'तुमच्यासारखे दुपार नी अभ्यासूक विद्यार्थी असले म्हणजेच आमच्या पर्यटनाच चीज होत.' प्रोफेसर महाशय स्नेहभराने जीवनाच्या पाठीवरून हात फिरवीत म्हणाले, 'पर्यतन करण्यास आम्हाला अधिक उत्साह वाटतो...'

तोंच धावतच तेथें येऊन कविता ह्यणाली, ' Congratulations
जीवन...'

जीवनने स्मित हास्य करून तिजकडे पाहिले. आनंदात आनंद
मिसळला.

' अहो थॅक्स तरी झणा की, ' शेवटी कविता आपल्या पोरकट-
पणावर गेलीच.

' या औपचारीक गोष्टींचा मला मनस्वी तिटकारा आहे, ' जीवनने
हासत हासत टोला लगावला.

' शाबास ! चागला टोमला दिलात, ' प्रो. कवीश्वर हासत म्हणाले.

पण कविता कांहीं कमी नव्हती. नाकपुड्या विस्फारीत तिने म्हटले,
' हो. तुमचेच शिष्य की नाही. '

तोंच जीवनचे अभिनन्दन करण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या झुडीच झुडी
तेथे लोटल्या. प्रो. कवीश्वरांना तेथून काढता पाय घणेच बरे वाटले.
त्याच्या बरोबर बाहेर जाण्यासाठी कविताही दरवाज्याकडे वळणार तोच
काहीसे आठवल्याने ती परतून जीवनला म्हणाली, ' रविवारी टिपला
येणार ना ! '

' हो ! पण सशय का आला ? '

' कालच सशय—कल्लाळ पाहिला आहेना मी ! '

' का ? फार खुर्गीत दिसतेय स्वारी आज ? '

' तसा प्रसंगच नाही का आजचा ? '

हासत हासत तिने बाहेर धूम ठोकली

आणि जीवत कौतुकाने तिच्या त्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहात
असता, हॉस्टेलचा शिपाई तेथे येऊन त्याला ह्यणाला, ' साहेब, कुणी बाई

खोलीवर आपली वाट पहात असून तुम्हाला देण्यासाठी त्यांनी ही चिठी दिली आहे. '

जीवनने चिठी घेतली. आणि ती उघडून ती वाचू लागला.

प्रिय जीवन,

मला नव्हती कल्पना की मुम्बईस येऊन तुम्ही एवढी प्रगति केली असलसी ! वक्तृत्वकलेमध्ये तुम्ही इतके पारंगत झाला असाल, इतकच नव्हे तर सबंध कॉलेजात तुम्ही पाहिले याल अस मला कुणी सांगितल असत तरी त्यावर माझा विश्वास वसला नसता, पण आज मी ती गोष्ट परत्यक्ष पाहिली.

कितीतरी लिहावसं वाटत, लिहिण्यापेक्षा बोलावस वाटत, पण नकोच ते ! आपल हार्दिक अभिनन्दन करून मी आपली रजा घेते.

आ. सौ. प्रतिमा

'प्रतिमा' चालता चालता जीवन विचार करू लागला. 'कोण बुवा ही?'

'साहेब !' त्याच्या बरोबर चालणारा शिपाई ह्याणाला, 'पहिल्यादा बाईनी चिठी लिहून दिली, पण नंतर त्याना काय वाटल कुणास ठाऊक, तुम्हाला भेटूनच जाण्याच त्यानी ठराविलं. '

'अस्स !' झणून हातातल्या चिठीवरून नजर फिरवीत जीवन विचार करू लागला. 'पूर्ण परिचिताप्रमाणे लिहिते, पण प्रतिमा, सौ. प्रतिमा झणून कुणी ओळखीची. '

तोच त्याच्या खोलच्या दाराला रेलून उभा असलेल्या तरुणीकडे त्याचे बक्ष गळे आणि तो आश्चर्याने उद्गारला, 'कोण उपमा !'

होय उपमाच हाती ती. पण ती काही बोलली नाही. उदास नजरेने ती त्याच्याकडे पहात होती. तिची प्रकृति बरीचशी खालावली होती.

उन्हाच्या तिरपीनें करपणाऱ्या फुलाप्रमाणे फिक्या व निस्तेज दिसणाऱ्या तिच्या चेहऱ्याकडे पहात असता, एकाएकी गंभीर बनून जीवन ह्मणाला, ' प्रतिमा म्हणजे उपमा असेलस वाटल नव्हत मला. '

' लग्नानंतर बायकाची नाव बदलतात जीवन. '

' पण तुझ लग्न झाल असेल असच मुळीं मला वाटलं नव्हत. '

' न वाटणाऱ्या गोष्टी देखील कित्येकदा नाही का या विचित्र जगात घडत ? '

जीवन गोंधळला. तिची ती उत्तरे दण्याची तऱ्हा, तिच्या चेहऱ्यावर क्षणाक्षणाला दाट होणारी खिन्नतेची छटा...

त्यानें विचारलें, ' किती गंभीर, किती पोक्त दिसू लागलीस तू या चारसहा माहिन्यात... '

' लग्नानंतर स्त्रिया गंभीर बनतात, जीवन. '

' पण तू इतकी उदास का ? ' जीवननें इतका वेळ त्याच्या मनांत घोळत असलेला प्रश्न विचारला, ' तू इतकी कधी का ? '

उपमेनें खालचा ओठ वरच्या दंतपंक्तीने घट्ट दाबला आणि समोर पाहिले. नुकत्याच विकत घेतलेल्या गोजिरवाण्या मैनेला घेऊन एक गृहस्थ येत हाता. तो हासत होता, तर ती भैना सारखी चिंव चिंव करून ओरडत होती.

तिकडे बोट करून उपमेने विचारलें, 'जीवन, का ओरडतेय ती भैना!'

' तिला दुःख होतय '

' कशाच ? '

' तिला तिच्या पूर्वीच्या मालकापासून दूर केल म्हणून; तिची इच्छा नसताना तिला दुसऱ्याला दिल म्हणून...! '

‘ होय ना ? मग सागा, पूर्वीच्या मालकाला काय वाटत असल ?’

‘ अपरिमित दुःख ’

उपमने विकट हास्य करून म्हटलें ‘ ह ! नुसती कल्पना आहे ही !’

‘ कल्पना !’

‘ हां ! कल्पनाच ’ निश्चल नजरने जीवनकड पहात उपमा म्हणाली,
‘ आपल्यापासून तिची ताटातूट होताच, तिन कधी का व्हाव म्हणून उलट
ता प्रश्न करील पुरुषाची जात आहे की नाही त्याची ’

आता मात्र जीवनाच्या डोक्यात लखलखकन् प्रकाश पडला. वचैन
होऊन तो उद्गारला ‘ उपमा !’

‘ जातेच मग वेड मन ! तुम्ही एवढे दाडगं यश मिळविल असता
तुम्हाला भेटून तुमचे अभिनदन कल्यायिना मला राहवना तेवढ्याच-
साठी मी इकडे आले. मीही याच कॉलजात नाव दाखल कलं
असताही, इतकच नव्हे तर दररोज मी तुम्हाला पहात असताही, फार
काय तुम्ही हय रहात असल्याचं देखील मला ठाऊक असताही, मी
तुम्हाला कधी भेटले नाही हे मुद्दामच मी तो प्रसंग टाळला. म्हटल
माझा कंगाला तुमच्या नर्वान भैत्रीत व्यत्यय.. ’

‘ काय बालते आहेस तू हे ?’

‘ खरंच वाय बोलते आहे मी ? माझं मलाच कळत नाही तिथं ..
जातेच कशी मी. ’

ती झपाझप पावलें टाकित चालू लागली.

विलक्षण चकित् होऊन जीवन ओरडला. ‘ उपमा ! उपमा !’

पण उपमने मागे वळून म्हणून पाहिले नाही मात्र दुसऱ्या बाजूने
येऊन जिल्हने विचारलं, ‘ कुणाला हाक मारलीत तुम्ही जीवन ?’

दु.खावर डागण्याच होत्या त्या, निदान जीवनला त्या तशा वाटल्या. म्हणून खोलीचे दार उघडून आत जात तो वैतागाने म्हणाला, 'कृपा-करून आपण इथून जाल का ?'

'मी काय केल वई ?' बुचकळ्यात पडलेली जिल्दू म्हणाली, 'मी विचारलं की...'

'म्हणूनच म्हणतों की तुम्ही आता इथून जाल का ?'

जिल्दूला आजचा रागरग काही ठीक दिसला नाही. जीवनचें ते तारवटलेले डोळे, ते विखुरलेले केश, तो दारू पीत नसल्याचें जर का तिला माहीत नसतें तर.

म्हणूनच तेथून काढता पाय घेत ती म्हणाली, 'जातें मी. मी काही गप्पा मारण्यासाठीं तुमच्याकडे आलें नव्हते टिपला आम्ही आम-च्याच गाडीतून जाण्याच ठरविल्यान तुम्ही त्यातून येता कां म्हणून विचारायला आलें होतें मी.'

'नाही'

एकच शब्द. पण किती वर्णकट्ट, मर्मभेदी वाटला ता जिल्दूला. विलक्षण चकित होऊन तिने विचारलें 'पण तें का ?'

'मी टिपवरच येणार नाही.'

'अ ! काल तर येतो म्हणाला होता.'

'पण आज येणार नाही म्हणून सागतो ना मी ?'

जीवननें धाडकन् खोलीच दार बंद करून घेतले.

*

*

*

कॉलेजच्या पार्चमध्ये मोटार येऊन उभी राहताच, जिल्दू घाई-घाईनेच खाली उतरली. खाडखाड वटाचा आवाज करीत बेंडांजरूममध्ये

आली आणि कोपन्यातल्या टेबलाशी रडून उभ्या राहिलेल्या कवितेकडे तिरप्या नजरेने पहात, पण समोर कॅरम खेळणाऱ्या विमलला उद्देशून म्हणाली, ' बरं कां ग विमल, जीवन येणार नाहीत आज. '

' ते ग कशावरून ? ' खळण्याचे बद्द ठेऊन विमलने विचारले.

' अग, परवाच्या त्या वक्तृत्वोत्तेजक चढाओढीपासून, ते असे काही विक्षिप्तपणाने वागताहेत की काही विचारू नकोस. त्यांना खालीतून बाहेर पडलेले कुणी पाहिल आहे का ? '

' म्हणून ते टिपवर येणार नाहीत असा निर्फर्ष काढण तर्कशास्त्राच्या दृष्टीने चुकीच आहे, ' कोपन्यातल्या खुर्चीवर बसून तर्कशास्त्राच्या पुस्तकात खुपसलेले डोके किचित् वर काढीत सुमती म्हणाली.

' अग पण माझ म्हणण तर पुर ऐकून घ, अन् मग पहा तुझ तर्कशास्त्र काय म्हणतं ते. '

सुमती खजील झाल्याचे पाहून समाधानाचे हास्य करीत जिल्द म्हणाली, ' परवा मी त्याच्याकडे आमच्या गाडीतून टिपवर चढण्याविषयी सांगायला गेलें, तों त्यांनी टिपवरच येणार नसल्याच सांगितल. '

' अस्स ? '

' अन् त्यावेळी त्यांनी चेहरा असा काही वेडावाकडा केला की, त्याची मनःस्थिति भयकर पशुव्य असल्याच मला कळून चुकलं. '

' अहं ! अजूनही मला तुझ म्हणण पटत नाही, ' सुमती म्हणाली. ' वाड्मय मडळाच्या सदस्यांनी टिपवर जाव, त्यांनी खूप खेळाव नि पुष्कळ विषयावर चर्चा करावी म्हणून त्यांनीच ना हा वेत सुचविला, नि नाखुष असलेल्या सेक्रेटरीचं मन वळविल !... '

' तें एरं गं ! ' जिल्द मानभावीपणाने म्हणाली, ' पण त्यानंतर

त्याचं मन उद्विग्न बनल असल तर ? तसं नसत तर, ते काल सरोजिनी नायडूच्या भाषणाला का हजर राहिले नसते ? '

‘ आमच्या लक्षात ही गोष्ट आली नाही वाई. ’ विमल म्हणाली.

‘ पण माझ होत ना लक्ष त्याच्यावर. भाषण रुपेतो माझी नजर त्याना सारखी धुडाळीत होती, पण ते काहीं दिसले नाहीत, भाषणा-नंतर मी मुद्दाम हॉस्टेलच्या शिपायाजवळ चौकशी केली तेव्हा ते त्याच्या खोलीतच असल्याच कळल. ’

‘ अस्स ! ’

‘ अन् म्हणून मी म्हणते की, जीवना कधी होण्यास तसच काही तरी सन्न कारण घडल असलं पाहिजे. ’

‘ खर आहे. ’ सर्वांचे एकमत झाले.

‘ मुळीच नाही, ’ इतकावेळ काहीही न बोलतां गप्प बसलेली, पण वरील सभाषण लक्षपूर्वक ऐकणारी कविता म्हणाली, ‘ तुम्हांला नसते तर्क वितर्क लढवायला हवेत. तसंच काहींतरी महत्वाच काम असल्यामुळ, जीवन कालच्या सभेला हजर राहू शकले नसतील म्हणून .. ’

‘ अग, पण ते आम्हाला कस माहित असणार ? ’ जिल्हू खवचटपणाने म्हणाली, ‘ आम्हाला ते थोडच दररोज भेटतात, की आमच्याबरोबर तासन् तास गुलगुल गोष्टी करीत बसतात. ’

हशाच हशा पिकला तथे. नाही म्हणायला पलीकडे आरशा झेजारच्या खुर्चीवर बसून तोंडापुढे फ्री-प्रेस धरलेल्या, पण लक्षपूर्वक वरील सभाषण ऐकणाऱ्या उपमेच्या चेहऱ्यावर विकट हास्य पसरले आणि रागावलेल्या कवितेचे डोळे लाल झाल. चिड्डूनच ती झणाली, ‘ झणून तुम्हास भारी वाईट वाटत असेल नाही ? ’

‘ तें ग काय म्हणून ? ’ आतून उचनळून येणारे हंसू आंतल्या आंत दाबण्याचा प्रयत्न करीत विमल म्हणाली, ‘ तू चोकीस तास त्याच्याशीं बोलत बसलीस हणून, आमच थोडच विघडणार आहे ! होय ना ग जिल्सू ? ’

‘ केव्हाही ’

‘ होय ना ? ’ अधिकच चिडून कविता म्हणाली. ‘ बसा तर मग मुकाट्यानें गप्प. मी सांगते कीं जीवन टिपवर खात्रीन येणार. ’

तोंच हॉस्टेकचा शिपाई कवितेजवळ येऊन हाणाला, ‘ जीवन साहे-
बांनीं आपण टिपवर येणार नसल्याच तुम्हाला कळवायला सांगितलय. ’

‘ हिप् हिप् हुयों ! ’ मुली टाळ्या पिटीत ओरडल्या. उपमेच्याही चेहऱ्यावर समाधानाची छटा पसरली.

कविता चिडली, सतापलीहि, आणि रागानें बेफाम होऊन ओरडली, ‘ काय वाटल तुम्हाला ? मोठी लढाई जिंकली असच नाही ? इसता काय आहात, खिदळता काय आहात. जीवन येणार नसल्याच शिपायान सांगताच तुमचाच तर्क बरोबर असल्याच तुम्हाला वाटलं असल नाही ? पण आता ते आल्यावर मात्र नाकावर टिचल्याप्रमाण गप्प बसाल. ’

‘ ते आल्यावर ना ? ’ हासत जिल्सू म्हणाली, ‘ ते तर येणार नाहीत. ’

‘ दिसेलच आता ते ! ’

कवितेनें कोपन्यातल्या टेवलापुढें खाडकन् खुर्ची ओढली, तिच्या वर बसून बरोबर आणलल्या वहीतील एक कोर पान फाडेल आणि त्यावर घाईघाईनेंच लेडीजरूममधील हकीकत थोडक्यात निवदन करून शेवटीं लिहिले, ‘ तुम्ही येणार असल्याचा उलट निरोप आला तरच मी टिपवर जाईन. ’ ती चिष्टी शिपायाजवळ देत ती म्हणाली, ‘ नेऊन दे ही जीवनना. अन् ते काय हाणतात ते मळा येऊन साग. ’

‘ हा मी इतक्यात आलोच हाणून साग. ’ असे जीवनने हाणताच धिपाई निघून गेला.

जीवन तोंड धुतले, घाईघाईनेच केंसावरून हात फिरविळा, आणि लगबग पोषाख करून तो खालीबाहेर पडणार तोंच, उपमला तिकडेच येत असल्याचें त्यानें पाहिले. त्याचें पाय जागच्या जागीच थबकले.

तिचा चेहरा बराचसा गभीर दिसत होता, उदास दिसत होता, किंवित् रागीटही दिसत होता.

जीवनजवळ येताच, त्याच्या मुखावर आपली तीक्ष्ण नजर भिडवीत तिनें विचारले, ‘ प्रथम टिपला यत नाहीं म्हणून सागून नतर येत असल्याचा निरोप तुम्ही का धाडलात ? ’

‘ कवितेचा निरोप आला... ’

‘ तुमच्यावर हुकमत चालविणारी कोण ही कविता ? ’

‘ उपमा ! ’

‘ मला नाहीं आवडत, तुम्ही तिला चिष्ट्या चपाऱ्या पाठविलेल्या, तिच्या बरोबर तासन् तास गप्पा मारीत बसलेल, कीं अतिशय सलगीनं वागलेल... ’

‘ नाही आवडत ! ’ विस्मयचकित् झोजून जीवन उद्गारला.
‘ पण तें का ? ’

‘ का ? का ? का ? ’

ती एकदम रडू लागली.

आता मात्र जीवन बुचकळ्यात पडला. उपमेच्या त्या विचित्र वर्तनाचे गूढ न उकलल्यानें त्यानें विचारले, ‘ अस काय करतेंस तू ? ’

‘ निष्ठूर, निर्दय आद्दात तुम्ही, ’ उपमा अश्रू पुशीत म्हणाली,
‘ शेवटीं आपल्या जातीवर गेलात ! ’

‘ काय बोलते आहंस तू हें ? मी तस वागल्याच ’

तोच समोरून तिकडेच हासत हासत येणाऱ्या कवितेकडे तारवटलेल्या नजरेने पहात उपमा म्हणाली, ‘ तो पहा पुरावा ! ’

झपाझप पावले टाकीत ती निघून गेली आणि वृत्ति बधीर झाल्याप्रमाणे तो तिव्याकडे पहात राहिला

आनदातिशयाने कवितेने म्हटले, ‘ तुम्ही येणाच कबूल केलत, किंत्ति किंत्ति छान कलत म्हणून सागू ! पण इतका वेळ काय करीत होता तुम्ही ? अ ! ’

जीवन काही वालला नाही, आपल्या डोळ्यात तरंगणार अश्रू कवितेला दिसू नयेत म्हणून तो झपाझप पावले टाकू लागला

आपल्याच नादात असलेल्या कवितेला वाटले की, आधीच उशीर झाला आहे त्यात अधिक व्हायला नका म्हणूनच तो धाईघाईने चालू लागला असावा तीही त्याच्या मागोमाग जाऊ लागली.

+ + +

बरोबर आणलेल्या फराळावर यथेच्छ ताव मारून मारा विद्यार्थी-वर्ग आंब्याच्या झाडाखाली आरामात बसला असता, एकाला ग्रामोफोन लावण्याची लहर आली

गाणे एकूत व गापा मारत ते हासत खिदळत होते तोच समोरून एक बयस्क गृहस्थ तेथे आला आणि कापण्यात बसलेल्या एका मुन्नाला म्हणाला, ‘ हात दागवता का ? अगदी अचुक भविष्य सागतो बघा. ’

जोराने हास्याची लाट उसळली तेथे

पण त्याचा काही त्या जातिपाच्या मनावर परिणाम झाल्यासारखा दिसला नाही. आपली शात मनावृत्ति मुळीच ढळू न देता, तो म्हणाला,

‘ माझं गभीर बोलण असं हसण्यावारी नेऊ नका तुम्ही, माझं भविष्य मनाशी पडताळून पहा, आणि मगच—’

‘ अरं ! अर ! पण त्याला चहूरा इतका कठी कशाला करायला हवा ? ’ अष्टेकराचा विनाद बुद्धि जागृत झाली.

‘ तस नसेल, त्याच स्वतःचच भविष्य आतिशय वार्टट असल्याचं जाणून विचारा इतका कठी शाला असल, ’ परळकरान आपलें मत मध्येच टाकून दिले

आता मात्र ज्योतिषाच्यानं रहावले नाही. ता म्हणाला, ‘ किती वायट आहात पोराना ! ’

‘ उथ सारी पेरच आहेत का ? ’ जिल्हूनं म्हटलं विद्यार्थी फिरून खा खा करून हस लागले

‘ हे सागायला ज्योतिषी कशाला पाळिज पोरी ’ ज्योतिषा वारकाईने जिल्हूच्या चेहऱ्याकडे पहात म्हणाला, ‘ पण एवढ मात्र मी खात्रान सागू शकर्ता की, आज काल तुला मात्र एका पोरानशिवाय काहीं दिसल नाही की काहीं सुचत नारा ’

‘ हा काय मानगड आहे पुत्रा ? ’ म्हणून मुलें सहंतुक नजरेनें एकमकाकडे पाहू लागले. मुर्त्या तोंडाला रुमाल ठावून हासू लागल्या.

आता मात्र सर्वांच लक्ष ज्योतिष्याकडे वेधले

‘ हिच्या चेहऱ्यावरून असं स्पष्ट दिसतं की, हिच एकावर प्रेम असून तो...’

‘ कोण निलाजरा आहे मेला ? ’ रागान ज्योतिष्याच्या अगावर उसळून जिल्हू म्हणाला, ‘ लान कशी वाटत नाही अस सागायला. ’

जिल्हू एकाएकी हमरी तुमरीवर आल्याचे पाहून नेथे काईतरी पाणी मुरत असल्याचे पुष्कळानीं ताडले आणि म्हणूनच काहजिण ओरडले,

‘ अहो ज्योतिषीबुवा, या दकडें अन् सागा आमच भविष्य, पण काही काहीं म्हणुन लपवून न ठेवता ह ! ’

ज्योतिष्याच्या चेहऱ्यावर सनाधानाचें हास्य झळकलें आणि तो विद्यार्थ्यांच्या घाळक्यात प्रवेश करताच साराच जीवनाला पुढें करीत म्हणाला, ‘ सागा याच भविष्य. ’

‘ माझ ! ’ जीवन म्हणाला ‘ नकार वावा. ’

‘ का ? सार गुह्य वाहेर पडेल म्हणून ? ’

‘ ह ! माझ कसल आल आहे गुह्य ’ जीवन तुच्छतापूर्वक हासून म्हणाला.

‘ नाहीना ? मग कर तर हात पुढे सागा हो ज्योतिषीबुवा याचं भविष्य, पण काहीही लपवून न ठेवता ह ! ’

ज्योतिष्याने जीवनचा हात आम्ह्या हातात घेतला आणि बारकाईने तो अवलोकन करू लागला.

सर्वजण अविस्मरतेने त्याच्या मुखाकडे पाहू लागले.

आणि जीवन गालातल्या गालात हंसू लागला.

‘ तुम्ही इसता आहात खर, पण तुमच हृदय रडत असल पाहिजे साहेब. ’ ज्योतिषी सागू लागला.

‘ ते काय म्हणून ? ’ जीवनेने चमकून विचारलें.

‘ तुमच्या हातावरच्या रेपाच सागताहत ते तुम्हाला कसल तरी दुःख होत असल पाहिजे, तसच तुम्हाला तुमच्या वडिलांचं सुखनसत्याच पण... ’

‘ राहूं द्या हो तें, ’ सोराच मध्येच म्हणाला, ‘ काय घेऊन बसला आहात वडिलाच्या सुखाच ! मुलगा मोठा झाल्यावर का त्यान कधी त्याची फिकीर केली आहे ? दुसऱ्या सुखानिषर्था सागा. ’

‘ आतापर्यंत आईचं मुख भरपूर लाभल आहे ’ ज्योतिषी सांगू लागला, ‘ पण यापुढे लाभलस वाटत नाही साहेब.. ’

‘ डोचकं तुमच ! ’ ज्योतिष्याच्या हातातून आपला हात झटकून काढून वेत जीवन रागाने म्हणाला, ‘ असल अभद्र बोलायला... ’

‘ राग आला तुम्हाला ? अहो, हातावर जे दिसल ते मी तुम्हाला सांगितल. तोडपूजेपणा आपल्याजवळ नाही साहेब ! ’

‘ राहू द्याहो ते ! ’ सोराब थोडासा चिडूनच म्हणाला, ‘ दुसर काही तरी सागा. वर्तमान काळातल्या गोष्टी सागा. तरुणाना आवडणाऱ्या गोष्टी सागा. ’

ज्योतिष्याने त्याचा आशय ओळखला. त्याने फिरून एकदा जीवनचा हात पाहिला आणि स्मित हास्य करात तो म्हणाला, ‘ स्त्रियाची फारच आवडती दिसतय् स्वारी. पुष्कळ मुक्ती याच्यावर प्रेम करीत असतील. ’

‘ मार डाला. ’ सोराब टाळ्या पिठीत ओरडला.

विद्यार्थी हासले, विद्यार्थिनींच्या चेहऱ्यावरही स्मित झळकले, पण उपमेचा चेहरा मात्र एकदम फिकट पडला

‘ माझ्यावर ? ’ जीवन मोठ्यादा हासत म्हणाला. ‘ जगातले सारे पुरुष मेळे की काय ? ’

त्याने सहज मुर्लीच्या घोळक्याकडे पाहिले. कविता गालातल्या गालात हासत होती, भिस्किल हास्य करणारी जिल्हू डोळे लाव करून त्याच्याकडेच पहात होती आणि उपमा ! तिचा चेहरा क्रुध तसाच उदास दिसत होता.

जीवनचा चेहरा खरकून उतरला. त्याने आपला हात ज्योतिष्याच्या हातांतून काढून घेतला आणि त्याच्या अनिष्ट मनःस्थितीची कल्पना

इतराना येऊ नये म्हणून सोराबला ज्योतिषापुढे करीत तो म्हणाला,
' आता सागा याचं भविष्य. '

ज्योतिषी सोराबचा हात पाहू लागला

विद्यार्थ्यांचे लक्ष आपट्यावरून उद्भन सोराबवर बबल्याचे जीवनने
जाणले. म्हणून परीकडे थोड्या अनरावर असल्या भाड्यातील पाणी
पिण्याच्या निमित्ताने तो तय्यन उठला आणि दूर असल्या चिचेच्या
झाडाखाली जाऊन बसला.

' या पुढे तुम्हाला आईचं मुख लाभणार नाही. '

हे थोड्या वेळापूर्वीचे ज्यातिषाचे वाक्य जर्ग सारखं त्याच्या
मनात घाळत हात तरा त्याचा ज्यातिषावर विश्वास नसल्यान त्याला त्याचे
काही वाटत नव्हते. पण जर का काणत्या गाष्टीची त्याचा मनाला
सारखी टोचणी लागून राहिली असल तर ती उपमेच्या त्याच्या बरा-
बरच्या विलक्षण वर्तनाची

उपमा !

त्याचे तिच्यावर निरतिशय प्रेम होते, पण त्या प्रेमाची परिणति
दोघाच्या मीलनात, वैपयिक भालनात हाण्यासारखी नव्हती आणि
त्याला ते व्हावे असंही वाटत नव्हते. पण तिने त्याच्यावर रागवार्धे,
चिडावे, त्याच्याकड पाहून नाक मुरडावे ..

अन् तेही काही कारण नसता ! त्याने कधी काळी तिचे मन दुख-
विल्याचेंही त्याला आठवत नव्हते.

आणि म्हणूनच त्याचें मन अतिशय कष्टी बनले होतें ते कशातही रमत
नव्हतें, त्याला आनंद म्हणून कशात वाटत नव्हता.

शेवटीं उपमेला भेटून साऱ्या गोष्टींचा स्पष्टपणे खुलासा करून
बेभ्याचें त्याने ठरविले. कारण या पुढे हा मुका मार असाच सहन करणे

त्याच्याने शक्य नव्हते. तोच जिल्हू तेथे आली.

बी फारच खुशीत दिसत होती. मूर्तिमत हास्य तिच्या चेहऱ्यावर विळसत होते.

‘ मघा त्या ज्योतिष्यान काय सांगितलं ठाऊक आहे का तुझाला अं ? ’ डोळ्याच्या कोपऱ्यातून जीवनकडे पद्दान तिने विचारलं.

‘ हो ! का ? ’

‘ नाही म्हटल कितपत आपणास त्याचं म्हणण पटलं ? ’

‘ भविष्य ! अन् पटण ! शक्य आहे का तें ? ’

‘ का नाही ? ’

‘ पटत नाही हणून ! तुमचच पद्दाना त्यान सांगितलं कीं तुमच एकावर प्रेम आहे म्हणून. मग सागा, आद का तुमच कुणावर प्रेम ? ’

‘ हो ! ’

‘ आ ! ’

‘ का तुम्हाला आश्चर्य वाटलं ? ’

‘ मला वाटलं नव्हत की, तुम्हीं कुणावर प्रेम करीत असालस. ’

‘ कुणावर म्हणजे तुमच्यावर. ’ जिल्हूने लगेच आपली नजर जमिनीकडे वळविली.

‘ माझ्यावर ! ’ जीवन महादाश्वर्याने उद्गारला, ‘ वडे पेरी, अशा प्रमात्रिमाच्या गोष्टी वाटू नकोस तू माझ्यावरोंवर ! मी आपला आहे आडदाड मनुष्य तुझ्यासारख्या रगेळ गुलदौशी पांगीवरोवर प्रमात्रे खेळ खेळायला अगदीच नालायक, वग्वर फायदेशीर दिसणारा हा सौदा फारच महाग पडायचा तुला. जा. एम्वादा टाकटा मुळगा शाधून काढ, अन् सुरू कर त्याच्यावरोवर प्रणयाचे खळ खेळायला. तुझ्या सहवासासाठी,

नव्हे तुझ्या प्रेमासाठीं हपापलेलीं पोर, काय थोडी आहेत आपल्या कॉले-
जात नि कॉलेज वाहेरही... ’

‘ हृदय शून्य! ’ जितलू चिडून म्हणाली, ‘ अगदीच उलटं काळीज
आहे तुमच. ’

अन् भयकर सतापून ती जोजोरानें पाय आपटीत तेथून निघून गेली.

जितलूचें मन दुखविल्याबद्दल जीवनला वाईट वाटले, पण ही गोष्ट
त्याला केव्हा ना केव्हा करावी लागणार असल्याचे तो पूर्णपणं जाणून
असल्याने, झाल्या प्रकाराबद्दल त्याला समाधानच वाटले. आता तिला
त्याचे प्रेम तिच्यावर नसल्याचे कळून चुकताच, ती आपला त्याजबरोबरचा
फाजीलपणा थांबवील, या कल्पनेने त्याला उलट समाधान वाटले. त्याच्या
चेहऱ्यावर न कळत स्मित झळकले.

आणि ते हांसत हासत तेथे प्रवेश करणाऱ्या कवितेला दिसल्याने तिने
विचारले, ‘ अहो प्रेमवीर, कसल्या आनदाच्या उकळ्या फुटताहेत मनात ? ’

काहीही न बोलता किचित् हासून जीवनेन तिजकडे पाहिले

तेव्हा कविता म्हणाली, ‘ का आपणावर काणती मुलगी अधिक प्रेम
करते आहे, हे मनातल्या मनात अजभाविण्याच चाललय् अ ! ’

जीवनेने कवितेच्या चेहऱ्यावर भिडविलेली नजर, भेदक व तीक्ष्ण
बनली. तिचा तो प्रश्न, आणि तिच्या चेहऱ्यावर विलसणारे मधुर स्मित ..

चटकन् त्याच्या मनात विचार थेंऊन गेला, ‘ जितलूप्रमाण हिच
आपल्यावर प्रेम तर नसलना ? ’

जीवन बोलत नाहीसे पाहून कवितेने आपले भाषण पुढे चालू केले,
‘ चुकता आहात तुम्ही. एकातस्थळीं बसून इतका विचार करण्यापेक्षा त्या
ज्योतिषाजवळच चौकशी केली असतीत तर नसत का त्यान सांगितल ?

हो ! पण 'यामुल एक अनर्थ ओढवला असता, सर्वांना तुमच्या प्रियतमेच नांव कळून चुकलं असत' . '

'' 'जीवनला अद्यापि कवितेच्या मनाचा भत लागेना. तिच्या अतरगाची कल्पना येईना. ती नेहमीप्रमाणे खुन्यादिलाने त्याच्याशी बोलत होती, त्याच्या बरोबर चागत होती, त्याच्याकडे पाहून हासत हाती आणि

आपण होऊन तिचे मन 'अजमाविण्याचे ठरवुन तो म्हणाला,
'मी आज टिम्बर न येण्याच ठरविल होत '

'पण मी आग्रह केला म्हणून आलात. असच ना ?' कवितेने हासत हासत जीवनेचे वाक्य पुरे केले.

जीवनेने अधिक खोल जाण्याचे ठरविले तिच्या दृष्टीशी दृष्टि मिडवीत व हासत तो म्हणाला, 'तुमच्यासाठी मी आलो अस पाहून, या पाचट विद्यार्थ्यांनी काय काय तर्क लढविले हे आहे का टाऊक तुहाला ? '

'' 'हु ! कोण करते आहे त्याची फिकीर !' कविता बेफिकीरपण म्हणाली, 'उटल्या सुटल्या आपण लोकांच्या बोलण्याची जग का पर्वा करू लागला तर आपणास या विचित्र जगात एक क्षणभरही राहता यायचं नाही. फार काय उद्या माझ्या पतीन जग का मला अस काही विचारल तर, त्याना देखील सडकून उत्तर दण्यास मी भागं पुढ पाहणार नाही. '

जीवनला आपला सशय चुकीचा असावसे वाटले, पण अजून त्याची पुरी खात्री होईना. अद्यापि त्याचे मन सशय सागरात गटगळ्या खात हातेंच. ते त्याला म्हणाले, 'कादलाच आहस मुद्दाम विपय उकरून, ने तो शेवटास.'

म्हणून तो हासत म्हणाला, 'अरे वा ! आता पासूनच लग्नाच्या गोष्टी बोलू लागलात की तुम्ही, '

‘ हो ! करता काय.’ कविता आपल्या भिवया वर चढवात म्हणाली
‘ वावानी गेल्या सुट्टीत माझा वाड्निश्चय केला नसता तर, कशाला या
विचारानी आताच माझ्या डोक्यात थारा दिला असता ? ’

‘ वाड्निश्चय ! ’ जीवन उद्गारला. ‘ वाड्निश्चय झाल्याचं नव्हत
मला ठाऊक. इतक्या दिवसात तुम्ही पण कधी बोलला नाहीत. ’

‘ जाणून बुजूनच मला ही गोष्ट तुमच्यापासून चोरून ठेवावी लागली.
क्रातिकुमाराचीच तशी इच्छा होती ’

‘ क्रातिकुमाराशी का तुमचा वाड्निश्चय झाला आहे ? ’ जीवनला
आश्चर्याचा धक्काच बसला.

‘ हो ! का ? ’

‘ नाही आपल सहज... ’

‘ अन् वर का जीवन ’ आपल्याच नादात असलेली कविता
गालातल्या गालात हासत म्हणाली, ‘ तसं करण्याचा त्याचा उद्देश कळला
तर खात्रीन इसाल तुम्ही. आम्ही दोघेही एकाच कॉलेजात शिकत अस-
ल्यानं आमचा वाड्निश्चय झाल्याचं विद्यार्थ्यांना कळताच, ते चेष्टा करतील
म्हणून त्यांनी मला या गोष्टीची कुणापुढ वाच्यता न करण्यास बजाविल
होत . ’

‘ अस्स ! अस्स ! ’ म्हणून जीवन हांसला खरा, पण त्याचे मन
भयकर उद्विग्न बनले. त्याच्या बरोबरच्या क्रातिकुमारच्या विचित्र वाग-
ण्याचा व त्याच्या कवितेबरोबरच्या वाड्निश्चयाचा काही सबध तर नसेल
ना ? असा सशय डोक्यावला त्याच्या मनात. पण याची कल्पना कवितेला
येऊ नये म्हणून बळेंच हासून तो म्हणाला, ‘ म्हणून तुम्ही ही गोष्ट
आज मला सांगितलीत वाटत ? ’

‘ आता काहीं त्याची इतकीशी फिकीर बालगायला नको म्हणा. ’

‘ ते का ? ’

‘ येत्या सुटीतच आमच लग्न होणार आहे की ! ’

‘ अस्स ! ’

‘ आल पाहिजे ह लग्नाला ! ’

‘ अवश्य. पण त्याचेवळीं माझ लग्न असेल तर ? ’

‘ म्हणजे ? ’

‘ माझही लग्न याच सुटीत होणार आहे ’

‘ किती लबाड आहात हो तुम्ही इतक्या दिवसात मला ही गोष्ट कळू देखील दिली नाहीत ना ? ’

‘ तुमच्याप्रमाणच की. ’

जीवन माळ्यादा हासताच कविताही हासली आणि त्या सभ्रमात तिची मान डावीकडे वळली असता, तिने त्यावाजूने जिल्ह्या गेट्याचे पाहिले. तेव्हा ती उद्गारली, ‘ च् ! किती धादरट मी ! ’

‘ काय झाल ? ’

‘ जिल्हा मध्यच उठून गेट्यान, तिला शाधायला म्हणून मी इथ आले, नी तुम्हाला इथ पाहताच तुमच्याशीच बोलत राहिल. ’

‘ काय काम हात जिल्ह्याकडे ? ’

‘ कुमारांनी मला सध्याकालीं बालाविल्याच ती मघा बोलली, पण कशाला हे काहीं तिन सांगितल नाही, अन् तेवढ्या मुलीत तिला ते विचारणही मला बरं वाटल नाही ’

‘ जिल्ह्याची नी क्रातिकुमाराची काय आळख ? ’

‘ ते तिच्याच बगल्यात रहात नाहीत का ? ’

‘ हा खरंच. ’

काय असेल ते असो जीवन अधिकच गभीर नी विघ्न बनला.

‘ बरं जाते मी ’ म्हणून कविता पळाली आणि जीवन तिकडे सकौतुक पाहान असत. समोरून उपमा आली

तिला एकती! भेटून तिच्या त्राजवरावरच्या विचित्र वागण्याचा खुलासा करून घण्याच तो मनात आणतो न आणतो तोच तशी सधी आयती चालून आल्याचे पाहून त्याला समाधान वाटले

ती जवळ यताच त्याने हासून तिच्याकडे पाहिले पण अपक्षप्रमाणे ती त्याच्याकडे पाहून रासली नाही, उलट तिच्या भिषया आर्वकच वक झाल्या आणि तिच्या कपाळावरील आठरात एफदान आठयाची भर पडली इतकेच नव्हे तर, त्याच्याकडे पाहून मुहाम न पाहिल्यासारखे करून ती तशीच पुढे जाऊ लागली

आता मात्र जीवनला रहावले नाही त्याने हाक मारली, ‘ उपमा ’

‘ काय काम आहे नुभव मझ्याशी ? ’ तयूनच मागे वळून पहात उपमेने पणकान्याने विचारल, ‘ दोघाशी गुलगुल गोष्टी केल्यात तेवढ पुर नाही वाटत झाल ? ’

उपमेच्या प्रश्नातीळ उपरोक्त काठ्याप्रमाणे जीवनच्या मनाला बोचला. क्षणभर तो गोधळलाही, तिच्या त्या बेपर्वाईच्या प्रश्नाचा, क्रुद्ध नजरेचा, आणि तुसड वर्तनाचा अर्थच कळना त्याला सागलीस असताना त्याला पाहताच खुद्दकन् हसणारी, हमरस्तात तो भेटला असताही, तासन्तास त्याच्याबरोबर गापा मारणारी, एखादा दिवस का भेटल्याविना गेला की, भले लाय लचक पत्र वाडणारी, त्याने त्याचे ताबडताब उत्तर न धाडल्यास रडून गोधळ माजविणारी उपमा, आणि आज इतक्या दिवसाने तो तिला

एकाती भेटला असता, तो आपणहून तिला बोलावत असता, वरिल प्रमाणे बेपर्वाईने वागणारी उपमा एकच का ? असा विचार येऊन गेला त्याच्या मनान. तिचे त्याज्यरोवरचे विचित्र वर्तन ह्याणजे एक न उकलणारे कोडे हाऊन बसले त्याला. पण ते उकलण्याचा निर्धार करून तो तिला म्हणाला, ' अस का वागतेस तू माझ्याशी ? '

‘ अस म्हणजे कस ? ’

‘ ते मी उघड करून सांगायला का हव ? तुझ्या अशा वागण्याने माझ्या हृदयास घरे पडत असल्याचं नाही का कळत तुला उपमा ? ’

‘ अन् तुमच्या तशा वागण्याने ? ’ उपमा आवेशाने ह्याणाली. ‘ माझी आतडी पिळून निघताहत माझ डाक फिंग्याची पाळी आली आहे, पण तुम्हाला त्याची काय पर्वा म्हणा तुम्ही प्रेक्षेचे जीवन राहिला नाहीत. जागेबरोबरच तुमच्या वृत्तीत बदल झाला. नव्या मैत्री जुळताच जुन्या मैत्रीचा तुम्हाला विसर पडला तुमच्या करता स्वतःच जीवन आनंदशून्य करून घेणाऱ्या मला तुम्ही विसरलात, तुम्ही मला फसाविलत, सपशेल तोडघशी पाडलत ’

अन् जीवनाच्या उत्तराची वाट न पाहता झपाझप पावले टाकीत ती तेथून निघून गेली आणि वृत्ति बविर झाल्याप्रमाणे तिजकडे पहात जीवन ओगडला, ‘ उपमा, उपमा, थोड थाव. माझ्याकडे पहा, माझ म्हणणं ऐकून घे .. ’

पण उपमेने मागे वळून देखील पाहिले नाही.

११

दिवाळीच्या सुटीसाठी आपण आज सकाळच्या गाडीने सागलीस येत असल्याचे जीवनने आवाना आगाऊ पत्राने कळविले असताही तो आल्यावेळी ते बाहेर गेल्याचं पाहून त्याला आश्चर्य वाटले, पण खंद वाटला नाही, आपल्याला आपल्या लाडक्या आईची खुन्या दिलाने खूप खूप बोलायला मिळणार, आपल्यामध्ये आवाचा आडपडदा मुळीच राहणार नाही या, आनंदात गर्क होऊन ता करुणाबाईच्या खोलीकडे वळणार तोच म्हातारा गडी दाजी त्याला म्हणाला, 'वाईसाहेब आजारी आहेत. '

‘ आई आजारी आहे ? केव्हा पासून रे ? ’

‘ वरचे दिवस झाले साहेब . ’

‘ आ ! काय सागतो आहेस तू ह ? ’

जीवन इतका घाबरला होता की, दाजीचे उत्तर ऐकण्यासाठी न थांबता तो करुणाबाईच्या खोलीकडे पळालाच.

करुणाबाई अगदी निपचित कोंटवर पडल्या होत्या. त्याचा चेहरा सुकून गेला होता. डोळे खोल गेले होत. हाडाच्या नुसत्या काड्या झाल्या होत्या त्याच्या.

जीवनला त्याच्याकडे पाहवना देखील. गद्गदीत कंठाने त्याने हाक मारली, ‘ आई . ’

करुणाबाईचे मिटलेले डोळे चटकन उघडले आणि अतृप्त नजरेने जीवनकडे पहात त्या म्हणाल्या, ‘ केव्हा आलास तू ? ’

‘ आतांच. पण आई, तू आजारी असल्याच मला कळविल का नाहींस ? परवाच्या पत्रात दखील .. ’

‘ मी मुद्दामच ही गोष्ट तुझ्यापासून चोरून ठेवली बाळ. ’

‘ पण ती का ? ’

‘ तुझ्या अभ्यासांत व्यत्यय येऊं नये म्हणून मी आजारी असल्याच, इतकी आजारी असल्याच कळताच, तू इकडे धावून येऊं नयेस म्हणून, ’

‘ पण आई... ’

जीवनचा कण्ठ दाटून आला आणि त्याच्यानें अधिक बोलवेना. त्यानें आपले मस्तक करुणाबाईच्या छातीवर टेकले आणि तो ढसढसां रडू लागला.

करुणाबाईच्याही डोळ्याचा नाध फुटला आणि त्या त्याच्या ओक्यावर अश्रू सिंचन करू लागल्या.

थोड्या वेळानें या स्तब्धतेचा भंग करून जीवन म्हणाला, ‘ तू आजारी असल्याच मला कळविल असतस तर, नसतो का मी तुझ्याजवळ बसून राहिलों ? तुझ्या औषध पाण्याची पण... ’

‘ किती अजाण आहेस रे तू ? ’ करुणाबाई बळच हासून म्हणाल्या. ‘ तू नव्हतास म्हणून माझ्या औषधाची अवाळ झाली अस का तुला वाटत ? वेड्या, ते माझी किती काळजी घेत होते याची काही आहे कां तुला कल्पना ? माझ्या उशाशीं बसून कित्येक रात्रींच्या रात्रीं जागून काढल्या आहेत त्यानीं... ’

तोंच बाहेर मोटरीचा हॉर्न वाजल्यानें जीवन चमकून म्हणाला, ‘ आवा आले वाटत ? ’

‘ अहं ! डॉक्टर आले असतील, ’

‘ दररोज यावेळी नियमान येतात वाटत ते ? ’

‘ हो ! ’

डॉक्टर तथे आले जीवनला पाहताच त्यानी विचारले ‘ केव्हा आलास तू जीवन ? ’

‘ आताच. ’

‘ ठाक आहेस ना ? ’

जीवनने होकारार्थी मान हालविताच डॉक्टरानी करूणावाईची प्रकृति तपासून म्हटले. ‘ अजून खूप विश्राति ध्यायला हवी बर का तुम्हाला ’

‘ कायमची नाही ना ? ’ करूणावाई बळेच हासून म्हणाल्या.

त्याच्या त्या अनपेक्षित प्रश्नाने आणि भेसूर हास्याने जीवनच्या हृदयाचे पाणी पाणी केले तो किंचित् रागानेच उदूगारला, ‘ आई ! ’

‘ अर आता सूनवाई धरी येणार, मग काय तू मला काम करण्यास लावणार आहेस ? पूर्ण विश्रातिच दणार ना ? ’

भलत्यावळीं भलती थट्टा करण चागल का आई ? ’

मी थट्टा करीत नाही, बर का डॉक्टर, आमच्या जीवनाचं लग्न आम्ही पुढीढ महिन्यात करायच ठरविल्य सूनवाई धरी येणार. मग माझ्या भाग्याला काय उण

‘ बर आता तू ही काही न वालता स्वस्थ पडून रहा पाहू, ’ डॉक्टर म्हणाले आणि करूणावाईनी आपली मान दुसरीकडे वळविली.

डॉक्टर बरोबर खोलीबाहेर येताच जीवनने विचारले, ‘ डॉक्टर, काय होतय आईला ? ’

‘ त्याच्या भेंदूवर भयकर परिणाम झाला अहे. ’

‘ मेंदूवर ! ’

‘ हा ! अन् म्हणूनच त्याची प्रकृति सारखी ढासळत चालली आहे. इतर सर्व तक्रारी त्यामुळच आता तू इथ राहणार आहेस म्हणून सागतो जीवन तू त्याना नेहमी आनंदित ठेवायला हवं. त्याच मन सदां-दित उल्लसित राहिल तरच त्याची प्रकृती सुधारेल. ’

‘ बर ’ म्हणून जीवनने एक दीर्घ निःश्वास सोडला आणि जड पावळे टाकीत तो करुणाबाईजवळ परतताच त्या म्हणाल्या , ‘ अभ्यास ठीक चालला आहे ना ? ’

जीवनने होकारार्थी मान हालविली.

‘ प्रकृति पण ठीक दिसतेयू ’ करुणाबाई जीवनला नखशिखात न्याहाळून पहात म्हणाल्या, ‘ अन् बर कारे जीवन, अभ्यासाबरोबर तू कालेजांतील इतर घडामोडींतही लक्ष घालीत असल्याच वाचून, मला कित्ति कित्ति समाधान होतसं झणून सागू ! आता एकदा का तुझं लग्न झाल, कल्पनेला नि तुला जोडीन उभ राहिलेल पाहिलं झणजे माझ्या डोळ्याच पारण फिटेल. पण कायरे या सुटीत लग्न करायला नाही ना तुझी हरकत ! ’

‘ तुझ्या शब्दाबाहेर कां आहे मी आई ! ’

जीवनने घडघडीत खोटे सांगितले. त्याची इच्छा नसताही, तसें सागत असता त्याला दुःख होत असताही, तो खोटे बोलला. त्याने आपल्या मनार्थी प्रतारणा केली, पण ते केवळ करुणाबाईना बरे वाटावे म्हणून, त्याचे मन आनंदी रहावे म्हणून.

वाङ्निश्चय होईतोपर्यंत त्याने कल्पनेला पाहिले देखील नव्हते. मग तिच्या स्वभावाची, आवडी निवडींची त्याला कल्पना येण्याची गोष्ट तर बाजूलाच राहो.

त्यानंतर जो त्याला तिजविषयी माहिती मिळाली होती, नव्हे त्याने मुद्दाम मिळविली होती, ती समाधानकारक नव्हती. त्याच्या सहचारीची जागा कल्पना कितपत भरून काढील, हा त्याच्यापुढे मोठा प्रश्न होता.

महिन्यापूर्वीचा एक छाटासा पण महत्वपूर्ण प्रसंग त्याला आठवला.

कल्पना तिच्या मामाबरोबर मुम्बईस आली होती आणि फोनवरून मामानीं जीवनाला बोलाविल्याने, तो त्यांना भेटण्यासाठी एम्पायर हॉटेलात गेला होता.

कल्पनेने सिनेमाला जायचा वेत आखला होता आणि जीवनेने बरोबर यावे अशी मामानीं इच्छा प्रदर्शित केल्याने त्याने पण आढेवेढे घेतले नव्हते.

सिनेमा सुरू होण्यास फक्त पाच मिनिटे अवकाश असल्याने, लगेच निघणे जरूर असल्याचे जीवनेने मामाना सांगितले होते, पण कल्पनेचा नट्टा पट्टा व्हायचा असल्याने, ती अद्यापि खोलीतच रेंगाळत होती. तेव्हा मामा हासून हसणाले होते, ' भारी नटायला मुरडायला हवं पोरिया. अजून शाळेतच आहे तर दिवसानून दहादा कपडे बदलायला हवेत नी शंभरदा तोंडाला स्नो पावडर फासायला हवी. उद्या कॉलेजला गेल्यावर कितीदा बदलेल कोणास टाऊक. पण लवकरच लग्न होणार असल्यान ..'

मामानीं बुद्धिपुरस्कर आपले वाक्य अर्धवटच सोडले होते आणि ते फिदीफिदी हासू लागले होते.

जीवन हासला नव्हताच, उलट फारच गंभीर बनला होता.

मामा त्याला हसणाले होते ' बरी आठवण झाली. एक काम करायला डव बुवा तुम्हाला. '

' कोणत ते ? '

‘ लीला देसाईचे चार सहा पोंझेस गोळा करून देण्याच, सिनेमा नर्तीच्या तसबिरी गोळा करण्याचा भारी नाद आहे पोरीला इथ आल्या-पासून हिचा माझ्या माग सारखा संसेमिरा लागलाय मी माझ्या माहितीच्या दुकानात चौकशी केली, पण मला काही मिळाल्या नाहीत. तुम्हाला माहीत असेल कुठं मिळतात त्या. ’

‘ नाही. ’

‘ आ ! ’

मामाना आश्चर्य वाटल्याचे पाहून जीवनाला काही आश्चर्य वाटले नव्हते, उलट विषाद वाटला होता, तोंच समोरच्या घड्याळात सहाचे ठोक पडल्याने तो त्यांना म्हणाला होता ‘ सिनेमा सुरू होण्याची वळ झाली. ’

मामाची धादल उडाल्यासारखी दिसली होती. ते खोलीकडे पहात म्हणाले होते ‘ कल्पना ’

‘ ही मी आले मामा. ’

‘ अग पण... ’ म्हणत मामा आत गेले होते ‘ किती उर्शार लावते आहस पोरी ’

‘ पहिल्यादा मी ही पोपटी साडी नेसले माना हा ब्लाऊझही अगात चढविला. पहाते तों त्या रगान्या बागड्या मी घरात विसरून आल्याच दिसल. शिवाय हे चपल त्याला मंच होत नाहीत. तेव्हा ही अस्माना साडी नेसले. पण त्या रगाचे इअरिग्ज काही केल्या सापडेनात, बरोबर आणल्याच नक्की आठवत. मी मघापामून सारखी धुडालतेय पण . ’

कल्पनेचें वाक्य पुरे होण्यापूर्वीच मामा चाचरत म्हणाले होते, ‘अग, दुसऱ्या रंगाचे इअरिग्ज घातलेस तर काय बिघडणार आहे इतकस ? हे कानांतल हिरव काही वाईट नाही, ’

‘ पण साडी--ब्लॉऊझना मॅच नको का व्हायला ? ’

मामा स्तब्ध झाले होते, पण बाहेर बसलेल्या जीवनचे मन मात्र भयंकर प्रक्षुब्ध बनले होते. वेळोवेळीं मिळालेल्या व मिळविलेल्या माहितीवरून त्याने कल्पनेचे जे कल्पना—चित्र रंगविले होते ते हुबेहुब असल्याचे, इतकेच नव्हे तर त्यात आणखी एक दोन भडक रंग मिसळण्याची जरूरी असल्याचे, त्याला कळून चुकले होते. आणि अशा भिन्न मनोवृत्तीच्या मुलीबरोबर आपले कसे जमणार हा प्रश्न पडला होता त्याला. मुटीत घरी जाताच आपले विचार करुणाबाईच्या पुढे बोलून दाखविण्याचे ठरविले होते त्याने. पण आज त्या विछान्यावर पडून असता, त्याच्या मनाला वाईट वाटल अशी कोणतीही गोष्ट न करण्यास डॉक्टरानी बजावले असता, तो विषय काढून त्यांनी निवड केलेल्या मुलीविषयी नापसति दर्शविणे, तेही वाड्निश्चय होऊन सहा महिन्याचा काळ लोटल्यानंतर दर्शविणे, मुळीच योग्य नव्हते.

‘ लग्नानंतर घडवून आणीन मी कल्पनेच्या मनोवृत्तीत फरक,’ त्याने स्वतःची समजूत घातली. ‘ आपल्या हातून एवढी साधी गोष्ट झाली नाहीतर, समाज जागृतीच कार्य ते काय होणार ? प्रत्यक्ष स्वतःच्या घरापासूनच सुरुवात करावी लागणार आहे आपल्याला, एवढेच काय ते... ’

अशा रीतीने तो विचार करित असता आबा परतल्याचे दाजीने सांगितले. तो बाहेर आला आणि आबाना नमस्कार करून समोरच्या कोचाला रेलून उभा राहिला.

आबानी त्याच्याकडे पाहिले न पाहिल्या सारखे करून म्हटले, ‘ आलास ? प्रकृति बरी दिसतेय अभ्यासही ठीक चालला असेल. ’

आबाच्या बोलण्यातील रुक्षता, औपचारिकता, तिरस्कार, जीवनध्या ध्यानात चटकन येण्याइतका स्पष्ट आणि उधळ होता. त्याची त्याज-

विषयींची तेढ अद्यापी कर्मा न झाल्याचें त्यानें ताडलें. पण ते न दर्शविता ता मुद्दाम म्हणाला. 'षण्मासिक परीक्षेंत पहिला येण्याची जवळ जवळ खात्री वाटते मला आवा आणि परवाच्या वक्तृत्वोत्तेजक चढाओढीत...'

'सार काहीं कळल आहे मला.' आवा मध्येच हणाले. त्याच्या शब्दाना एकएकी कठोरतेची धार चढली. 'तिला तू सार काहीं खुलासेवार लिहित होतासच की.'

जीवन चपापला. स्वतंत्र पाकीटानून करुणाबाईना पाठविलेली त्याची पत्रं आवाच्यापासून गुप्त राहतात या समजुतीनें तो करुणाबाईना लिहिताना काही काहीं म्हणून चोरून ठेवत नस. पण ही गोंध्र आवांना कळल्याचें पाहून त्याला महदाश्चर्य तर वाटलेच पण भयकर भीती वाटली. आवांनीं ती पत्रे चोरून तर वाचलीं नसतील ना? या कल्पनेने त्याच्या सर्वांगास दरदरून घाम सुटला आणि भेदरलेल्या नजरनें त्यानें त्याच्याकडे पाहिले.

आवाचा चेहरा निर्विकार होता.

त्याचा जीव खाली पडल्यासारखा झाला. त्याला वाटले. आवा एवढे मोठे शिस्तीचे भोक्ते. कशाला ते आईची पत्र वाचतील? आईनच वक्तृ-चोतजक चढाओढीत मी पहिला आल्याच आनंदाच्या भरात त्याना सांगितल असल पाहिजे...'

आवा विषयींच्या अविश्वासामुळेंच आपल्या मनात वरील विकल्प उत्पन्न झाला असला पाहिजे असें वाटले जीवनला आणि तसल्या भलत्या सलत्या विचाराना मनात थारा दिल्याबद्दल त्याला त्याची लाज वाटली.

‘ मी इतक सांगितल तरी तू आपला हेका सोडीत नाहीस ना कल्पना ? ’

‘ मी पुष्कळ सांगितल म्हणून तुम्ही कुठ आपला हेका सोडून देता ? ’

‘ दोनीही गोष्टी सारख्याच का ? ’

‘ नाहीतर काय ? तुम्हाला जस विदेशी वस्त्र परिधान करण आवडत नाही, तसंच मला ती जाडी भरडी खादी वापरण आवडत नाही ’

‘ जशी तुम्ही मर्जी ’ म्हणून जीवननें एक दीर्घ निःश्वास सोडला. कुर्णाही काहीं नोलत नव्हते कीं एकमेकाकडे पाहात नव्हते. बऱ्याच वेळाने या स्तब्धतेचा भग करून जीवन म्हणाला ‘ त्या सिनेमा नटींच्या तसबिरी पण इथ लटकत रहाणार असतील ? ’

‘ हो ! ’

‘ कल्पना ! ’

कल्पना काहीं बोलली नाही कीं जीवनचा चेहरा कुद्द बनल्याच पाहून, त्यावर भिडविलेली आपली तीक्ष्ण नजर तिनें काढून घेतली नाही.

‘ अशान तू... ’

जीवन थावला, जीभेच्या टोकापर्यंत येऊन ठेपलेले आपले शब्द त्यानें मोठ्या कष्टानें मागे घेतले आणि एकदा विस्फारित नेत्रांनीं कल्पनेकडे पाहून तो दरवाजाकडे वळणार तोंच कल्पना म्हणाली, ‘ सागा ना, निकाल ऐकण्यास तयार आहे मी. ’

जीवनचा चेहरा अधिकच क्रुध बनला. त्याच्या डाव्या भिवईवर एक ठळक आठी पसरली. आवेशाने तो खोलीबाहेर पडला.

आणि कल्पनेने शेजारच्या कॉटवर अग टाकले.

तोच करुणाबाईची हाक तिला ऐकू आली, 'कल्पना...'

ती दचकून उठून बसली. तिला वाटले पलीकडच्या दालनातून करुणाबाईंनी मघाचे त्याचे सभाषण ऐकले तर नसेल ना ?

वरच्या दतपंक्तीने खालचा ओठ तिने घट्ट दाबला आणि झटकन् खोलीबाहेर पडून ती करुणाबाईंच्या कॉटशेजारी येऊन उभी राहिली.

बराच वेळ कुणीही काही बोलत नव्हते.

करुणाबाई निश्चल पण भकास नजरेने कल्पनेकडे पहात होत्या, तर कल्पना आलोचन दृष्टीने खाली जमिनीकडे पहात होती.

या स्तब्धतेचा भग करून करुणाबाई म्हणाल्या, 'पुरुषार्थी प्रत्येक वावर्तित बरोबरी करून, दरखेपेस आपलाच दृष्ट तडीस नेण्याचा प्रयत्न करणं पुरुषावर अवलंबून राहणाऱ्या स्त्री-जातीला, केव्हाही घातक आहे कल्पना....'

'म्हणजे आम्ही आमच्या आवडी निवडी त्याच्या आवडी निवडीसाठी टाकून द्याव्यात असच ना तुमच म्हणण ?'

'हो !' करुणाबाई चटकन् उतरल्या, 'तुला वाटेल, मी तुझ्या स्वाभिमानावर घाला घालीत आहे, तुझा समानहक्क मुळासकट उपटून टाकीत आहे. कल्पना, पोरी, तुझं मन मला कळत, तुझे विचार मला पटतात, प्रत्येक स्त्रीन आपल्या जाज्वल्य स्वाभिमानाला, आपल्या आवडी निवडीना मुळीच विसरू नये, असंच मला वाटत. पण ते केव्हा ? त्याचा अनिष्ट परिणाम तिच्या संसारावर होत नसेल तेव्हा. तिच्या वैवाहिक

जीवनाचा गाडा सुरळीत चालत असेल तेव्हा. ' एकदम अधिक बोल-
 ल्याने त्यांना श्वास लागला. त्या थांबल्या आणि कल्पनेने पुढे केंललया
 'याल्यातील पाणी पिऊन त्या म्हणाल्या. ' कल्पना तुला जीवनाच्या
 स्वभावाची कल्पना नाही. या खादीसाठी त्यांना प्रत्यक्ष आपल्या जन्म-
 दात्या पित्याची अवकृपा पत्करली. तेवढ्यासाठी त्यांना गाव सोडलं,
 इतकच नव्हे तर त्या साठी त्याची घरदार सोडण्याची तयारी होती. अस
 असता तू, त्यांच्या बायकोन, त्यांच्या खाद्याशी खादा भिडवून ससाराचा
 आणि त्याबरोबरच देशोध्दाराचा गाडा हाकू इच्छिणाऱ्या त्यांच्या सह
 चारिणीन त्यांच्या इच्छेच्या आड यावं, तो फिराफिरून समजावून देत
 असताही, विनवीत असताही, तू त्यांच्या विनतीचा आव्हेर करावास;
 इतकच नव्हे तर, त्यांच्या इच्छेप्रमाणे वागण्यास मुळीच तयार नसल्याच
 स्पष्टपणे बोलून दाखवावास हे मुळीच हितावह नाही. पोगी, रबर तुटतो
 ताणण केव्हाही चागल नाही, ते तुटल्यावर पश्चात्ताप करित बसून काहीही
 उपयोग होणार नाही. त्यामुळे तुझ्या वैवाहिक जीवनावर अनिष्ट परिणाम
 झाला नाही तरच नवल '

' आता काय व्हायच राहिल आहे ? '

' म्हणजे ! '

कल्पना काही बोलली नाही. डोळ्यांना पदर लावून ती मुमुसू
 रडू लागली.

करुणाबाईचा चेहरा कावरा बावरा झाला, अतिशय हळकी पडलेली
 त्याची छाती धडधडू लागली आणि लुकलुकणाऱ्या डोळ्यांनी कल्पनेकड
 पहात त्या अधीरतेने म्हणाल्या, ' इकडे ये पाहू. '

कल्पना त्याच्या जवळ गेली आणि त्यांना रेटून उभी राहिली.

तिचे दान्ही हात आपल्या कापण्या हातात घेऊन ते घट्ट दाबीत करुणाबाई म्हणाल्या, ' माझ्या गळ्याची शपथ आहे तुला. काहीही लपवून न ठेवता, कसलीही भीडभाड न वाळगता, मला आपली आई कल्पुन सार सार काही मोकळ्या मनान साग '

कल्पनचा चेहरा निश्चयी बनला. मनाचा हिऱ्या करून ती म्हणाली, ' मी या जन्मी खऱ्या ससार मुखान्ही अपेक्षा करणं व्यर्थ आहे.'

' कल्पना ! '

' खर, अगदी खर तेच सागते आहे मी अस सागताना हृदय जळत, आतडो तुटतात आजपर्यंत मी या गोष्टीची वाच्यता केली नाही. फार काय लग्नाआधीच मला ही गोष्ट कळली असताही, माझा त्यावर विश्वास बसला नाही, पण लग्नानंतर एकामागून एक अशा गोष्टी घडत गेल्या की, कळलेली गोष्ट खरी असल्याची माझी खात्री झाली. अशुभ वार्ता सदसा खोऱ्या ठरत नाहीत हेच खर ! '

' सार काही मला कळेल अशा शब्दात सागशील का ? '

' त्याचं प्रेम मला मिळणं शक्य नाही. '

' जीवनच प्रेम ! ' करुणाबाई किंकाळल्या. ' त्याच्या तुजवरोवरच्या तुसड वर्तनाचा असा भलता अर्थ केलास का तू ? कल्पना, पोरी, थोड्याशा दूर दृष्टीन विचार कर, म्हणजे तुझ्या तुलाच सान्या गोष्टींचा उलघडा होईल. मी पहाते आहे, त्यान तुला एखादी गोष्ट करायला सागावी, अन् तूं त्याला सपशेल नकार द्यावास, त्यामुळ त्याचा स्वभाव चिडखोर बनला आहे. कालचीच गोष्ट घ. तू सर्व खोलीभर सिनेमा नर्तीच्या तसविरी लटकावताच, त्याला ती गोष्ट मुळीच आवडली नाही. राष्ट्रीय पुढाऱ्याच्या गेजारी सिनेमा नर्तीच्या तसविरी असण हे केव्हाही

त्याच्या राष्ट्रप्रेमी मनाला रुचणं शक्य नव्हतं, त्यानं आपली मनीषा तुला कळविली तरीही जेव्हां का तूं आपला हेका सोडण्यास तयार होईनास, तेव्हां तो चिडला असेल आणि अशा गोष्टी वरचेवर घडत गेल्यामुळं त्याला भयंकर मनःस्ताप झाला असेल, अन् तो तुझ्याशीं तुसडपडानं वागूं लागला असेल ! असं असतां तूं त्याचं तुझ्यावर प्रेम नसल्याची समजूत करून घेणं...'

' इतकी कां मी दूधखुळी आहे ? ' कल्पना मध्येंच म्हणाली, ' त्यांचं माझ्यावर मुळींच प्रेम नसल्याचा माझ्याजवळ इतका सबळ पुरावा आहे कीं, माझ्या जागीं दुसरी एखादी स्त्री असती तर, वैतागून तिंनं केव्हांच आपल्या जीवाचं बरं वाईट करून घेतलं असतं...'

' कल्पना ! कल्पना !...'

कल्पना कांहीं न बोलतां स्फुंदून स्फुंदून रडूं लागली.

करुणाबाईंचा चेहरा कावरा वावरा झाला, भीतीनें त्यांच्या सर्वांगाला तर दरदरून घाम सुटला. तारवटलेल्या नजरेनें कल्पनेकडे पहात त्या कांपण्या स्वरानें म्हणाल्या, ' सांग. जीवनचं दुसऱ्या कुणावर प्रेम असल्याचं तुला कळलं आहे कां ? '

कल्पनेनें होकारार्थी मान हालविली.

' कुणावर ? उपमेवर कां ? '

कल्पनेनें नकारार्थी मान हालविली.

' मग कुणावर ? '

' कविता नांवाच्या त्यांच्या एका प्रोफेसराच्या मुलीवर. '

' कुणी सांगितलं तुला हें ? '

' उपमेनं. '

' उपमेनं ! ' करुणाबाई उद्गारल्या, ' केव्हां भेटली तुला ती ? '

‘ नेहमीं भेटत असं मला ती. ’

‘ तें कस काय ? ’

‘ आमच्या वडिलांच्या घराशेजारीच ती राहत्यू ना? आम्ही दाराही सारख्याच वयाच्या न्यात दोनीही घराचा पुष्कळ दिवसाचा घोरोबा. त्यामुळ तिची नी माझी आळख होयास मुळींच वेळ लागला नाही तिच्या नवऱ्याच नी तिच पटन नसल्यान तर आम्ही बराच वेळ एकमेकांच्या सद्वासात घालवात असू . ’

‘ त्याच न पटायला काय झाल ! ’

‘ तिच तिच्या ह्छेविरुद्ध तिच्या वडिलांनी लग्न केलं. अन् तेही कुणाशी तर एका मध्यम वयाचा विजवराशी. त्यामुळ.. ’

‘ अम्स ! बर पण निला जीवनेची काय माहिती ?

‘ ती मुबईला त्याच्याच कॉलेजात शिकतेयू ना ? अन् या गोष्टीचा बभ्रा इतका झाला आह का ... ’

एवढं बालून कल्पना थावली डोळ्यात तरंगणारं अश्रू तिनें पदराच्या टोकान पुसले आणि अतिशय दाटून आलेला गळा साफ करून ती म्हणाली, ‘ तरीहि मी तिकड कानाडाळा केला, पण लग्नानंतर एका-मागून एक अशा काही गोष्टी मादया निदर्शनास आल्या की, मला कळलेली हकिकत शब्दशः खरी असल्याची माझी खात्री झाली. ’

‘ त्या गाष्टीपैकीं एखाद् दुसरी मला सागशील का ? ’

‘ त्याच्या ब्रॅगेत सुंदर नक्षीदार फ्रेममध्ये बराविलेला तिचा फोटो आहे; अन् तिची कितीतरी पत्रे त्यांनी आपल्या पत्राच्या फाईलमध्ये जपून ठेवली आहेत. प्रथम मला वाटल की, लग्नापूर्वीचा हा सारा पत्रव्यवहार असावा; पण आजही त्यांना तिची पत्र येत असल्याच, अन् ते तिला लिहित असल्याचं मी उघड्या डोळ्यांनी पहाते... ’

कल्पनेचा कठ दाटून आला आणि ती हुंदके दे देऊन रडू लागली.

करुणाबाईच्या डोंड्यात अश्रू उभे राहिले. शून्य दर्शने वर छताकडे पाहता त्या विचार करू लागल्या

थोड्यावेळाने काहीसा निर्धार करून त्या म्हणाल्या, ' जा तू आता. मी करते या गार्हाचा कसून तपास. '

कल्पना काही बालकी नाही तिने एक दर्ध निःश्वास सोडला आणि जड पावले टाकीत ती खाली बाहेर पडली.

तिच्या त्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पाहतच करुणाबाईंनी दाजीस हाक मारली, आणि जीवनला पाठवून दण्यास सांगितले.

थोड्यावेळाने जीवन तेथे आला

' जीवन, ' आपला चहरा जितका निर्विकार ठेवता यईल तितका ठेवण्याचा प्रयत्न करित करुणाबाई म्हणाल्या, ' तू येऊन किती तरी दिवस झाले, पण अद्यापि तुझ्या मुबईच्या आठवणी काही मला सांगितल्या नाहीस ह ! '

' वेळोवेळीं तुला मी त्या पत्रातून निवेदन करित आलो आहेच की. '

' अह ! पत्रातून काही सान्याच गाष्टी निवेदन करता येत नाहीत, तेव्हा मला न कळविता राहिलेल्या काही गाष्टी असतीलच की. '

जीवन विचारात पडल्यासारखा दिसला, थोड्या वेळाने तो म्हणाला, ' अशी कोणती गोष्ट असेलस मला नाही वाटत. '

' पहा पुनः विचार करून, ' करुणाबाई आपली दृष्टि जीवनच्या मुखावर मिडवीत म्हणाल्या, तरीही त्याला काही न आठवल्याने त्यांनी मुचविले ' कविते विषयी... '

‘ कवितेविपर्या मी तुला सार काही कळविलंच आहे, ’ जीवन चटकन् म्हणाला, ‘ तिची नी माझी ओळख कशी झाली, पुढे परिचय कसा वाटत गेला ’

‘ अन् ’

‘ अन् काय आई ? ’

‘ अन् काहीच का नाही ? ’

‘ नाही. ’

करुणाबाई चुचकळ्यात पडल्या, पण लगेच काहीसा निश्चय करून त्या म्हणाल्या, ‘ जीवन, काही काही लपवून न ठेवता मला साग. कवितेविपर्या तुला काय वाटत ? ’

‘ काय वाटत म्हणजे ! ’ जीवन विस्मयाने म्हणाला, ‘ मला नाही कळला तुझ्या प्रश्नाचा आशय.. ’

‘ थोडेस स्पष्टच विचारते, साग जीवन, तुला कवितेबद्दल प्रेम वाटत की नाही ? ’

‘ प्रेम ! ’ जीवन चमकून म्हणाला, ‘ अतिशय वाटत. पण ते बहिणीच. ’

‘ खर ! अगदी खर ? ’

‘ मी तुला कधी खोट सांगितल आहे का आई ? ’

‘ सशयी मन मोठे पापी असत रे बाबा, पण आधी मला हे साग. सुदूर प्रेममध्ये बसविलेला कवितेचा फोटो तुझ्याजवळ आहे का ? तिचा नी तुझ्या सध्या पत्रव्यवहार चालू आहे का ? ’

‘ हो ! पण त्यात बिघडल कुठे ? भाऊ—बहिणीचा फोटो आपल्या-जवळ बाळगणार नाही का ? भाऊ बहिणीला पत्र लिहिणार नाही का ? ’

करुणाबाई विचारमग्न बनल्याचे पाहून जीवन म्हणाला, ‘ तुक-तंच तिच लग्न झाले ’

‘ खर ! अगदी खर ! ’ करुणाबाई हर्षाने उद्गारल्या, ‘ आहेच मुळीं माझा बाळ गुणाचा. अन् ’

‘ अन् काय आई ? ’

‘ काही नाही जा तू आता, अन् द पाठवून कल्पनेला माझ्या औपचार्या वेळ झाली आहे ’

‘ देऊ का मी औपध ? ’

‘ अह ! ’ करुणाबाई नकारार्थी मान हालवित म्हणाल्या, ‘ खून-बाईचा पुरा उपयोग करून ध्यायचा आहे मला. ’

करुणाबाईंनीं जीवनकडे पाहून हास्य केले, पण जीवन काही हासला नाही. एक दीर्घ निःश्वास सोडून तो खोर्लावांहर पडला.

आणि कल्पना तेथे आली.

तिला पाहताच हर्षभरित होऊन करुणाबाई म्हणाल्या, ‘ कल्पना, पोरी, किती भलती समजूत करून घेतली आहेस ग तू. जीवनच .. ’

• मघाचं सारं सभाषण ऐकल आहे मी, ’

‘ ऐकलस ? झाल तर मग, आता तर तुझा सशय नाहीसा झाला ना ? जीवन नि कवितेचा सवध कशा प्रकारचा आहे याची तुला कल्पना आली ना ? ’

‘ थोडस स्पष्ट बोलते याबद्दल क्षमा करा ह ! तुम्ही त्याच्याकडे आईच्या नजरेनं पाहता आहात. तुमच्या मातृमनाला त्याचं मानभावी पणाच भाषण खरं वाटल, त्यावर तुमचा चटकन् विश्वास बसला, पण माझ्या पत्नी—मनाला त्यातला एकही शब्द खरा वाटला नाही ! ते धड-घडीत खोट सागत असल्याच मला स्पष्ट दिसत होत. हणजे बर्हीण . ’

अतिशय आवेशाने बोलणारी कल्पना मध्येच एकाएकी थावल्याचे पाहून भयग्रस्थ व अधीर झालेल्या करुणाबाई हाणाल्या, ‘ बोल, बोल, काय ते स्पष्ट बोल. ’

‘ काय बोलू नी कस बोलू ? ’ बोलत असता कल्पनेच्या डोळ्याच्या कडा ओल्या झाल्या, पण त्या पुसण्याच्या भरीस न पडता ती आवेशाने म्हणाली, ‘ त्या दोघावद्दल सबध कॉलेज काय बोलता हें माझ्याप्रमाणं तुम्हाला कळलं असत तर, तुम्ही त्याच्या बोलण्यावर चटकून विश्वास ठेवलाच नसता. तिच आता लग्न झाल आहे खर, पण तं इतक्या घाईन का उरकण्यात आल ’

‘ नको ! नको ! नाही माझ्याच्यान ऐकवत ’ आपले कान हातान घट्ट दाबून घेत करुणाबाई म्हणाल्या आणि त्याच्या डोळ्यातून अश्रू प्रवाह वाहू लागला.

*

*

*

करुणाबाईची प्रकृति तपासून होताच डॉक्टर उठले. त्याच्याबरोबर जीवनही बाहेर येताच ते त्याला हाणाले, ‘ जीवन, आलेल्या सकटाशी धीगन तोंड टायला नको का ? ’

जावनचे डोळे अश्रूनीं डबडबले आणि गद्गदित कण्टाने तो म्हणाला, ‘ सकाळपर्यंत आईची प्रकृति बरी होती. ती माझ्याबरोबर मोकळ्या मनानं बोलली देखील नी आता... ’

‘ मला देखील याच राहून राहून आश्चर्य वाटत. त्याच्या मनावर आघात करणारी एखादी गोष्ट आज घडली आहे का ? ’

‘ मला तर काही आठवत नाही. ’

डॉक्टर काही न बोलता मोटारीत जाऊन बसले.

बाहेर अधार नुसता मी म्हणत होता. जीवनला वाटलं, ‘ तो अधार नसून त्याची आई मृत्युशय्येवर पडली असता तिचा जीव हरण करून घेऊन जाण्यासाठी दत्त म्हणून उभी राहिलेली अतःकाची भयंकर नि आक्राळ विक्राळ स्वारीच होती ती !

तोच पावसाची सर आली आणि बगल्या भोंवतालच्या बागेतील झाडांच्या पानावरून अविरत पडणाऱ्या पावसाच्या पाण्याकडे पहात असतां पोटच्या पोरामागे सवर्धन—पालन केलेल्या करुणाबाईच्या गळ्याभोंवतालचा पाश पाहून त्याच्या डोळ्यातून अश्रूप्रवाह तर सुरू झाला नाहींना ? असा विचार येऊन गेला त्याच्या मनात.

इतक्यात त्याची दृष्टि दिपविणारी बीज चमकली, आपल्या आईची प्राणज्योत मृण्मय शरीराचा त्याग करून तर जात नसेल ना ? अशी कल्पना विजेप्रमाणे त्याच्या मनात येऊन गेल्याने त्याचे सर्वांग थरा-रले आणि धावतच तो आत आला,

काँटवर निचेष्ट पडलेल्या करुणाबाई पुटपुटल्या, ' पाणी '

झटकन् पुढे होऊन जीवनेने चमच्या चमच्याने त्याच्या तोंडात पाणी घातले

करुणाबाईनी डोळे उघडले. आपली दृष्टि जीवनच्या मुखावर स्थिरावत त्या म्हणाल्या, ' जीवन... '

आपले मुख त्याच्याजवळ नेत जीवनेने विचारले ' काय आई ? '

' कल्पनेशी प्रतारणा करू नकोस, तुझ्या पतीच्या कर्तव्यापासून कधीही च्युत होऊ नकोस. '

' नाहीं आई, मी कधीही च्युत होणार नाहीं. '

' अन् तू कल्पना ... ' करुणाई कल्पनेकडे पहात बोलू आगल्या पण फिरून त्याचा घसा कोरडा पडल्याने, आपले वाक्य अर्धवट सोडून त्या म्हणाल्या, ' पाणी '

कल्पनेने चटकन् दोन चमचे पाणी त्याच्या तोंडाने घालताच त्या म्हणाल्या, ' कल्पना, पोरी, जीवनाच्या इच्छेप्रमाणे वागू लाग. त्याच्यावर

विश्वास ठेव...' तोच त्याची नजर आवासाहेवाच्याकडे गेल्याने त्या म्हणाल्या, ' ऐकल का ? चालले मी. क्षमा करायची म्हटल मला. जीवन अजून हूड आहे, त्याच्या चुका पोटात घालायच्या, अन उदार मनानं त्याला क्षमा करायची. कराल ना ? सागा, कराल ना ? '

त्याना ठसका लागला आणि ' त्यातच त्याचे प्राणोत्क्रमण झाले.

जीवनने टाहो फोडला.

आवानी डोळ्याला धोतर लावले.

आणि कल्पना हुदके दे देऊन रडू लागली.

— — —

जीवन आपली रोजनिशी लिहू लागलाः—

‘अगदीं सुनं सुन वाटतय् मला सार जग. हे माणसान गजबजलेल घर मला खायला उठलयस वाटत. सारखें विचार चाललेलें असतात आई-विषयीं, आई ! माझी लाडकी आई...’

आई बरोबर माझ्या आयुष्याचा एक धागाच तुटल्या सारखा वाटतो आहे मला. या विचित्र जगामध्ये कुणाच्या सल्लयान मी माझे पुढील वेत आखायचें ? मार्ग आक्रमणायचा ?

कल्पना !

मरण समयी आईला दिलेलें वचन पाळण्यासाठीं, मी तिच्याशी होता होईलतो नमून वागत आलों आहे, तिला आनंदी ठेवण्यासाठीं मी माझ्या आनंदावरही पाणी सोडलें. माझ्या हृदयाच्या चिंधड्या चिंधड्या उडत असनाही, मी माझ्या बहिणीच्या—कवितेच्या पत्राच्या फाईलीच तुकडे तुकडे केले. फक्त एकाच इच्छेन कल्पनेच सशयी मन शान्त व्हाव अन् आमच्या ससाराचा गाढा सुरळात चालावा.

पण यापुढे ते शक्य नसल्याच मला कळून चुकलं आहे, नव्हे खात्री झाली आहे शक्यच नाही ते. शकट वाहणाऱ्या दांतीही बैलाची त हाकण्याची इच्छा पाहिजे. एकट्याची असून काय उपयोग ? त्यामुळ खड्यात पडण्याचीच भीति अधिक.

मी कोणत्या खड्यात पडणार आहे कोणास ठाऊक. ...’

जीवनचे एवढे लिहून होते न होते तोच दाजी तेथे येऊन म्हणाला,
' साहेब ... '

जीवनने वर मान करून त्याच्याकडे पाहिले.

' तुमचं पत्र आलं ' म्हणून एक पाकीट जीवनच्या हाती देऊन,
दाजा आल्या मार्गे निघून गेला

जीवनने पत्याच्या अक्षराकडे पाहिले. त्याच्या चेहऱ्यावर प्रथम
विश्मयाची आणि नंतर समाधानाची छटा उमटली. अधीरतेने त्याने पाकीट
फाडले आणि आतील पत्र काढून वाचण्यास सुरुवात केली.

प्रिय जीवन,

कॉलेज सुरू होण्यास अद्यापि एक दोन दिवसाचा अवकाश असता-
नाच इकडे येणार स्कॉलर, कॉलेज सुरू होऊन आठदहा दिवस झाले तरी
घरीच रेंगाळताहेत, यातील अदरकी बात न जाणण्याइतकी मी काही
दूधखुळी नाही.

वरेच आहात की ! मला नव्हती कल्पना की, नवीन वातावरणात तुम्हीं
इतक्या लवकर रगून जालस. इकडचा दर्खाल विसर पडला ह ! पुरुषाची जात.

तस नसत तर माझ्या दान्ही पत्राची उत्तर का आली नसती ? मी
पाहिलं पत्र घाडून आज वीस दिवस झाले तरी ...

या गोष्टी सागून थोड्याच कळतात ?

असो खूप बोलायच आहे मला तुमच्याशी पण ते सार भेटी अती.
सागा, ती भेट केव्हा ? उद्या ? महिन्यान की वर्षभरान ? अ !

पत्राच्या उत्तरापेक्षा स्वतः तुमचीच अपेक्षा करते, अन् तीही
शक्य तितक्या लौकर वरं का ?

तुमची—रविता,

पत्र वाचून होताच किर्ती विरगुळा वाटला जीवनाच्या मनाला. त्याचा आई वारल्यापासून त्याला इतके समाधान कधीही लाभले नव्हते. त्याला वाटले आपली आई आपणास सोडून गेली खरी, पण आईप्रमाणे आपली काळजी वाहणारी, आपल्यावर निरतिशय प्रेमाचा वर्षाव करणारी तारी भेटली.

त्याचे मन उल्हसित बनले आणि त्याच्या चेहऱ्यावर समाधानाचे हास्य झळकले.

रात्रीच्याच गाडीने मुम्बईस निघण्याचा निर्धार करून त्याने ते पत्र तसेच टेबलावर फेकले आणि दाजास सामानाची बाधाबाध करण्यास सांगण्यासाठी तो खोली बाहेर पडला.

कापन्थातल्या चटईवर बसून, काहीसे वाचण्याचे सांग करणाऱ्या कल्पनेचे सारे लक्ष जीवनाकडेच होते. दाजाने पत्र आणून देताच त्याचा चेहरा फुलल्याचे, ते पत्र वाचून होताच त्याच्यावर हास्य पसरल्याचे, आणि त्या हर्षभरातच ते पत्र टेबलावर फेकून तो खोली बाहेर पडल्याचे, तिने चाणाक्षपणाने जाणल्याने, ता जाताच ती चटकन् उठली आणि टेबलावर पडलेले कवितेचे पत्र उचलून वाचू लागली—

‘ प्रिय जीवन, ’

तिच्या भिवया वक्र झाल्या.

सर्व वाचून होताच तर तिचे डोळे कुद्व बनले. ओंठ धरारले आणि खालील सहीवरून आपली नजर फिरवीत ती दात ओठ खात पुटपुटली, ‘ तुमची कविता, तुमची ह ! ’

नंतर समोरच्या भितीवर टागलेल्या करुणाबाईच्या फोटोकडे विस्फारित नेत्रानी पहात ती आवेशाने म्हणाली, ‘ अन् यांना वाटत होते की माझेच चुकत आहे, मला त्यांचे कवितेबरोबरच पवित्र आचरण

पापी दिसत आहे, नि मी त्याच्यावर पूर्णपणे विश्वासून रहाव. कशाला ? विश्वासानं त्याच्या खाद्यावर टाकलेली मान निर्दयपणे कापली जायला ? ह ! ह ! ह ! काय लिहिते, ' खूप बोलायच आहे मला. पण भेट कव्हा ? खरंच भेट कव्हा ? '

तिने भसूर हास्य केलं आणि कर्कट दात खाल्ल.

तोच समोरून जावन येत असल्याचे पाहून, तिने ते पत्र टेबलावर फेकलं, आणि समोरच्या मोठ्या आरशापुढे उभी राहून, त्यात ती आपलं रूप न्याहाळू लागली.

विशेष खुशीत असल्याने जावन तिच्या मागे जाऊन उभा राहिला आणि विनोदाच्या तुपारानी तिचा त्याजविषयीचा क्रांदाग्नी विज्ञाविषयाच्या उद्देशाने तो हासत हासत हाणाला, ' काय पाहत आहेस इतक स्वतः-लाच न्याहाळून ? '

' कालिजच उच्च शिक्षण घेणाऱ्याच मन आकर्षून घेण्याइतक माझ्यात सौंदर्य आहे किंवा नाही ते पहात आहे मी. '

कल्पनेच्या उचरातील उपराध जावनने जाणला तीक्ष्ण धारेच्या शस्त्राप्रमाणे त्याच्या मनाला तो वाचला. तरीहा तिचे बोलणे चेंष्टवारी उडवून लावण्याच्या इच्छने, तो हासत म्हणाला, ' ते ज्याच त्याला कळत नसत, दुसऱ्यान सागाव लागतं. '

' अस्स ? मला अशिक्षिताला काय हें टाऊक असणार ? मी कुठं कालिजच उच्च शिक्षण घेतले आहे की, सुम्बई सारख्या शहरात राहिले आहे ? '

जीवनचा चेहरा खरकन् उतरला. तिचे ते शब्द त्याच्या अतरगाचा ठाव घेत गेले. तो चिडून म्हणाला, ' अशा रीतीन टोंचून बोलून. आणखी किती दिवस छळणार आहेस त मला ? '

‘ चोराच्या उलट्या बोवा म्हणतात त्या याच वाटत ? ’

‘ कल्पना ! ’

‘ असल्या गुरकावण्याला मी मुळांच भीक घालत नाहीं. ’ रागाने बफाम झालेली कल्पना मोठ्या आवशाने म्हणाली, ‘ याचा चागला सराव झालला आहे मला. खाट्या प्रमाचा बहाणा करून आजवर तुम्ही मला फसवात आलात अन् वर ’

‘ असले खोटे विधान करताना तुझ्याजवळ काहीं पुरावा आहे का ? ’

‘ हा ध्या ताजा पुरावा, ’ म्हणून टेबलावर पडलेले कवितेचे पत्र उचलून जिविन पुढे करीत कल्पना म्हणाली, ‘ तुमच्या भट्टीसाठी ही फारच उतावीळ झाली आहे म्हटल जा, भेट द्या तिला अन् करा तिच विरहामुळ तप्त झालेल हृदय शात ’

आता मात्र जीवनचे पित्त खवळले. त्याचा मनावरचा तावा उडाला. त्याची मूळची शात वृत्ति नाहींशी झाली आणि बफाम वनून त्याने कल्पनेच्या कानफडात ठेऊन दिली

‘ आईग ! ’ म्हणून किकाळून कल्पना धाडकन् खाली पडली. तिच्याकड न पाहताच जीवन खाली बाहेर पडला आणि दिवाणखान्यात येताच तथे लटक्याविलेल्या करुणाबाईच्या मोठ्या तसबिरीवर मस्तक ठेऊन, तो पुटपुटला, ‘ आई, संपला माझा ससार. ’

किती वेळ तो तसाच करुणाबाईच्या तसबिरीकड एकाग्रतेने पहात उभा राहिला असता कोणास ठाऊक. थं ज्येष्ठाने समोरून दाजीला येताना पाहताच तो उठला आणि आपल्या प्रक्षुब्ध मन स्थितीची कल्पना त्याला येऊ नये म्हणून त्याने उगीचच त्याला विचारले, ‘ झालं का वाडिंग बाधून ? ’

‘ झाल साहेब ! ’

‘ पुस्तकाच गाठोडं नीट वाघउ आहेस ना ? नाहीतर मागच्या-
प्रमाण ते उचलताच सारी पुस्तक बाहेर पडायची, ’

‘ नाही साहेब ! अगदीं घट्ट आवळून वाघलं आहे. ’

‘ छान, जा तर मग. अन् कळव स्वयंपाक्याला फराळाचा डबा
भरून ठेवायला. ’

दाजी ‘ बर ’ म्हणाला खरा, पण तो तेथेच रेगाळू लागल्याचे
पाहून जीवनेने विचारले, ‘ कायरे, अजून तू इथच ’

‘ आपल्यापार्शी एक काम होतं साहेब. ’

‘ कोणत तें ? साहेब. ’

‘ तुम्ही इथ येण्यापूर्वी थोरल्या बाईनीं तुम्हाला देण्यासाठी एक पत्र
माझ्याजवळ दिल होत. ’

म्हणून दाजीने एकदा भरकन् चौफर नजर फिरवुन, आसपास
कुणीही नसल्याची खात्री करून घेतली, झटकन् पैरणीच्या आत लपविलेले
पाकीट बाहेर काढलें आणि जीवनेच्या हातीं ठेवलें

‘ आईन त्यावेळीं दिलेल पत्र तू मला आज देतो आहेस ना रे
धादरटा ! ’ जीवन पाकीट फोडीत म्हणाला

‘ नाही साहेब ’ दाजीने आपली बाजू माडली, ‘ त्याच्या पश्चातच
हें पत्र तुम्हाला देण्यास बजावल होत बाईनीं. ’

‘ काय ! ’

कसलीशी असह्य वेदना विजेच्या झटक्याप्रमाणें जीवनेचे हृदय
भेदून गेलो. त्याचा चेहरा गोरा मारा झाला त्याची छाती धडधडू लागली.
आणि कापण्या हातानेच तें पत्र उघडून तो वाचू लागला.

जीवन बाळ,

माझ हे शेवटचे पत्र अन् तनुइया हातीं माझ्या मृत्यूनंतर पडणार! ही घटना विचित्र तर खरीच, पण मला ती मुद्दामच घडवून आणायची लागली.

अशाच बुचकळ्यात पडशील तू कदाचित् गोवळनदी जाशील. अन् ह्मणून मा सर्व गाठी सगळ सरळ तुला निवदन करत.

जीवन, मला पहिल्यापासून, माझ्या लग्नाच्या पूर्वीपासून, राष्ट्रकार्याची आवड स्वातंत्र्याप्रित्यर्थ दशभर चाललेल्या घडामोडी जाणण्याच्या मला माटा नाद महात्म्यांनी त्याच्या तत्वज्ञानाच दाडग वेड पण इ सारं मला उघडपणे बालप्याची दखील चारी होती. मग प्रत्यक्ष त्याच गांग धेण्याची गाष्ट तर दूरच राहो

अन याच कारण तू जाणतासच.

मी अगदी त्याच्या ' होला हो ' देत होते. त्यांनी राष्ट्रीय पुढाऱ्यांना शिब्या देताच मी मान डोलवावी, त्यांनी मा-बाप सरकारची आणि त्याच्या राज्यापासून हिदुस्थानला सालेन्या फायद्याची तोड भरून तारीफ करताच, मी हासून मला त्याच म्हणण पटल्याच, मनापासून आवडल्याच दर्शवाव

मी ढोंग करित असल्याच मला कळत हात, पण त्यावाचून मला गर्त्यंतरच नव्हत. या वरान सुवासमाधानान रहावयाच झाल्यास त्या वाचून मला दुसरा मार्ग नव्हता

जोपर्यंत मी त्याच्या इच्छेवरटुकूम वागत होत, निदान वागल्याच दर्शविन हाते तोपर्यंत सार काही सुगळित चालल होत आपणास हवी तशी बायका मिळाल्याच पाहून, त्यानाही वर वाटत हान त्यामुळेच त माझ्या-वर प्रेम करित आणि याचा फायदा मी कित्यकदा घेतल्याचतू जाणतोसच.

पण इ सार कुठपर्यंत ? माझ ढोंग त्याच्या निदर्शनास आल नव्हेंत

गभीरता दळू दिन्ही नाहीं. वारालगतच्या गुर्वाच्या दाड्याला रेडून उभा रहात ता म्हणाला, 'आवा '

आवांनीं वतमानां पलन तोंड वर नाटन जीवनकड पाहिले

कॉलेज उघडून पाठ्येता दिवस झाले, आज मा ज व क्षणतो.'

'मग जा का, आरा प्रफिकारपण उत्तरले.

'मग तुमची परवानगा पाहिलेज आह'

'परवानगा ! आरा उपद्रामानं पायून म्हणाले, 'आनपयत फुट नू माझा परवानगी घेत दातास ? माझ्यासांगण्याप्रमाणे वगत दातास ? '

'पण यापुढे '

सार टाऊक आह मला', आवा स्वरे चटवून म्हणाले 'या अस वा मुल्यापावर मी आजपर्यंत फसला, पण यापुढे मला नसत्या वाटाघाटी ? तुझ्यावद्दल्या माझ्या मी आ माता कदाच नर्तारिही भिल्ल्या आहत आणि म्हणूनच सर्वे गार्गी कळल्या असतात, मा अजनाच माग आणून गार वसल्या आह मला वा जा, अगार व योला जा, मला दान्दार्द सारग्यन '

जपल्या मस्तकावर एकामागून एक रजाच पावे पडनाइतसे वाटले पाचनल्या त्यान आपल मन.माग्य दळ दिले नाही पण त्याला तेथे अधिक वळ याववले नाहीं.

मला प्राणार्पण कराव लागल तर त्यात मला आनंदच आहे. हच नाही का महात्मार्जांनी सांगितल ?

‘ प्रत्येकाने आपल्या राष्ट्रासाठी, आपल्या देशवाधवासाठी, आपल्या प्रिय व्यक्तीसाठी थोडाफार त्याग हा केलाच पाहिजे. वेळप्रसंगी प्राणाहुति देण्यासही तयार झाल पाहिजे, ’

हे आहूतीच तत्व मला पटल नी मी ते स्वतःच्या उदाहरणाने सर्वांना पटवून दिले. अन् तुलाही मी सागतं जीवन, स्वार्थाला बळी पडू नकोस, त्यागाचा विसर पडू देऊ नकोस. निःस्वार्थ बुद्धीने केलेल्या त्यागातच सिद्धी आहे हे व्यानात ठेव.

माझ्या बाळाला सद्बुद्धी देवो म्हणून त्या सर्वसाक्षी परमेश्वराजवळ अनन्यभावाने प्रार्थना करणारी तुझी लाडकी आई — करुणा !

पत्र वाचून होताच जीवनाला भोवळ आली. त्याला तोळ सभाळणें कठीण गेल्याने, त्याने कांचाचा आधार घेतला आणि दोन्ही हातांनी मस्तक घट्ट दाबून धरले.

तो तसाच तारवटलेल्या नेत्रांनी करुणाबाईच्या फोटोकडे पहात होता. त्याचें हृदय दुःखातिशयाने न्याकूळ झाले होते, पण त्याच्या डोळ्या-वाटे एक टिपुसुस्खाल बाहेर पडत नव्हते

काहीशा निश्चयाने ता उठला आणि आवाच्या खोलीकडे वळला आवा वर्तमानपत्र वाचीत आरामखुर्चीत पडले होते. जीवनाला तेथे धाल्याचे पाहूनही त्यानी त्याला न पाहिल्याचें दर्शविले. त्याच्या भिवया आकुचित झाल्या आणि कपाळावर दान आळ्या पडल्या.

त्याच्या हालचालीवर लक्ष असलेल्या जीवनाच्या दृष्टिपथातून हा पारक झकून राहू शकला नाही. तरीही त्याने आपल्या चेहऱ्यावरची

मोठ्या आवशाने कविता टेबलापुढच्या भिंतीकडे वळली, आणि झटकन् तेथे टागलला जीवनचा फोटो तिनं काढला आणि टेबलावर ठेऊन दिला.

तोच समोरच्या कोचावर धूम्रपान करीत बसलेला क्रान्तिकुमार म्हणाला, 'त्या बराबरचें त्या गाधीची तसवीर काढून टाकू इणजे झाल..''

चमकून क्रान्तिकुमाराकडे पहात कविता म्हणाली, 'जीवन एक तुमच्या सौख्याच्या आड येतात, असं तुमच्या सशयी मनाला वाटल्यान त्याचा फोटो इथ असण तुम्हाला आवडल नाही, पण महात्माजीनीं काय केल आहे तुमच वाईट ?'

'म्हणे काय केलं आहे वाईट !' हातातील जळके थोडक फेकून देत व डावी भिवई वर चढवीत क्रान्तिकुमार म्हणाला, 'अग त्यानं आमच काय वाकड केल नाही म्हणून विचार. मोठ्याभावज्या हिंदवाशियाना स्वातंत्र्याच्या मार्गापासून दूर, अगदी दूर नेऊन सोडणाऱ्या या सामळ्या, आम्ही कष्टर क्रान्तिकारक लोक काय किंमत देतो, हे तुला ठाऊक नाही वाटत ? म्हणे सत्य नि अहिंसेन हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळेल अस त्याला त्याचा आनंद आवाज सांगतो. सारं थोताड आहे हे. हा एक बुवा, अन् त्याच्या नादी लागणाऱ्या तुम्ही '

'कुमार !' कविता चवताळून मध्येच म्हणाली, 'फारच बालू लागलात तुम्ही ह !'

'खरंच, बालण्यापेक्षा करण्याची ही वेळ असल्याच मी क्षणभर विसरलोच होता की,' क्रान्तिकुमार उपहासाने हासत झगला, 'या गांधीच्या तसवीरीच इथून उच्चाटण करण्याच कार्य मला करायच असताना, मी त्याच्यावर बोलत काय राहिलो ?'

वाधिणीप्रमाणे ओरडली, 'तुम्ही कुणाला अन काय बोलता आहात याची शुध्द आह का तुम्हाला ? माझा फार अत पाहू नका, केवळ तुमची इच्छा म्हणून मी जीवनाची सारी पत्र फाटून टाकली पुढर्हा पण त्याना पत्र न लिहिण्याच कबूल केल. आता तुम्हा ' '

' त्याचं नाव अजिबात टाकल पाहिजे तुला कविता. त्याचा फाटा तुं इथ लावता कामा नये, फार काय ते कधीही यापुढ पाहता कामा नये, इतकच नव्हे तर तू त्याची भेट दखील घेता कामा नये '

' हा निव्वळ जुलूम होतय माझ्यावर, ' कविता रडकुडीस येऊन म्हणाली.

' माझ्याकरिता तुला हा जुलूम सहन करावाच लागेल. '

' पण तो का ? '

' का ? ' क्रान्तिकुमार भेसूर हास्य करीत म्हणाला, ' कान उघड ठेऊन, लोक तुमच्याविपयीं काय बालतात, तुमच्या शीलावर किती घाणरडे शितोडे उडवितात त ऐक, म्हणजे त्याच कारण आपो आप कळेल तुला

' पण तुम्हालाही तसच वाटत का ? '

' का वाटू नये ? मी फिरफिरून सागत असताही, तू त्याच नाव टाकण्यास तयार हात नाहीस तेव्हा '

' पुर ! ' म्हणून कविता उत्गारताच क्रान्तिकुमार जण झाले कवितेने आवटा गिळला, गदूगदित झालेला कठ साफ कला आणि शून्य नजरेने समोरच्या भितीवर टागलेल्या महात्मार्जीच्या तखविरिकड पहात-ती म्हणाली, ' केवळ तुमची इच्छा म्हणून, माझ्या वेवाहिक जीवनाचा चुराडा होऊ नये म्हणून, मी माझ्या जीवनबरोबरच्या पवित्र मैत्रीवर पर्णा सोडण्यास तयार आहे. हा पहा मी त्याचा फाटो काढून टाकला. '

झारशाहीशी टक्कर घावयाची होती, पण निधड्या छातीचें त वीर मुर्तीच डगमगले नाहींत ते जिवावर उदार झाले नि नेटानें पुढ सरसावले हणूनच त्यांना काति घडवून आणता आली, तसंच आपणासर्हा . '

' हं ! ' कविता उपहासानें हायून मध्येंच म्हणाली, ' अज्ञान त्यांबळच्या रशियातील परिस्थितीच अज्ञान दर्शविता तुम्हीं. त्या बळचा रशिया नि आज या विदुस्थान, परिस्थितीत किनी अतर ! रशियन लोक शस्त्रास्त्रांनीं सुसज्ज होते शिवाय त्यांना ज्या झारशाहीशी टक्कर घावयाची होती ती आतून पोखरली गेली हाती, जर्जर झाली हाती. या सर्वांचा कातिकारकांनीं फायदा घेतला '

' तमाच आपणास नाहीं का घता येणार ? '

' मुर्तीच नाहीं. गेले कित्येक दिवस नि.शस्त्र स्थितीत आपण पारतंत्र्यान खिंतपत पडलो आहात शिवाय आपणास तोंड घावयाच आह ते आधुनिक युद्धसामुग्रींनीं सुसज्ज अशा ब्रिटिश साम्राज्यशाहाला' त्यांचे विरुद्ध हातात शस्त्र धरलें तर आपण नाइक प्राणास तर मुकूच, पण आपला स्वतंत्र्याचा मार्ग अधिकच कण्टकमय बनवू अन् ही गाष्ट जाणूनच गाधीजींनीं अहिंसात्मक लढा आरंभिला. त्यान लोकांचें बळी न देता, एवढ्या चड ब्रिटिश रुत्तेशीं दोन हात करता आल, फार काय त्यांना जेरीस आणता आले त्याहूनही मोठा फायदा दुसऱ्या वृष्टींनीं झाला आहे. आपला देश शेतकीप्रधान, आपला बहुजनसमाज खेड्यापाड्यात राहणारा, बहुतेक सारे निरक्षर, पण गाधीजींनीं त्याच्यात जागृति उत्पन्न केली, नवचैतन्य निर्माण केल, त्याच्यापर्यंत राष्ट्रीय चळवळ नऊन भिड-बिर्ली, त्यांना त्यात भाग घ्यावयास लावला, त्याच्याकडून स्वातंत्र्याचा जन्मघोष करविला सागा, हे लहानमहान कार्य आहे का ? तुमच्या हिसचा जर का महात्माजींनीं अवलंब केला असता तर त्यांना हे करता आल असत का?'

‘ कबुल. पण याहून अधिक त्यांना काही करता येण शक्य आहे कां ? लोक जागृती म्हणणे काही स्वातंत्र्य प्राप्ति नव्हे त्याला हिंसात्मक लढाच आरंभायला पाहिजे त्यासाठी कित्येक लोकांना प्राणार्पण कराव लागेल. रक्तपातावाचून स्वातंत्र्य देवता केव्हाही सतुष्ट होत नाही. रशिया, आयर्लंड, इटली अगर् जगानील इतर कोणत्याही देशाच्या इतिहासाची पान चाळल्यास तुला हेच आढळून येईल की, अर्दिसन कधीही स्वातंत्र्य प्राप्ति होणे शक्य नाही त्याला हिंसात्मक मार्गाचाच अवलंब करायला हवा. म्हणून मी म्हणतो की मार्धीनी आता राजकारणातून आपले अग काढून घ्याव आणि हिंसवर विश्वास असणाऱ्या लोकाकडे सर्व सूत्रे सोपवावीत

तोच बाहेर दारावरील घटा वाजल्याने क्रान्तिकुमाराने आपले भाषण तथवरच थांबविले.

कविता दरवाज्याजवळ गेली आणि म्हणाली ‘ कोण आहे ते ? ’

‘ मी जीवन ’ बाहेरून आवाज आला.

‘ जीवन ’ म्हणताच कवितेचे सर्वांग हर्षाने पुलकित झाले, तिच्या विषण्ण चेहऱ्यावर आनंदाची छटा उमटली.

‘ जीवन ! ’ झटकन उठून उभा राहिलेला क्रान्तिकुमार उद्गारला. त्याचा श्वास जोराने वाहू लागला, डोळ क्रुध तसेच भसूर बनले आणि ता एकदम दाराकडे वळला तेव्हा कविता त्याला अडवून म्हणाली, ‘ काय करणार आहात तुम्ही ? ’

‘ सरळ निघून जाण्यास सांगणार आहे मी त्याला. ’

‘ तुम्ही नका जाऊ. मीच सांगते त्यांना, ’ कविता काकुलतीने म्हणाली, ‘ सरच येणार नाहीत ते फिरून इकडे, मलाही भेटणार नाहीत... ’

एकदा तारवटलेल्या नेत्रांनी कवितेकडे पाहून पण काहीही न बोलता क्रातिकुमार मागे फिरला, आणि कोंचावर वसून सिगारेटचे फवारे सोडू लागला

आपल्या डोळ्यात अश्रू उभे राहणार असे कवितेला वाटले, पण मोठ्या कष्टाने तिने ते आवरले, चहूरा जितका आनंदी ठेवता येईल तितका टवण्याचा प्रयत्न करित तिने दार उघडले

तिला पाहताच दारात उभा असण्याचा जीवून उदगारला, 'कविता!' क्रातिकुमाराने धूम्रपान करण्याचे रूढ करून, आपली मूठ घट्ट आवळली.

कवितेची छाती सारखी बडबडू लागली, पण आपल्या प्रभुत्व मन.स्थितीची कल्पना जीवूनला यऊ नय म्हणून ती घाईघाईनेच म्हणाली, 'जीवन, मा सध्या भयंकर कामात आहे खरच पार काम आहे मला जाल का तुम्ही आता ?'

जीवन चपारला, आश्चर्याचा धक्काच बसला. त्याला तिचा तो प्रश्न त्याला अनपेक्षित तर वाटलाच, पण तिचे वर्तन गर्हणीय वाटले त्याला. इतक्या दिवसानी आपण भेटले अमता, सुट्टीहून परतताच मुद्दाम तिला भेटण्यासाठी तिच्या सिन्डार्ली आले असता तिने आपण कामात असल्याचे निमित्तपुढे करून आपणास निधून जाण्यास सांगवे, सरळ आपल्या तोंडावर तसे सांगणे वृत्ति बघीर शाल्याप्रमाणे तो तिच्याकडे पहात राहला.

कवितेला त्याच्याकडे बघतना, तिला भडभडून आले. तो तेथे अधिक वेळ थांबल्यास आपला आपल्या मनावरचा ताशा उडेल, आणि आपण अश्रू टाळू लागू, असे कल्पून तिने फिरून विचारले, 'जता गा ?'

काहीही न बोलता जीवन एकदम जिन्याकडे धळला.

आतामात्र कवितेच्या नेत्रातून अश्रू वाहू लागले

जीवन जिना उतरून ग्याली येतो न येतो तोच त्याला तेथं जिल्ख भेटली त्याला पाहताच तिने हासून म्हटले ' काण जीवन! केव्हा आलात तुम्ही ? खरच कळल देखील नाही की मला. या, याना आत '

जीवन काही बोलला नाही, की मान वळावन त्याने तिच्याकडे पाहिले नाही. वेडपटाप्रमाणे तो तसाच पुढे पाहून रस्ता चालू लागला आणि वृत्ति वगिर झाल्याप्रमाणे जिल्ख त्याच्याकडे पहात राहिली.

कवितेच डोळे तारवटल्यासारखे झाले.

ती आता रडत नव्हती की थरथर कापत नव्हती

तिचे डोळे निश्चयी तसेच करारी दिसत होत

जीवन डाळ्याच्या टापू वादर जाताच, तिने दार जोराने पुढे लोटले आणि झपाडप पावले टाकीत, कोन्नावर पडल्या पडल्या संथपणे धूम्रपान करणाऱ्या कार्तिकुमाराजवळ येऊन ती म्हणाली, ' झाल ना आता तुमच्या मनासारखे ? '

' अजन योड व्हायच आहे, ' सिगारेटचे फवारे सोडीत कार्तिकुमार म्हणाला, ' अद्यापि त्याच्या फाटाची विल्हेवाट लावायचा आहे की, '

कवितेचे डाळे भयकर तदिण बनले. ती बेफाम बनली काहीही न बोलता ती झटकन् टबलाकडे वळली आणि टबलावर पडलेला जीवनचा फोटो उचलून तिने गड्यास हाक मारली.

गडी येऊन तिच्यापुढे उभा राहिला.

' वसतिगृहाला जा नी नेऊन द हा फोटो जीवनना, ' कवितेने फर्माणे सोडले.

' बर. ' म्हणून तिने पुढे केलेला फोटो घेऊन गडी चालू लागलाच, तिने त्याला परत बोलावून म्हटले, ' मी पत्र दत तेही नेऊन दे थांना. '

‘ पत्र ! ’ कातिकुमार नीट उठून वसत म्हणाला.

‘ हो पत्र, ’ कविता कोपन्यातल्या टेबलापुढे खुर्ची ओढत म्हणाली,
‘ शेवटच पत्र लिहिते आहे मी जीवनना .. ’

कातिकुमार काहीं बोलला नाही विचित्र नजेरने त्याने एकदा कवि-
तेकडे पाहिले आणि काचावर पडल्या पडल्या धूम्रपान करीत असता,
त्यातून निघणाऱ्या वतुळाच्या धूगत त्याने आपली दृष्टि विलीन केली
कविता लिहिं लागली.

प्रिय जीवन,

मृग सतापला अमाल तुम्ही मझ्यावर तुम्हाला मघाच माझ वर्तन
अव्यवहाय, उद्वटपणाच, टतकच नव्ह तर अपमानकारक देखील वाटल
असेल.

सगळ तुम्हाला निघून जाण्यास सागताना या गोष्टींवर माझी दृष्टि
होती. मी बेशरमपणान वागत असल्याचं माझ मन मला सागत होत,
तरीही मी तस वागले, इच्छा नसताना वागले, मला तस वागण भाग
पट~

जीवन, तुम्हा—आम्हाला वाटत इतक जग चागलं नाही, सज्जन
तर नाहीच नाही चागल्यापक्षा वार्डट गाष्टीच तेवढ्या त्याच्या नजेरस
चटकन् भरतात फार काय, काहीं काही वळा चागल्या गोष्टी देखील
वार्डट दिसू लागतात. आपल्या सारख्या पवित्र मैत्रिनिं जखडल्या गेलेल्या
स्त्री—पुरूषाना देखील या विचित्र जगाची झळ पोहोचते. दूषित दृष्टीनिं
आपल्याकडे पाहणाऱ्या या जगाला आपलं पवित्र आचरण पापी दिसूं
लागत.

अन् अशा जगात आपणांस रहायचं असल्यान, त्या जगाला रुचतील
अशाच गोष्टी आपणास करायला नको का ?

तुम्ही विचाराल, आताच कुठल हे तत्वज्ञान तुला सुचल ? आज पर्यंत जाणून वुजून जगाकडे कानाडाळा करणारी तू, जग आपल्याविपर्यो भलत सलत वालत असल्याच ठाऊक असताही, तु तिकड दुर्लक्ष केलस इतकच नव्हे तर मी एकदा ही गाष्ट तुड्या निर्दर्भास आणून दिली असताही, तू उपहासान हासून म्हणाली हातीस, ' उठलं मुठल आपण जर का जगाची फार्जाल पर्वा करू लागला तर आपणास दूर कुठ तरी हिमालयावर जाऊन रहाव लागेल अन् आता तूच अस लिहू लागलीस. '

जीवन, माझ्या आयुष्यात घडन आलल्या एका महत्त्वपूर्ण प्रसंगा-मुळच माझ्या विचारात ही क्रान्ति घडून आली, नाही मला ती घडून आणण भाग पडल त्या प्रसंगाची कल्पना आलीच असेल तुम्हाला, तों म्हणचे लग्न !

लग्न झालेल्या स्त्राला स्वतःचं मन नसतं. आही स्त्रिया म्हणजे पुरुषाना हातचे बाहेले वाटता ते नाचवतील तस आही नाचल पाहिजे, पत्नी म्हणजे पतीच्या हातची माउकी सताग. तो वाजवील तसा तिन सूर काढला पाहिजे

अन् माझ्या पतीची इच्छा म्हणूनच मला तुमची मैत्री सोडावी लागत आहे. तस करताना माझ हृदय तिळातिळ तुटत, तरी मला या गाष्टी करायला इव्यातच

जीवन, आपण जगी यापुढ कधी भेटलो नाही तरी, तुमचा विसर म्हणून मला कधी पडायचा नाही. छे ! शक्यच नाही ते मुळीं. तुम्ही बाह्यचक्षुपुढन दूर झालात तरी माझ्या मनःचक्षुपुढे सदादीत उभे रहाल. कुणाची प्राज्ञा आहे तिथून तुम्हाला दूर करायची !

तुम्हाला जशी मला भेटण्याची श्दी आहे, तसच मला तुम्हाला पत्र लिहिण्याचीहि आहे. तुम्हीही पण लिहू नये.

श्रमा करा, तुमच्या घोर अत.करणाचा उपयोग करून,तुमच्या या हतभागी भगिनीला क्षमा करा. नश्या सौभाग्यासाठी, माझ्या संसारिक सुखासाठी मी करीत असलेल्या घोर अन्यायावर पात्ररून घाला.

अधिक काय लिहू ? खूप लिहावस वाटत. शेवटचं पत्र आहे हे. पानावर पान खर्ची घालावीत अस वाटत पण नकोच ते ! अंह ! शक्यच नाही ते ! हृदयात दु.खाशी पेटल्या उसता, डोक्यात विचाराचे वादळ येमान वालीत असता अन् डोक्यात अश्रू एकवटून आले असता, माझ हात चालणेंच मुळी शक्य नाही

ही पहा ! टिप गळू लागली

तु. कविता

ता क तुमचा फोटो देखील परत करावा लागवा ना ? दुर्दैव माझ दुसरं काय ? पण दु.खात सुख एवढेच की तुम्ही दिलेली महात्मा-जींची तसवीर सदादित माझ्या लिहिण्याच्या टेबलावरच्या भितीवर लटकत राहिल, नि तिकड पहात असता तुमची मूर्ति माझ्या मन.चक्षुषुडे चटकन् उभी गहील

तु. कविता.

१५

जीवन आपली रोजनिशी लिहू लागला—

जोड, तोड, मिलन नि विरह यानीच मानवी आयुष्य वनलेल
असत, नि प्रत्येक मनुष्यान आपली मनस्थिति या जीवित स्वरूपाला
योग्य दिसेल, अशीच वनवायची असते. तव्हा कवितच्या सुखासाठी मी
स्वतःच्या सुखावर पाणी सोडायला नको का ? तिला तिच्या पतीची
आज्ञा पाळली पाहिजे, त्याच तिच सुख साठविलेल अह. अन तिच्या
पतीची इच्छा तिन यापुढे माझ्याशी कोणत्याही प्रकारचा सवध ठऊ नये
अशी असता त्या बाबतीत मी तिला मदत करायच की त्यामुळ माझ्या
हृदयाला भयकर यातना हांतील म्हणून दुःख करीत बसायच ?

आपली प्रिय माणस काही कारणान डोळ्यासमोरून नाहीशी झाली
तरी, ती हृदयात कायमच वास्तव्य करून असतात, ती मनःचक्षुसमोर
सदैव दिसतात व अशा रीतीने त्याचा हृदयाशी अगदी जवळचा संबंध
असता.

खरच ! काळोखान भरलेल्या जगात हे प्रेमाच नदादीप नसत तर,
मानवी आयुष्य असह्य नि भयाण झाल असतं. ह्या सतत मद पण स्थिर
प्रकाशान तेवत राहणाऱ्या प्रेमाच्या नदादीपामुळच मानवी आयुष्य सह्य
नि भोग्य ठरत असत. अस असता कवितेला मला यापुढ मरता येणार
नाही म्हणून मी दुःख करायचं ? उलट ती सुखी कशी होईल हीच मी
इच्छा धरायला नको का ?

महात्माजीचा उपदेश मला सदोदित ध्यानी बाळगला पाहिजे. झोपेत देखील विसर पडता कामा नये त्याचा कितीही मज्या परीक्षा पास झाल्या तरी त्यागाचा धडा सदोदित गिरवत राहिल पाहिजे, वेळप्रसंगी स्वतःच्या जीविताची पण आहुति द्यायस तय झाल पाहिजे

एवढे लिहून होते न हाने तोच दागवर कुणीतरी ठोठावल्याने जीवनने लिहिण्याचे थाववून विचारले, ' कोण आहे ते ? '

' कळल ते आपोआप, आधी दार उघड,' बाहेरून आवाज आला तो आवाज सोराबचा असल्याचे जीवनने ताडले आणि म्हणूनच तो चटकन् उठला, आणि त्याने दार उघडताच सोराब आत प्रवेश करित म्हणाला, ' केवढ्यादा दार ठोठावले मी ! करित हांतास तरी काय ? झोपा तर काढत नव्हतास ? '

' अरे कुभकर्णा, या सूर्यास्ताच्यावेळी कुणी झोपत होय ? रोजनिशी लिहित होतो मी '

' अगदीच नादिष्ट आहेस बुवा तू जीवन. यावेळी बाहेर मोकळ्या हवेत फिरायला जायच सोडून देऊन, का कुणी स्वतःस खोलीत कोडून घेत असत ? '

जीवन काही बोलला नाही

' बर ! आता तरी चळतोस की नाही ? ' सोराब म्हणाला, ' पहा किती उशीर झालाय... '

' फिरायला जायला कसली आली आहे काळ वेळ ? '

' अरे नेहमीप्रमाण आज गेटवेवर जायच नाही. '

' मग कुणीकडे ? '

' नवीन उद्घाटन होणाऱ्या त्या सायन्स इन्स्टिट्यूटकडे. '

' तिकडे रे का ? '

‘ अरे त्या इन्स्टिट्यूटच गव्हर्नराच्या हस्ते उद्घाटन होणार आहे ना ? त्यामुळ पुष्कळ लोक जमले असतील तिथे, तिकडच जाऊ ’

जीवनला काही सारावचा विचार इतकासा न आवडल्याने काहीही न बोलता ता स्तब्ध राहिला तव्हा साराच म्हणाला, ‘ कारे ! गव्हर्नराच्या हस्ते उद्घाटन म्हणताच तोंड वाकड कळस ? तुम्हा काँग्रेसच्या लोकाना . ’

‘ चुकतो आहेस तू साराच, आम्ही काँग्रेसचे लोक काही इम्रज वृष्टे नाही. त्या विचार्यानी आमच काय वाईट कळ आहे ? आमचा लढा आहे तो ब्रिटिश सत्तेशी ’

‘ आर्वी चल पाहू नाहीतर त्यावर मुरू व्हायच तुझ व्याख्यान ’

शटकन् कपडे करून जीवन सोरासमह खालीबाहेर पडला आणि थोड्या वेळातच ते इन्स्टिट्यूटच्या आवारात पंऊन टेपले प्रचंड जनसमुदाय लोटला हाता तेथे त्यातून मार्ग काढीत पुढ जाण्यापेक्षा मार्गेच राहिलेले बरे वाटले जीवनला. पण साराच पुढ घुसलाच.

त्यात गव्हर्नराचे भाषण दखील जवळजवळ संपत आले होते. भाषण संपताच ते व्यासपीठावरून खाली आले आणि जीवन उभा राहिलेल्या बानूनेच जाऊ लागले.

तोच एका मागून एक असे पिस्तुलाचे चार बार झाले आणि गव्हर्नर धाडकन् खाली पडला गव्हर्नरावर कुणीतरी गाळ्या झाडल्या होत्या खास लोकात भयंकर खळबळ उडाली पालीमार्वा वाचपळ सुरू झाली.

तोच जीवन उभा असलेल्या जागीच हातात पिस्तुल पंऊन सर्वांग धामाकुळ झालला कातिकुमार आला.

जीवनला सर्व प्रश्नांची कल्पना येऊन चुकल्याने, धावतच त्याच्या जवळ जाऊन तो उद्गारला, ‘ कोण कातिकुमार ! ’

क्रातिकुमारच्या अगावरून घाम टिपून होना, त्या या शिरा भीतीने ताटल्या हात्या आणि त्याच सर्वांग थरथर वापत हाते त्यामुळे त्याच्या मुखातून शब्दच मुळी बाहेर पडू शकल नाहीत.

जीवनचा चहरा निश्चयी तसाच कगार बनला.

समारून पालीस यत असल्याच पाहून त्यान घाटपाईनेच क्रातिकुमाराच्या हातातून पिस्तूल काढून घेतल आणि सुद्धासच पळण्याचे सांग केले.

‘ जागच्या जागी थांब, नाहीतर दकनाक प्राणसमुकशील ’ पोलीस आरडले

‘ कुणाला मरणाची भीति घालता आहात तुम्ही ? ’ जीवन ठासून म्हणाला, ‘ मग ? गव्हर्नरावर येवउकपणे गोळीबार करून, त्याचा मुददा पाडलेल्या या वारला ? ’

‘ पाहूच आता या नीगाच वीरत्व कुठपर्यंत टिकून राहत ते ’ जीवन प्र चाडामाजुने नवळक पाठीस त्याच्या हातातून भिस्तूल काढून घेत म्हणाल आणि त्याच्या दडाग्र धरून त त्याला आढत नऊ लागले.

‘ अशी मज्या जगाशी लगट करू नका तुम्ही ’ जीवन अगाला एक हिसका देत वक्रिकारपणे म्हणाला, ‘ सा काही कुठ पळून जाणार नाही. त्यासाठी काही मी गाळ्या झाटल्या नव्हत्या. ’

‘ आहे ते आम्हाला ठाऊक. ’

१६

बाहेर वर्तमानपत्रे विकणारीं पार जोरजोराने ओरडत होतीं, 'एका कॉलेज विद्यार्थ्यांचा गव्हर्नरावर गोळीबार !' 'खादीवस्त्र परिधान करणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा गव्हर्नरावर गोळीबार !' 'एका वरिष्ठ अविकान्याच्या मुलाचा गव्हर्नरावर गोळीबार !'

तुरुंगाच्या काठडीत बसलेल्या जीवनाच्या कानावर त्या कर्णकटु आरोळ्या पडत हात्या पण त्याला त्याची दाद ना फिरकार ! उजव्या बाजूच्या भितीवर मस्तक टकून, तो सुन्नमनाने विचार करात होता.

त्याने आपल डोळ मिटेल होते, पण त्याच्या अन्तःचक्षुपुढून किर्तातर्ग व्यक्ती चलत् चित्रपटाप्रमाण एका मागून एक यऊन जात हात्या त्याच आर्ट, बावा, कल्पना, सोराब, जित्द, उपसा, कातिकुमार आणि कविता

त्याच अवलाकून करण्यात तां गढून गेला असता सर्वांग खाकीचा गणवप परिवान कळला अविकारी तय प्रवेश करून आरडला, 'चला.'

'कुठ ?' आपल्या तंद्रीतून जागा झालेल्या जीवनात विचारल.

'ह ! ह ! ह !' ता अविकारी तिमजली हास्य करीत म्हणाला, 'कुठ नेत असतात कच्या केयाना ?'

'अहो, पण मला टाऊऊ नाही तर कळू घाल की नाही ?'

'कळेल तें आपोआप.'

त्या आडदाड अधिकाऱ्यांशी हुज्जत घालण्यात काहीं अर्थ नसल्याचे जाणून जीवन उठला आणि खड्या पोलीस पहाऱ्यात जेव्हा का त्याला

कोर्टातील पिजऱ्यात आणून उभे करण्यात आले, तेव्हा तेथे लोटलेल्या अलोट जनसमुदायात कुजवूज सुरू झाली, पण ती इतकी मोठ्यादा की, ताबडतोब शांत होण्यास न्यायमूर्तीना सूचना द्यावी लागली.

क्षणभरात प्रक्षुब्ध शांतता पसरली तथे.

आणि न्यायमूर्तीच्या निश्चल चेहऱ्यावर पण गभीरतेची छटा पसरली.

‘ गुन्हा कबूल आहे का तुम्हाला ? ’ न्यायमूर्तीनी विचारले.

‘ हो ! ’ जीवनचा निश्चय अढळ होता.

‘ तुम्ही जाणून बुजून गव्हर्नरावर गाळीवार केलात ? ’

‘ हा ! ’

फिरून न्यायघरात कुजवूज सुरू झाली आणि न्यायमूर्तीनी फाशीची शिक्षा परमावताच तर तथे भयकर गावळ माजला.

जा तो जावऱ्या नद-पाऊड पहात हाता.

○ * ○

बाहेर वर्तमानगत्रे विकणारी पार जा जोराने ओरडत होती, ‘ गव्हर्नराचा खून केलेल्या विद्यार्थ्याला फाशीची शिक्षा ! आज सव्याकाळी फाशीची शिक्षा ! ’

जीवनच्या विषण्ण चेहऱ्यावर हास्य चमकले. किर्ती भेसूर हात त !

त्याच्या शेजारी येऊन उभ्या राहिलेल्या अधिकाऱ्याला देखील ते भयानक वाटले. ता मोठ्यादा त्याकरून म्हणाला, ‘ शेवटची कांहीं इच्छा आहे का तुमची ? ’

जीवनने नकारार्थी मान हालविला.

त्या अधिकाऱ्याला त्याचे आश्चर्य वाटल्याने चमत्कारिक नजरेने जीवनकडे पहाता तो म्हणाला, ‘ पहा कुणाला भेटायच असल तर, ’

‘ भेटायच ’ म्हणताच जावन चपापला. त्याच्या हृदयात कालवा कालव सुरू झाली. त्याच कणखर काळीज देग्वोल क्षणभर हादरले.

पण लगेच त्याने आत्मसयमन कले त्याचे विचारी मन त्याला म्हणाले, ‘ सोडच हा मोह ! कुणाला कशाला भेटायच ? केलेला स्वार्थ-त्याग बालून दाखविण्यासाठी ? त्यागाची वाच्यता का करायची असत ? त्यामळ त्याची किमत नाही का कर्मा हाणार ? ’

नकां नकांच ते ! तो मन घट्ट करून त्या अविकान्याला म्हणाला, ‘ मला कुणाला भेटायच नाही ’

तोच वर्तमानपत्रे विकणारा पोऱ्या बाहेर ओरडला, ‘ सव्याकाळी महात्मागाधीच अज्ञाद मैदानावर भाषण . ’

‘ मला कुणाला भेटायच नाही, पण माझी दुसरीच एक इच्छा आहे ’ जिवन त्या अविकान्यास म्हणाला

‘ कोणती ती ? ’

‘ आज सध्याकाळी महात्मागाधीच भाषण आरे ना ? ’

‘ बर मग ? ’

‘ ते एकायच आहे मला. ’

ता अधिकारी वेडपटासारग्या जीवनकडे पहात राहिला. तेव्हा स्मित हास्य करीत जीवन म्हणाला, ‘ खरच ! एकायच आहे मला. ’

‘ तुम्ही अट्टल क्रातिकारक आणि

‘ म्हणूनच ऐकायचं आहे मला महात्मागाधीच भाषण. ’

अधिकारी एकाएकी स्तब्ध झाल्याचे पाहून जीवन म्हणाला ‘ पहा विचार करून. माझी ही शेवटची इच्छा आहे. ’

‘ बर ऐकवू तुम्हाला गाधीचं भाषण, ’ म्हणून तो अधिकारी खोळी बाहेर पडला

खड्या पोलीस पाडण्यात जेव्हा का जीवन तुरुंगाबाहेर आला तेव्हा त्याला कल्पना नव्हती की इतके लोक तेथे गाळा झाले असतील म्हणून. त्याने सद्दज डावीकडे पाहिले, तो तो आश्चर्याने मागेच सरला तेथे आत्रा आणि कल्पना उर्भा होती त्याच्या मुद्रेवर मूर्तमिना उदासीनता दृग्गोचर हात हाती त्याचे डोळे आजारी माणासारखे खोल गेल्या सारखे दिसत होते आणि विशष म्हणजे त्याच्या डोळ्यातून सतत अश्रू-प्रवाह वहात होता

जीवनाने आलेला आवट्टा गिळला आणि आपली दृष्टि चटकन् त्या वरून काढून घेऊन त्याने ती उजवीकडे वळविली, तो कविता च्या शेजारी उभा असलेला क्रान्तिकुमार त्याच्याकडे अश्रूपूर्ण नजरने असल्याचे त्याला दिसले

वण हृदयात कालवा कालव सुरू झाली, त्याचा श्वास जोराने गाला गणि त्याच्या डोळ्यात अश्रू उभे राहतीलसे त्याला वाटल. त्याने आपल्याजर समोर राखली आणि झपाझप पावले टाकीत तो रस्ता चालू लागला.

तो अज्ञात मैदानावर पोच त्याच्या दोन्ही बाजूला उभ्या असलेल्या शिपायानी म्हटले, ' ए गाधीचच भाषण चालू आहे.'

जीवन एकाग्रतेने ऐकू लागला

' द्विदुस्थानात खरी क्रांति घडवून यायची झाल्यास ती अहिसेच्या मार्गानच घडेल. एखाद दुसऱ्या इधजाचा र कल्याण का सवध ब्रिटिश शाचा नायनाट होणार आहे ? त्यामुळ हाईल क तर आपण नाटक प्राणास मुक्त आपण नि.शस्त्र असल्यान, सर्व प्रकाया शस्त्रास्त्रांनी सज्ज असलेल्या ब्रिटिशाना आपण तोड देऊ शकणार नाही. प्रवळ ब्रिटिश सत्तेला तोड देण्याचा एकच मार्ग आहे, तो म्हणजे अहिस्मरू लढा. त्याने अट्टल खुनी मनुष्याच देखील मन द्रवळ, त्याला उपरतीईल....'

' चला मला घेऊन, ' जीवन बरोबरच्या शिपायाना म्हणला.

आमचें यापुढील प्रकाशन

?

लेखकः—

पं० जवाहरलाल नेहरू

पुढील महिन्यांत बारे पडेल.

रत्नाकर प्रकाश संस्था, सांगली.
